

acta universitatis łodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA

13

KONCEPCJE I PROBLEMY BADAWCZE W GEOGRAFII WSI

pod redakcją
Marcina Wójcika

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

acta
universitatis
lodziensis

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

acta universitatis łodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA

13

KONCEPCJE I PROBLEMY BADAWCZE W GEOGRAFII WSI

pod redakcją
Marcina Wójcika

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA
„FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA”

Mariusz Kulesza (redaktor), *Marcin Wójcik* (z-ca redaktora)
Iwona Jażdżewska (z-ca redaktora), *Tomasz Figlus* (sekretarz)
Marek Sobczyński (redaktor tematyczny), *Piotr Cybula* (redaktor statystyczny)
Maria Magdalena Nowakowska (redaktor językowy)
Stanisław Mordwa, *Agnieszka Rochmińska*, *Andrzej Rykała*

RADA REDAKCYJNA

Stanisław Liszewski – Uniwersytet Łódzki, *Tadeusz Marszał* – Uniwersytet Łódzki,
Andrzej Matczak – Uniwersytet Łódzki, *Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz* – Uniwersytet Łódzki,
Andrzej Suliborski – Uniwersytet Łódzki, *Tomasz Kaczmarek* – Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu, *Remus Anghel* – Romanian Institute for Research on National
Minorities, Cluj (Rumunia), *Annegret Haase* – Centrum Badań Środowiska im. H. von Helmholtza,
Lipsk (Niemcy), *Rene Matlovič* – Uniwersytet w Preszowie (Słowacja), *Bohdan Posatskyy*
– Uniwersytet Lwowski (Ukraina), *Tadeusz Siwek* – Uniwersytet Ostrawski (Czechy),
Sokol Axhemi – Uniwersytet w Tiranie (Albania), *Vladimir Székely* – Słowacka Akademia Nauk,
Bratysława (Słowacja), *Alessandro Vitale* – Uniwersytet Bicoca, Mediolan (Włochy)

RECENZENCI

Dariusz Ilnicki, *Roman Kulikowski*

KOREKTA I SKŁAD KOMPUTEROWY

Aleksandra Retkiewicz

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzeszczak

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

ISSN 1508-1117

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013
Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06209.13.0.Z

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90–131 Łódź, Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Druk i oprawa: Quick Druk

Marcin Wójcik

GEOGRAFIA WSI W POLSCE. EWOLUCJA KONCEPCJI I PROBLEMÓW BADAWCZYCH

Współczesne badania wsi w geografii są bardzo zróżnicowane pod względem przedmiotowym, a w większości przypadków dominuje model studiów empirycznych. Charakter tych prac wynika głównie z nakładania na siebie kolejnych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych, choć w dużej mierze postęp związany jest z podejmowaniem nowych tematów i ewentualnie przyjęcia nowych rozwiązań metodologicznych, niż z rzeczywistego namysłu nad ujęciem teoretycznym. Wspólną cechą nowych ujęć problemów badań wsi w polskiej geografii jest zwrócenie uwagi na podmiotowość człowieka i społeczeństwa. Dominującą podstawą teoretyczno-metodologiczną jest strukturalizm. Celem większości opracowań jest analiza empiryczna i prezentacja wyników badań formalnych. W małym stopniu rozwijany jest natomiast wątek teoretyczno-metodologiczny, który mógłby być podstawą do prezentacji faktów jednostkowych, czy to o charakterze mechanizmów przemian zbiorowości terytorialnych, czy w wymiarze egzystencjalnym. Perspektywa ta mogłaby stanowić doskonałe uzupełnienie wiedzy o przemianach społecznych widzianych w kategoriach makrostruktur i makroprocesów.

Słowa kluczowe: *geografia wsi, Polska, koncepcje i problemy badawcze*

1. Wprowadzenie

Badania wsi w polskiej geografii mają długą tradycję, choć zależnie od uwarunkowań organizacyjnych i instytucjonalnych nauki oraz charakteru przemian społeczno-gospodarczych, podejmowane są z różną intensywnością oraz w ramach różnych koncepcji badawczych. W dużej mierze o specyfice badań wsi w Polsce decydowały czynniki związane z preferowanym wzorcem badawczym oraz modelem instytucjonalnym uprawiania geografii (branżowy podział geografii).

Współczesne badania wsi w geografii są bardzo zróżnicowane pod względem przedmiotowym, a w większości przypadków dominuje model studiów empirycznych. Charakter tych prac wynika głównie z nakładania na siebie kolejnych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych, choć w dużej mierze postęp związany

jest z podejmowaniem nowych tematów i ewentualnie przyjęcia nowych rozwiązań metodologicznych, niż z rzeczywistego namysłu nad ujęciem teoretycznym.

Od kilkunastu lat w polskiej geografii używana jest nazwa subdyscypliny „geografia wsi”, a w pracach najczęściej podkreśla się jej wieloprzedmiotowy charakter, w przeciwieństwie do jej poprzedniczki i zarazem tylko części obecnego zróżnicowanego zbioru zainteresowań, czyli geografii rolnictwa. Do rzadkości należą natomiast rozważania, co w sensie teoretyczno-metodologicznym zmiana ta wnosi. Ważnym elementem takich analiz jest również próba ukazania wkładu w polską geografę wsi dwóch subdyscyplin, tj. geografii rolnictwa i osadnictwa. Namysł nad ich zmiennością oraz wzajemnymi relacjami w przeciągu prawie 100 lat badań wsi w polskiej geografii daje dopiero całościowy ogląd przejścia od układu branżowego do zintegrowanego (kompleksowego)¹.

W opracowaniu tym skoncentrowano się przede wszystkim na ewolucji geograficznych badań wsi w Polsce po 1990 r., ich przyczyn, mechanizmów i konsekwencji. Celem pracy jest przede wszystkim wskazanie głównych inspiracji teoretycznych, problemów badawczych oraz charakteru wzorca teoretyczno-metodologicznego po przełomie w życiu politycznym i społeczno-gospodarczym w Polsce, zwanym najczęściej transformacją².

2. U źródeł geografii wsi

Od ponad 30 lat w Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i w innych krajach, znajdujących się pod wpływem opracowanych tam koncepcji badań, intensywnie rozwija się subdyscyplina geografii człowieka o nazwie geografia wsi (*rural geography*). Pierwsze próby określenia celów i przedmiotu badań geografii wsi wykonano w latach 70. XX w. (Clout 1972). Rozkwit teoretyczno-metodologiczny subdyscypliny przypadł na przełom lat 80. i 90. ubiegłego stulecia, a geografia wsi ukształtowała się pod wpływem różnych, wzajemnie powiązanych uwarunkowań.

Pierwszym bardzo ważnym czynnikiem odejścia od zainteresowań produkcją pierwotną było zmniejszenie się znaczenia funkcji produkcyjnej, zwłaszcza jako działalności w strukturze dochodowej ludności wiejskiej. Geografowie zaczęli

¹ Por. J. Bański (2002), M. Wójcik (2012).

² Zainteresowanych szerszym kontekstem rozważań nad przemianami teoretyczno-metodologicznymi badań wsi w polskiej geografii może zainteresować monografia autora *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Z pracy tej wykorzystano również niektóre fragmenty zamieszczone w niniejszym opracowaniu.

poszukiwać nowych podejść i metod badań, które mogą zidentyfikować i wyjaśnić nowe zjawiska, zwłaszcza takie, które dotyczą tzw. struktur ukrytych społecznego środowiska wsi. Drugim istotnym aspektem ewolucji badań było odejście od programów rozwoju społeczno-gospodarczego opartych na industrializacji i urbanizacji, a tym samym zwrócenie uwagi na rolę uwarunkowań endogenicznych oraz rozwój podmiotowych ujęć działalności ludzi i społeczności lokalnych (renesans społeczności lokalnych). Trzeci czynnik wiązał się z zainteresowaniem nowymi podejściami, metodami rozwijanymi w geografii miast lub szerzej w społecznej geografii człowieka (humanizm i radykalizm w geografii). Wśród innych uwarunkowań ważnym elementem było zapotrzebowanie na wiedzę dla interdyscyplinarnych zespołów badawczych, a także dla celów planowania rozwoju układów lokalnych w nowym paradygmacie przemian gospodarczych (neoliberalna deregulacja).

Początki rozwoju geografii wsi związane były z realizacją funkcji pragmatycznych. Geografowie zajmujący się obszarami wiejskimi zaangażowali się m.in. w tworzenie ocen i prognoz zagospodarowania przestrzeni (Cloke 1979). W praktyce geografów zaczęły się pojawiać próby weryfikacji wyników badań formalnych w postaci zastosowania metod społecznych. Efekty takich studiów wzbudziły zainteresowanie problemami społecznymi (Ilbery 1998). Wśród nowych ujęć geografii wsi można wyróżnić przynajmniej dwa duże programy badań, oparte na różnych podstawach teoretyczno-metodologicznych, tzn.:

- 1) krytyczne studia wsi oparte na wzorcu neomarksistowskim;
- 2) studia społeczno-kulturowe wsi będące przejawem ogólnego „zwrotu kulturowego” w geografii człowieka (humanizm w geografii).

M. Woods (2009) w opisie prac z zakresu geografii wsi (przede wszystkim brytyjskiej i amerykańskiej) wyróżnia 12 głównych pól badawczych, w tym osiem uznaje za tradycyjne (ewoluujące) oraz cztery nowe (tab. 1).

Tabela 1

Pola badawcze geografii wsi

Zagadnienia tradycyjne	
1	2
Produkcja rolnicza	Tradycyjny przedmiot zainteresowania geografii wsi. Geograficzne studia nad rolnictwem ewoluują w kierunku określania wpływu polityki rolnej państwa, a także wspólnotowej (UE), na modernizację gospodarki rolnej
Zarządzanie zasobami naturalnymi i ochrona przyrody	Ujęcie geograficzne ewoluuje w tej płaszczyźnie od badania zmian wielkości wydobywania czy pozyskiwania surowców naturalnych (kopalin, drewna) w kierunku np. określania wpływu zróżnicowania przyrodniczego i form ochrony krajobrazu na rozwój turystyki rekreacji, a także rozwoju nowej funkcji wsi – konserwacji (pielęgnacji) krajobrazu

1	2
Użytkowanie ziemi i planowanie przestrzenne	Jeden z tradycyjnych kierunków zainteresowań geografii wsi odchodzi od badań polegających tylko na rejestrowaniu zmian w użytkowaniu ziemi na rzecz szerszego ujęcia, jakim jest planowanie przestrzeni wsi pod kątem wielofunkcyjnego rozwoju oraz polityki zarządzania przestrzenią w różnych typach obszarów (np. strefy podmiejskie, obszary chronione, zainwestowania przemysłowego)
Ruch naturalny, migracje i struktury społeczne	Ambicje geografów wsi w tym przypadku zmierzają do szerszego spojrzenia na problem zmian w ruchu naturalnym i migracyjnym. Tradycyjne badania dynamiki ludnościowej wraz z analizą przestrzenną rozmieszczenia składowych ruchu rzeczywistego poszerzone zostały o wieloaspektowe ujęcia zmienności struktury społecznej, w tym rosnącego znaczenia nowych grup społecznych (np. <i>service class</i>) i co za tym idzie wzrostu roli wsi jako środowiska rezydencjalnego (kontrurbanizacja, gentryfikacja wsi)
Rozwój lokalny	Gospodarka wiejska w tej płaszczyźnie widziana jest szerzej niż tylko w kategoriach oceny znaczenia rolnictwa i innych działalności I sektora w rozwoju wsi, ale także współczesnej serwicyzacji wiejskiej przestrzeni, zmienności zawodowej, profesjonalizacji pracy na wsi i dywersyfikacji źródeł utrzymania. Całość przemian lokalnej gospodarki oceniana jest w odniesieniu do neoliberalizmu jako ideologii globalizacji, w tym różnych form obrony przed wpływami globalnymi (autonomizacja lokalnych układów społeczno-ekonomicznych, endogeniczne czynniki wzrostu)
Osadnictwo wiejskie i problemy społeczności lokalnych	Studia nad powstawaniem i ewolucją form osadnictwa wiejskiego mają jedną z najdłuższych tradycji jako kierunek geograficznych badań wiejskich. Współcześnie podejmowane są przede wszystkim jako część studiów nad planowaniem i ochroną krajobrazu wiejskiego. Coraz częściej odchodzi się od badania materialnych form zagospodarowania przestrzeni wsi na rzecz dostrzegania przemian krajobrazu jako efektu działalności lokalnych wspólnot społecznych wsi. Społeczno-przestrzenny wymiar badań osadniczych polega na ocenie roli przestrzeni w integracji społecznej (wpływy koncepcji ekologii ludzkiej i koncepcji interakcjonistycznych)
Infrastruktura	Studia nad przestrzennym zróżnicowaniem wyposażenia w infrastrukturę interpretowane są współcześnie jako jeden z czynników zmiany (poprawy) warunków życia na wsi. W efekcie, różnice w dostępności do infrastruktury (zwłaszcza mediów elektronicznych) oceniane są w kategoriach włączenia (lub wykluczenia) ludzi, grup społecznych żyjących na wsi w obrębie społeczeństwa informacyjnego

1	2
Turyzm i rekreacja	Geograficzne badania zmierzają do podkreślania znaczenia turystyki wiejskiej w rozwoju lokalnym. Ewolucja w podejściach geograficznych polega na odejściu od ukazywania roli turystyki i rekreacji w strukturze gospodarczej wraz z analizą dyfuzji zjawisk turystycznych na rzecz ujęć krytycznych. Geografowie interpretują współcześnie ruch turystyczny jako rodzaj konsumpcji wiejskiej przestrzeni oraz czynnika prowadzącego do zderzeń kulturowych (swój–obcy). Badania geograficzne koncentrują się także na percepcji wsi przez turystów oraz na opisie przeżyć ludzi, które towarzyszą turystyce jako pewnemu przeżyciu, doświadczeniu poznawczemu
Zagadnienia nowe	
Kontrasty społeczne w przestrzeni wiejskiej	Kierunek tradycyjnie rozwijany przez socjologię wsi. Od początku lat 80. XX w. społeczne dysproporcje, ich przyczyny i skutki są jednym z najczęściej podejmowanych problemów badawczych w geografii wsi. Studia te są bardzo szerokie, gdyż obejmują krytyczną analizę konstrukcji (reprezentacji) wsi w literaturze naukowej, planistycznej, interpretację języka potocznego i politycznego oraz medialnego dyskursu o wsi. Badania społecznych geografów wsi koncentrują się przede wszystkim na wiejskim wykluczeniu, bezdomności, mniejszościach etnicznych, seksualnych, zdrowotności mieszkańców
Polityka i współzarządzanie wsią	Kierunek, który powstał na fali społecznej krytyki systemów politycznych i ich zmiany w kierunku wzrostu znaczenia samorządności i partnerstwa publiczno-prywatnego (<i>governance</i>). Geograficzne badania zmierzają do określania aktorów w procesie podejmowania decyzji oraz sieci powstających między nimi powiązań. Geografowie wsi starają się ocenić rolę środowiska, przestrzeni wsi w powstawaniu konfliktów jako efektu coraz większych napięć społecznych związanych z różnicami w dostępie do dóbr, pozycji ekonomicznych i władzy
Społeczne zróżnicowanie i codzienność życia wiejskiego	Podstawowym aspektem badań geograficznych jest identyfikacja zróżnicowań społecznych i kulturowych w różnych dziedzinach życia i pracy na wsi. Płaszczyzna badawcza obejmuje wiele nowych zagadnień obecnych we wszystkich naukach społecznych, takich jak tożsamość kulturowa płci (<i>gender studies</i>), problemy dzieci i młodzieży, style życia, marginalizacja oraz społeczna reprezentacja (przedstawienie) wsi jako forma wytwarzania wiejskiej przestrzeni

1	2
Kultura wsi i obrazy wsi w mass mediach	Studia geograficzne w tym zakresie dotyczą kształtowania się wiejskiej tożsamości, szczególnie w okresie osłabiania identyfikacji budowanej wokół wartości związanych z rolnictwem i życiem rodzin rolniczych. Tożsamość wsi interpretowana jest z różnych perspektyw, ponieważ kształtuje się ona obecnie w bardzo różnorodny sposób i w trakcie wielu praktyk społeczno-kulturowych, włączając w to sposoby przedstawienia (reprezentacji) wsi w gazetach, programach telewizyjnych, filmie, literaturze itd. Wiejskość widziana jest dziś jako rodzaj pewnego lokalnego doświadczania przestrzeni, krajobrazu, przyrody, jako swoisty krajobraz życia codziennego (<i>lifescape</i>)

Źródło: oprac. własne na podstawie M. Woods (2009).

3. Pluralizm metodologiczny i orientacja na społeczeństwo jako podstawa przełamywania podziałów branżowych w geografii wsi

Od początku lat 80. XX w. geografia społeczno-ekonomiczna podlega paradygmatycznej zmianie. Zmiany te zaczęły zachodzić bardziej intensywnie w okresie przemian ustrojowych, od początku lat 90. XX w. Przemiana geografii społeczno-ekonomicznej zachodzi w zupełnie odmienny sposób niż w latach 50. XX w. W przeciwieństwie do okresu powojennego ma ona współcześnie charakter „pełzającej rewolucji” i przemiany pokoleniowej, bez wyraźnego wpływu ideologiczno-politycznego (odgórnego sterowania), która prowadzi do powstania wielu modeli teoretyczno-metodologicznych.

K. Dziewoński (1992) uważał, że polską geografiię zawsze charakteryzował eklektyzm teoretyczno-metodologiczny oraz pluralizm w sposobach naukowej interpretacji rzeczywistości. Autor ten pisze o kształtującym się pluralizmie totalnym, tzn. takim, w którym pluralizm (tematyczny) identyfikowany jest z policentryzmem wiedzy (ośrodki i szkoły naukowe). Zdaniem K. Dziewońskiego do początku lat 90. XX w. rozwój geografii społeczno-ekonomicznej (pluralistyczno-policentryczny) przeważał nad tendencjami do powstawania pluralizmu w obrębie jednego ośrodka (środowiska geografów). K. Dziewoński (1992) uważał, że oprócz okresu silnego wpływu ideologii państwa socjalistycznego, pluralizm wyrażał się w różny sposób, np. w podejmowanej tematyce, metodyce, szkołach naukowych, ośrodków, a zmienność przeważającego wzorca badań wynika głównie z przemiany pokoleniowej. Zmiana paradygmatu jest wynikiem ewolucji przekonań środowiska naukowego, w którym pojawia się coraz większa liczba zwolenników innego spojrzenia na sposób wyjaśniania odpowiednich struktur i procesów społeczno-gospodarczych.

Obserwując przemiany polskiej geografii społeczno-ekonomicznej, można obecnie zauważyć, że na dawny policentryzm szkół naukowych nakłada się pluralizm wewnątrz określonych środowisk, co związane jest z większą ruchliwością badaczy w przestrzeni naukowej oraz dostępem do wielu ośrodków myśli polskiej i zagranicznej (wielozródłowość wiedzy).

W geografii społeczno-ekonomicznej przejście paradygmatyczne wiązało się z zakwestionowaniem funkcjonalizmu jako głównego programu badawczego. Rozwój paradygmatu postscjentyistycznego związany jest z nową generacją modeli, przede wszystkim strukturalistycznych wzorców wyjaśniania (Maik 1992a). W latach 80. i na początku lat 90. XX w. wzorce te uwydatniały źródła konfliktów przestrzennych oraz ich konsekwencje (wzorec dialektyczny). Na krytyce paradygmatu scjentyistycznego powstała nowa subdyscyplina geografii, tzn. geografia społeczna. W polskich warunkach przejście to miało zabarwienie polityczne, gdyż było zsynchronizowane z transformacją ustrojową państwa. Ze względu na panujący system polityczny i jego oddziaływanie na sferę nauki, ujęcia krytyczne, w tym również kształtowanie się orientacji scjentyzmu krytycznego, upowszechniły się po 20 latach od antyscjentyistycznego przełomu lat 60. i 70. w krajach zachodnich. W geografii społeczno-ekonomicznej weryfikacja orientacji funkcjonalistycznej została przedstawiona m.in. na podbudowie teorii systemów, w postaci koncepcji terytorialnego systemu społecznego (Chojnicki 1988). Koncepcja ta, jak i wyrastające z podobnych przymysłów, jak np. koncepcja realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych (Maik 1988), funkcji miejsca (Suliborski 2010), podkreślają znaczenie kumulatywizmu wiedzy i włączanie ujęć społecznych oraz humanistycznych w tradycję badań funkcjonalnego strukturalizmu.

Zmiany wzorców badawczych widoczne są w geograficznych badaniach wsi. W przypadku geografii osadnictwa wiele programów badań wywodzących się bądź ze wzorca klasycznego (np. morfogeneza wsi), bądź scjentyistycznego (np. funkcje osiedli wiejskich) znalazło się w regresie. Wynikał on z jednej strony ze zmniejszenia zainteresowania osadnictwem wiejskim, zaniku programów badań (brak również następców), kryzysu wiejskiej przestrzeni interpretowanej w kategoriach produkcyjnych, z drugiej zaś z kryzysu badań związanym z osiągnięciem pewnego pułapu poznawczego w obrębie dotychczasowych modeli pojęciowych (morfologicznych i funkcjonalnych).

W wydanym przed kilku laty tomie poświęconym kluczowym problemom przemian geografii osadnictwa i ludności (Liszewski, Maik 2005), autorzy prezentują różne podejścia w zakresie określenia przedmiotu badań dyscypliny oraz jej podstaw metodologicznych, a także perspektyw dalszego rozwoju. Czytając wypowiedzi polskich geografów o przedmiocie i celach badawczych geografii osadnictwa, zauważa się stosunkowo małe zainteresowanie osadnictwem wiejskim. W geograficznych studiach nad osadnictwem wiejskim brakuje wspólnie głębszej refleksji nad istotą badań wsi w nowych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych. Nawet wśród geografów osadnictwa dziedzina ta jest

nie zawsze zauważana, a ci, którzy pamiętają o tradycjach takich badań, rzadko precyzują przedmiot badań tej dziedziny.

W okresie przemian paradygmatu geografii społeczno-ekonomicznej i transformacji ustrojowej państwa, w obu głównych subdyscyplinach zajmujących się badaniami struktur i procesów wiejskich zachodziły zmiany w różnych płaszczyznach, tzn. metodologicznej, merytorycznej (problemowej) oraz instytucjonalno-organizacyjnej. Pomimo ogólnego kryzysu badań osadnictwa wiejskiego i rolnictwa w geografii, większa zapaść dotknęła studia geograficzno-osadnicze. Wynikała ona w znacznej mierze z braku kontynuacji badań osadnictwa wiejskiego po odejściu badaczy w różnych ośrodkach akademickich (np. A. Zagożdżon we Wrocławiu, S. Zajchowska w Poznaniu, E. Kwiatkowska w Toruniu) oraz w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (M. Kiełczewska-Zaleska, H. Szulc). Trudno w tej sytuacji było rozwijać badania osiedli wiejskich o nowe problemy, tak jak miało to miejsce w geografii miast (zagadnienia społeczne i kulturowe). Lepiej natomiast, pomimo problemów, czego m.in. przejawem była likwidacja na około 10 lat jednostki naukowo-badawczej zajmującej się problematyką przemian obszarów wiejskich w strukturze Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, rozwijały się badania w tradycji geograficzno-rolniczej (obszarów wiejskich)³. Dla uzyskania przewagi studiów geograficzno-rolniczych istotny wpływ miała formalna organizacja zespołów badawczych nie tylko w IGiPZ PAN (R. Szczęsny, R. Kulikowski, W. Stola, J. Bański), ale także dużych zakładów naukowych w Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (B. Głębocki, A. Kołodziejczak) oraz w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (J. Falkowski, R. Rudnicki)⁴.

Wśród problemów związanych z badaniami osadnictwa wiejskiego, przejawem kształtowania się nowego paradygmatu badań była twórcza refleksja nad możliwościami rozwoju funkcjonalizmu. Zaowocowało to koncepcją lokalnych systemów osadniczych autorstwa W. Maika (1992b, 1993). Poszerzenie założeń i perspektyw badawczych koncepcji lokalnych systemów osadniczych nastąpiło na przełomie lat 80. i 90. XX w. (Maik 1992b, 1993). Tradycyjnym rdzeniem koncepcji W. Maika były teorie funkcjonalno-przestrzenne. Postęp metodologiczny polegał na wprowadzaniu nowych pojęć z zakresu nauk społecznych (społeczności lokalnych, przestrzeni społecznej). Atrakcyjność **koncepcji lokalnych systemów osadniczych** w wyjaśnianiu całości osadniczych polega na

³ Po likwidacji Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich PAN (2001 r.) powstał międzyzakładowy Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich (później Zespół Badań Obszarów Wiejskich) pod kierownictwem J. Bańskiego.

⁴ Ważnymi ośrodkami studiów geograficzno-rolniczych były także Wrocław, Lublin, Kraków, Słupsk i Kielce, gdzie koncentrowały się grupy geografów prowadzących takie badania. Istotną rolę w kształtowaniu przewagi badań „obszarowych” miały prace geografów ekonomicznych oraz ekonomistów wykorzystujących metody analizy przestrzennej (K. Heffner, A. Rosner) wykonywane w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

wiązaniu w lokalnym systemie, a tym samym w jednostkach osadniczych, dwóch składników, tzn. zbiorowości terytorialnej oraz układu materialno-technicznego.

W polskiej literaturze geograficznej brakuje weryfikacji empirycznych koncepcji lokalnych systemów osadniczych, a także konstruktywnej krytyki, która przyczyniłaby się do rozwoju nowych propozycji metodologicznych oraz poszerzania wiedzy na temat roli (funkcji) wsi w kształtowaniu relacji między i wewnątrzosiedlowych. Jedną z niewielu prac podejmujących wyzwania koncepcji realistycznego ujęcia zjawisk osadniczych w badaniach wsi (podmiejskiej) jest praca M. Wójcika (2008) na temat przemian społeczno-gospodarczych wsi aglomeracji łódzkiej w nowych warunkach ustrojowych. W pracy tej wyznaczono dwa główne cele badawcze. Pierwszy cel dotyczył określenia kierunków, tempa i typów odpowiednich procesów oraz wskazania ich uwarunkowań strukturalnych i społecznych, że zachowania jednostek w ramach makrostruktur osadniczych (funkcjonalnych) można wyjaśniać dwoma czynnikami: subiektywnym (cele i warunki działania) oraz obiektywnym (stan rozwoju systemu osadniczego). Na działania człowieka (jego rolę w kształtowaniu zjawisk osadniczych) wpływa stan rozwoju i typ systemu osadniczego. Natomiast poziom rozwoju systemu osadniczego jest odbiciem rozmaitych ról ludzi (społecznych i gospodarczych) działających w ramach tego systemu.

Wiele badań geograficzno-osadniczych ewoluowało w kierunku badań społecznych, podobnie jak w przypadku społecznej geografii miasta, którą rzadko dziś postrzega się w kategoriach tradycyjnych studiów geograficzno-osadniczych (np. morfologii i funkcji układów osadniczych). W wielu ośrodkach geograficznych zaczęto prowadzić studia z zakresu geografii społecznej wsi interesując się takimi zagadnieniami, jak np. warunki i jakość życia, polityka lokalna, percepcja krajobrazu osadniczego, regionalizm (tab. 2).

Duży związek z koncepcją lokalnych systemów osadniczych mają geograficzne badania nad aktywizacją wiejskich społeczności, zwłaszcza w kontekście wykorzystywania na ten cel środków z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. W większości przypadków geografowie identyfikują inicjatywy, ich zakres działania oraz ustalają wpływ wykorzystania środków na szeroko pojęty rozwój lokalny (Czapiewska 2010; Kołodziejczak 2011). Dużo rzadziej realizowane są badania, które próbują zidentyfikować rzeczywiste społeczne uwarunkowania i konsekwencje realizacji inwestycji ze środków europejskich przy użyciu metod socjologicznych i antropologicznych, ukazujących fakty jednostkowe (Wójcik 2010).

W obrębie geografii osadnictwa rozwojowym kierunkiem, zwłaszcza w latach 90. XX w., były badania osadnictwa turystycznego i rekreacyjnego. Zainteresowanie tym problemem wiązało się z rosnącą presją turystyki na obszary wiejskie, pod wpływem której zmieniały się funkcje wsi, co uzewnętrzniało się w fizjonomii, użytkowaniu ziemi, wiejskich osiedli itd. W przeciwieństwie do studiów z lat 80., większą uwagę zaczęto zwracać na

społeczny wymiar presji (kolonizacji) turystycznej, np. opinie różnych grup ludzi związanych z obszarem turystycznym (Bednarek-Szczepańska 2010), cech psychospołecznych kreatorów funkcji wypoczynkowej (Kowalczyk 1994), analizy zachowań „aktorów” rozwoju turystyki (Bednarek-Szczepańska 2010).

T a b e l a 2

Przykłady społecznych badań wsi

Autor, rok wydania wybranej (reprezentatywnej) pracy	Problem badawczy
K. Rembowska (1990) M. Wójcik (2008) L. Kozłowski (2006)	Jakość życia Percepcja przemian społeczno-gospodarczych
D. Mantey (2009) J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz i in. (2010) G. Masik (2010)	Społeczne uwarunkowania i konsekwencje procesu suburbanizacji Polityka lokalna a jakość życia Kształtowanie się struktury społeczno-przestrzennej
I. Sagan (1992)	Przemiany aktywności życiowej mieszkańców wsi
J. Kotus (2001)	Procesy rozwojowe społeczności lokalnych Partycypacja społeczna w procesach rozwoju
A. Suliborski (1999) A. Suliborski i in. (2000) K. Rembowska (2002) R. Matykowski (2004)	Społeczna percepcja podziałów administracyjnych Identyfikacja terytorialna, preferencje przynależności administracyjnej Kształtowanie się regionalizmów
W. Kałamucka (2002)	Styl życia wiejskich społeczności Typy kulturowe społeczności lokalnych
W. Kałamucka (2001) S. Bernat (2005)	Społeczna percepcja krajobrazów wiejskich Doświadczenie krajobrazu wiejskiego Społeczno-kulturowe związki człowiek–krajobraz

Ź r ó d ł o: oprac. własne.

W tradycji badań geografii rolnictwa, a obecnie w obrębie koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego, najwięcej pomysłów dotyczących formułowania nowych problemów badawczych oraz sposobów ich rozwiązywania powstało w kręgu osób związanych z Instytutem Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Od końca lat 90. XX w. zaczęto rozszerzać interpretacje przemian gospodarczych obszarów wiejskich opartych na materiale statystycznym o uwarunkowania (czynniki) społeczne oraz wprowadzać weryfikację uzyskanych wyników na podstawie badań opinii ludności na wybranych z jakiegoś względu obszarach (studia przypadku). Zmiany te z jednej strony były przejawem poszerzania problematyki badawczej i przyjmowania wzorców płynących z innych subdyscyplin (np. geografii miast) lub nowych podejść (społecznych). Z drugiej strony wynikało to ze zmiany paradygmatu rozwoju państwa i regionów, gdzie badania opinii społecznej, społeczne konsultacje, stały się jednym z obowiązujących elementów idei współzarządzania procesem

rozwoju układów lokalnych i regionalnych w warunkach demokratyzacji i samorządności (tab. 3).

Tabela 3

Główne problemy badawcze w nurcie geografii rolnictwa i wielofunkcyjnych obszarów wiejskich

Autor, rok wydania wybranej (reprezentatywnej) pracy	Problem badawczy
R. Kulikowski (1992) J. Bański (1999, 2008) E. Rydz (2004) K. Czapiewski (2010)	Społeczne uwarunkowania (wśród innych czynników, np. ekonomicznych, technicznych) tworzenia się obszarów regresu i progresu rozwojowego
J. Bański, K. Czapiewski (2009) W. Kamińska, K. Heffner (2010)	Interpretacja cech społeczno-zawodowych ludności w kategoriach kapitału ludzkiego i społecznego
J. Bański, E. Rydz (2002) K. Czapiewski, K. Janc (2009)	Identyfikacja przestrzennego zróżnicowania cech społecznych, np. bezrobocia, dostępności do usług, wykształcenia
W. Gierańczyk (2008) B. Szyda (2008)	Interpretacja cech obszarów wiejskich w kategoriach warunków życia ludności
J. Bański, K. Czapiewski (2009)	Wskazanie roli uwarunkowań endogenicznych w rozwoju obszarów wiejskich
E. Duś, D. Malinkiewicz (2004) J. Falkowski, M. Kluba (2004)	Percepcja przemian gospodarczych
J. Bański, K. Czapiewski (2003) M. Kowalski (2004)	Określenie zachowań wyborczych ludności obszarów wiejskich

Źródło: oprac. własne.

4. Podsumowanie

Wspólną cechą nowych ujęć problemów badań wsi w polskiej geografii jest zwrócenie uwagi na podmiotowość człowieka i społeczeństwa. Dominującą podstawą teoretyczno-metodologiczną jest strukturalizm. Jego cechą w badaniach wsi, zwłaszcza w nurcie geograficzno-rolniczym jest przewaga analiz formalnych, opartych na materiale statystycznym, który próbuje się interpretować w kategoriach społecznych (np. warunków, poziomu życia, dostępności do usług, potencjału i kapitału społecznego). Uzupełnieniem badań ilościowych jest analiza struktur odpowiedzi respondentów (wyniki zbiorcze), gdzie poszukuje się pewnych zależności (przyczynowo-skutkowych pomiędzy zmiennymi, typów odpowiedzi itd.). Celem większości opracowań jest analiza empiryczna i prezentacja wyników badań formalnych. W małym stopniu rozwijany jest natomiast wątek teoretyczno-metodologiczny, który mógłby być podstawą do

prezentacji faktów jednostkowych, czy to o charakterze mechanizmów przemian zbiorowości terytorialnych (społeczności lokalnych), czy w wymiarze egzystencjalnym („miejsce” jako wartość). Perspektywa ta mogłaby stanowić doskonale uzupełnienie wiedzy o przemianach społecznych widzianych w kategoriach makrostruktur i makroprocesów.

LITERATURA

- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie polskim*, „Prace Geograficzne”, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, „Przegląd Geograficzny”, 74 (3), s. 367–379.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., 2003, *Referendum na wsi a opinie na temat Unii Europejskiej – wybrane wyniki badań ankietowych* [w:] Kowalski M. (red.), *Przestrzeń wyborcza Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 73–85.
- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 55–78.
- Bański J., Rydz E. (red.), 2002, *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Bernat S., 2005, *Ewolucja związków człowieka z krajobrazem na wschodnim pograniczu Polski – rola wielkiej własności ziemskiej* [w:] Skowronek E. (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesnego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131–146.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, „Przegląd Geograficzny”, 60 (4), s. 491–510.
- Cloke P., 1979, *Key Settlements in Rural Areas*, Methuen, London.
- Clout H.D., 1972, *Rural Geography, An Introduction Survey*, Pergamon Press, Oxford.
- Czapiewska G., 2010, *Rola lokalnych społeczności i organizacji w procesie rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie Lokalnej Grupy Działania „Wrzeciono”* [w:] Rudnicki R. (red.), *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 201–210.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22,

- Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze* [w:] Rydz E., Rudnicki R. (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 21–32.
- Duś E., Malinkiewicz D., 2004, *Aktywność zawodowa mieszkańców górskiej gminy Mucharz* [w:] Pałka E. (red.), *Alternatywne źródła dochodów gospodarstw rolnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 145–153.
- Dziewoński K., 1992, *Pluralizm i eklektyzm w polskiej myśli geograficznej*, „Biuletyn KPZK PAN”, 159, s. 7–12.
- Falkowski J., Kluba M., 2004, *Uwarunkowania aktywności pozarolniczej gospodarstw rolnych w świetle badań ankietowych* [w:] Pałka E. (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 151–161.
- Gierańczyk W., 2008, *Warunki życia ludności województwa kujawsko-pomorskiego w aspekcie kontinuum miejsko-wiejskiego* [w:] Gierańczyk W., Kluba M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 139–151.
- Ilbery B., 1998, *The Geography of Rural Change*, Pearson, Harlow.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak S., Siejkowska A., 2010, *Dynamika i skutki procesów urbanizacji w regionach miejskich po 1990 roku na przykładzie regionu miejskiego Łodzi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Kałamucka W., 2001, *Doświadczenie i ocena krajobrazu kulturowego mieszkańców Lubelszczyzny (na wybranych przykładach)* [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy – idee, programy, wyzwania*, Prace Wydziału Nauk o Ziemi, 12, Sosnowiec, s. 31–37.
- Kałamucka W., 2002, *Styl życia społeczności wiejskich* [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, 76, Warszawa.
- Kołodziejczak A., 2011, *Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim* [w:] Wesołowska M. (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 203–216.
- Kotus J., 2001, *Społeczności lokalne wybranych gmin Wielkopolski wobec zagadnień rozwoju społeczno-gospodarczego*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej, 32, Poznań.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, UW, Warszawa.
- Kowalski M., 2004, *Zachowania wyborcze ludności wiejskiej a sytuacja społeczno-ekonomiczna wsi – identyfikacja procesów* [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Trans-

- formacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 131–144.
- Kozłowski L., 2006, *Społeczne uwarunkowania sukcesu na obszarach wiejskich na przykładzie okolic Nowego Miasta Lubawskiego* [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 221–232.
- Kulikowski R., 1992, *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce*, „Biuletyn Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 158, s. 23–40.
- Liszewski S., Maik W. (red.), 2005, *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 1, Bydgoszcz.
- Maik W., 1988, *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, „Seria Geografia”, 37, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Maik W., 1992a, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, 44 (3–4), s. 231–246.
- Maik W., 1992b, *Rola koncepcji lokalnych systemów osadniczych w badaniach organizacji przestrzenno-czasowej życia codziennego* [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne problemy geografii społeczno-ekonomicznej Polski*, „Seria Geografia”, 55, UAM, Poznań, s. 111–120.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze* [w:] Maik W. (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Mantey D., 2009, *Wybrane społeczne aspekty żywiołowej suburbanizacji w południowo-zachodniej strefie podmiejskiej Warszawy* [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI w.*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 363–377.
- Masik G., 2010, *Wpływ polityki lokalnej na warunki i jakość życia. Przykład strefy suburbanizacji Trójmiasta*, Scholar, Warszawa.
- Matykowski R., 2004, *Świadomość regionalna mieszkańców w kontekście społeczno-geograficznym i kulturowym. Analiza wybranych obszarów Polski* [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, Studia teoretyczne i regionalne, t. 4, s. 71–84.
- Rembowska K., 1990, *Wsie depopulacji w oczach ich mieszkańców* [w:] Michalski W. (red.), *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na przykładzie województwa piotrkowskiego)*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 206–222.
- Rembowska K., 2002, *Tożsamość regionalna mieszkańców województwa łódzkiego* [w:] Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Fundacja Inkubator, Łódź, s. 61–76.
- Rydz E., 2004, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich w regionach nadmorskich* [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, Zespół Badań Transformacji Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 219–248.
- Sagan I., 1992, *Zmiany przestrzeni aktywności życiowej mieszkańców wsi Kartoszyño spowodowane przesiedleniem* [w:] Chojnicki Z., Czyż T. (red.), *Współczesne proble-*

- my geografii społeczno-ekonomicznej Polski, „Seria Geografia”, 55, UAM, Poznań, s. 133–148.
- Suliborski A. (red.), 1999, *Zasięg regionu łódzkiego w świetle badań społecznych preferencji przynależności administracyjnej i powiązań społeczno-gospodarczych*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 1.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Suliborski A., Klima E., Rykała A., Walkiewicz D., 2000, *Funkcjonowanie powiatów w aglomeracji łódzkiej*, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, Łódź.
- Szyda B., 2008, *Wpływ infrastruktury na warunki życia mieszkańców kontinuum miejsko-wiejskiego Częstochowy (na przykładzie gminy Kłomice)* [w:] Gierańczyk W., Klubka M. (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 153–162.
- Woods M., 2009, *Rural Geography* [w:] Kitchin R., Thrift N. (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 9, Elsevier, Amsterdam, s. 429–441.
- Wójcik M., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”* [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

RURAL GEOGRAPHY. THE EVOLUTION OF CONCEPTS AND RESEARCH PROBLEMS

Modern researches in rural geography are very diverse in terms of the present the dominant model of empirical studies. The nature of these works is effect of overlap the theoretical and methodological approach. A common feature of the new intakes research problems in the Polish rural geography is to draw attention to the subjectivity of man and society. The dominant theoretical and methodological basis is structuralism. The purpose of most studies is the analysis of empirical and formal presentation of research results. In a small extent, is developed and the theoretical and methodological topic, which could be the basis for the presentation of the facts of individual, be it of a transition mechanisms territorial localities, or existential (humanistic). This perspective could be a perfect complement to the knowledge of social transformation seen in terms of macrostructures.

Dr hab. Marcin Wójcik
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki

Maria Bednarek-Szczepańska

WIEJSKI KAPITAŁ SPOŁECZNY WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCIE. PRZEGLĄD BADAŃ I UWAGI METODYCZNE

W artykule dokonano krytycznego przeglądu podejść badawczych, wyników badań i poglądów na temat kapitału społecznego, a także związanej z nim aktywności społecznej i obywatelskiej na polskiej wsi. Zestawiono wyniki badań realizowanych różnymi metodami przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, w tym wyniki ogólnopolskich sondaży. Dokonano krytycznej analizy wybranych mierników kapitału społecznego i aktywności społecznej stosowanych w badaniach bazujących na danych statystycznych.

Słowa kluczowe: *kapitał społeczny, wieś, Polska*

1. Wprowadzenie

Koncepcja kapitału społecznego stała się w ostatnich 30-tu latach niezwykle popularna w naukach społecznych. Pojęcie „kapitał” wywodzi się z nauk ekonomicznych. W swym wąskim, ekonomicznym znaczeniu, według Słownika Języka Polskiego, oznacza ono środki trwałe oraz aktywa finansowe zainwestowane w produkcję i mające przynosić dochód lub majątek w gotówce lub papierach wartościowych. Pojęcie to znajduje coraz częściej zastosowanie w różnych sferach życia społecznego. Funkcjonuje więc kapitał intelektualny, ludzki, kulturowy, przyrodniczy i społeczny. Termin ten ma wyrażać pewną wartość, z której można czerpać korzyści, która umożliwia pozyskanie innych wartości; zasób, który jest produktywny.

Dorobek teoretyczny na temat kapitału społecznego jest niezwykle bogaty, ale nie będzie on przedmiotem tego opracowania. Przeglądu tego dorobku dokonało już wielu autorów w polskiej literaturze (np. Pogonowska 2004; Zarycki 2004; Trutkowski i Mandes 2005; Bartkowski 2007; Theiss 2007; Działek 2011; Sierocińska 2011). W tym opracowaniu przytoczone zostaną jedynie najważniejsze definicje.

P. Bourdieu, jeden z pierwszych teoretyków tego zjawiska, określa kapitał społeczny jako zbiór rzeczywistych i potencjalnych zasobów, związanych z istnieniem trwałej sieci w różnym stopniu zinstytucjonalizowanych związków wspartych na wzajemnej znajomości i uznaniu, obejmujących członkostwo w jakiejś grupie, która zapewnia każdemu ze swych członków wsparcie w postaci kapitału posiadanego przez daną zbiorowość (Bourdieu 1986).

R. Putnam (1993) definiując zjawisko, podkreśla rolę norm wzajemności, zaufania i sieci społecznego zaangażowania, czyli sieci horyzontalnych interakcji, komunikacji i wymiany pomiędzy ludźmi. P. Sztompka wskazuje dodatkowo na więzi lojalności i solidarności, jako elementu kapitału społecznego, znajdujące wyraz w samoorganizowaniu się i samorządności w ramach grup formalnych, nieformalnych, towarzyskich itp. Kapitał społeczny wyraża się również wspólnym mobilizowaniem się do realizacji ważnych dla zbiorowości zadań, funkcjonowaniem wzajemnej pomocy, a także wspólnym organizowaniem się w celu rozrywki, rekreacji, zabawy (Sztompka 2009); skrótkowo można go określić jako wspartą na zaufaniu zdolność łączenia się jednostek dla realizacji założonych celów (Matysiak 2000 za: Bartkowski 2007).

Badacze wskazują na mankamenty omawianej koncepcji, w tym brak jednej, uznanej definicji kapitału społecznego, który jest zjawiskiem wielowymiarowym i wieloaspektowym (Bartkowski 2007), niedostateczne jego teoretyczne rozpoznanie i sproblematyzowanie (Szafraniec 2007), a tym samym niedojrzałość koncepcji, która wymaga dalszych rozważań teoretycznych i badań empirycznych (Działek 2011).

Zajmując się kapitałem społecznym wsi należy przyjąć jego rozumienie bliższe Putnamowskiemu, a więc potraktować go jako charakterystykę zbiorowości terytorialnej (odnoszącą się do więzi, sieci społecznych, norm i zaufania), a nie rozumienie Bourdieu, dla którego kapitał społeczny jest cechą, czy raczej zasobem jednostki. Tak też czyni większość badaczy podejmujących tę problematykę w badaniach empirycznych.

Wraz z popularyzacją koncepcji kapitału społecznego w nauce, problematyka ta stała się również przedmiotem dociekań socjologów, ekonomistów i geografów zajmujących się społecznościami i obszarami wiejskimi. Badacze podejmują próby analizy i oceny kapitału społecznego na wsi i dociekają, jaką rolę w szeroko rozumianym rozwoju obszarów wiejskich odgrywają społeczne normy i więzi.

Przedmiotem tego opracowania jest przegląd i krytyczna ocena wyników dotychczasowych badań, stosowanych metod badań i poglądów na temat kapitału społecznego wsi oraz zagadnień ściśle z nim związanych: aktywności i postaw obywatelskich, samoorganizacji, działań zbiorowych mieszkańców wsi. Dorobek naukowy w tym zakresie jest znaczący i poniższy przegląd nie uwzględnia wszystkich powstałych prac. Tym niemniej ukazuje szerokie spektrum dotychczasowych badań. Autorka odnosi się m.in. do obecnych

w literaturze porównań kapitału społecznego miast i wsi oraz ogólnopolskich badań sondażowych podejmujących te zagadnienia.

2. Kapitał społeczny wsi w świetle badań bazujących na danych statystycznych

Ilościowe badania kapitału społecznego i zjawisk pokrewnych, wykorzystujące dane ze statystyki publicznej, prowadzone są często przez ekonomistów i geografów. Polegają one najczęściej na analizie liczby organizacji pozarządowych, frekwencji wyborczej, członkostwa w klubach i zespołach, czytelnictwa prasy lokalnej, a nawet poziomu przedsiębiorczości, liczby zorganizowanych imprez, poziomu przestępczości, religijności i honorowego krwiodawstwa. Do mierników tych można mieć wiele zastrzeżeń, a podstawowym ich mankamentem jest to, że nie spełniają one w większości kluczowych zasad doboru zmienionych do badań ilościowych: istotności i normatywności. Stosuje się je natomiast ze względu na niedostatek innych, lepszych danych.

Warto zatem przytoczyć wyniki niektórych badań ogólnopolskich i regionalnych. Analiza gęstości organizacji pozarządowych i frekwencji w wyborach parlamentarnych staje się podstawą do stwierdzenia, że *mieszkańcy wsi wykazują niższą aktywność społeczną niż ludność miejska, ale sytuacja ta ulega stałej poprawie* (Bański, Mazur 2009). W studium wykorzystującym podobne mierniki, ale w skali powiatowej, znalazła się opinia, że słabe ekonomicznie powiaty ziemskie, położone wokół grodzkich, są jednocześnie słabe pod względem relacji społecznych i aktywności obywatelskiej (Wendt 2007).

A. Rosner i M. Stanny (2007), wobec niedostatku porównywalnych w skali gmin danych, oceniali aktywność społeczną na obszarach wiejskich na podstawie frekwencji w wyborach parlamentarnych i wykształcenia radnych. Najwyższą aktywność społeczną zdiagnozowali na Kaszubach, w Wielkopolsce, na Dolnym Śląsku i Galicji oraz wokół największych miast. Najniższą zaś m.in. na Opolszczyźnie, która w świetle innych badań charakteryzuje się korzystną i wzrastającą aktywnością wiejskich zbiorowości (m.in. w związku z realizowanym z sukcesem programem odnowy wsi) (Heffner 2010) oraz wysokim poziomem kapitału społecznego (Czapiński 2006), a także na Lubelszczyźnie, która w innych badaniach wypada całkiem dobrze na tle kraju pod względem kapitału społecznego na obszarach wiejskich (np. Bański, Czapiewski 2009).

D. Kołodziejczyk wskazuje, na podstawie analizy liczby organizacji pozarządowych i wybranych wskaźników społeczno-gospodarczych, na *obszary wiejskie, na których organizacje pozarządowe są ważnym czynnikiem rozwoju gospodarczego (północno-wschodnie i środkowo-zachodnie tereny Polski) oraz obszary, na których organizacje pozarządowe odgrywają niewielką rolę w rozwoju (m.in. województwa zachodniopomorskie i świętokrzyskie)* (Koło-

dziejczyk 2003). Podjęto próbę udowodnienia, na podstawie analizy liczby organizacji pozarządowych i wybranych wskaźników społeczno-gospodarczych, że nasilające się problemy społeczno-gospodarcze powodują szczególną skłonność do samoorganizowania się ludzi (Kołodziejczyk 2003). Stwierdza się, że *obszary wiejskie o wyższym poziomie rozwoju organizacji pozarządowych wykazują większą sprawność przestrzeni ekonomicznej, (...) wyższy poziom aktywności gospodarczej społeczności i korzystne zmiany w poziomie rozwoju gospodarczego*. Jednocześnie badania autorki wskazują, że w gminach wiejskich najwyższe nasycenie organizacjami pozarządowymi występowało w woj. podlaskim, lubelskim i mazowieckim, a przecież to województwa lubelskie i podlaskie należą właśnie do tych najmniej „sprawnych” ekonomicznie z niskim poziomem aktywności gospodarczej.

A. Miszczuk (2010) nisko ocenia kapitał społeczny, aktywność i poczucie wspólnoty interesów społeczności lokalnych w województwie lubelskim, bazując na porównaniu tego regionu z innymi pod względem liczby organizacji pozarządowych, kółek rolniczych i grup producenckich. Na podstawie niskiej liczby organizacji pozarządowych w województwie podkarpackim Z. Makieła i K. Rejman (2010) diagnozują zapóźnienie regionu pod względem kapitału społecznego z symptomami powolnej jego budowy. Tymczasem badania K. Janca (2006), analizowane przez J. Bańskiego i K. Czapiewskiego (2009) pod kątem obszarów wiejskich, wskazują na wysoką pozycję województwa podkarpackiego pod względem poziomu kapitału społecznego na tle Polski, a w lubelskim diagnozują oni znaczne obszary o bardzo wysokich na tle Polski wartościach kapitału społecznego.

Kapitałem społecznym w wiejskiej Wielkopolsce zajmowała się E. Kacprzak (2010). Na podstawie analizy liczby firm, udziału w wyborach oraz liczby organizacji pozarządowych w odniesieniu do liczby mieszkańców, wnioskuje ona o lepszych zasobach kapitału społecznego w gminach wiejskich położonych w pobliżu dużej aglomeracji, w stosunku do gmin peryferyjnych Wielkopolski (Kacprzak 2010). Zaś J. Wendt (2007) diagnozuje w tym regionie najniższe wartości wskaźnika aktywności obywatelskiej w powiatach ziemskich położonych wokół grodzkich, a więc, co najmniej częściowo, właśnie na obszarach podmiejskich. Zestawiając woj. wielkopolskie z innymi regionami kraju, autor ten zalicza je do typu regionów o silnych lokalnych relacjach społecznych. Z badań J. Działka (2009) wynika, że Wielkopolska cechuje się niskim poziomem kapitału społecznego na tle kraju.

J. Kosmaczewska (2009) szukała zależności pomiędzy kapitałem społecznym a rozwojem funkcji turystycznej również w gminach Wielkopolski. Zaledwie trzy mierniki: liczba organizacji pozarządowych, frekwencja w wyborach parlamentarnych i samorządowych była podstawą do oceny gmin pod względem poziomu kapitału społecznego, stworzenia ich rankingu pod tym kątem, a nawet prześledzenia dwóch odmiennych wzorców społecznej aktywności. Wcześniej podobną metodę oceny kapitału społecznego w gminach województwa łódz-

kiego zastosowali M. Frykowski i P. Starosta (2005), którzy jako miernik wykorzystali jeszcze kwotę zebraną w akcji Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Na podstawie czterech zmiennych określali dwa rodzaje kapitału społecznego: lokalny i obywatelski.

Kapitał społeczny w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich województwa świętokrzyskiego, mierzony syntetycznym wskaźnikiem składającym się z kilku komponentów, badała W. Kamińska (2010, 2011). Z badań wynika, że najwyższe wartości wskaźnika osiągnęły gminy w sąsiedztwie kilku miast, m.in. Kielc, umiarkowane wartości – obszary typowo rolnicze, a najniższe – gminy w otoczeniu przemysłowych ośrodków miejskich północnej części regionu. Zaś J. Wendt (2007) wskazuje, że w tym województwie to obszary rolnicze charakteryzują się najniższą aktywnością obywatelską. Obraz przestrzennego zróżnicowania kapitału społecznego obszarów wiejskich w województwie, mierzonego syntetycznym wskaźnikiem, wygląda całkowicie odmiennie na mapie prezentowanej w opracowaniu J. Bańskiego i K. Czapiewskiego (2009) bazującej na badaniach K. Janca (2006) niż na mapie prezentowanej przez W. Kamińską.

Przytoczone podejścia badawcze, a zwłaszcza metody stosowane do oceny kapitału społecznego wsi, wymagają zatem krytycznego komentarza. Na początek należałoby ustosunkować się do powszechnie stosowanego wskaźnika liczby organizacji pozarządowych jako miernika aktywności społecznej i kapitału społecznego. Jak słusznie zauważa J. Herbst (2008), organizacje pozarządowe stanowią zaledwie jedną z form aktywności społecznej na wsi. Funkcjonują tu różne inne podmioty: jednostki organizacyjne kościołów i inne inicjatywy związane z Kościołem¹ (przede wszystkim katolickim), spółdzielnie, organizacje samorządu zawodowego i gospodarczego, fundacje, stowarzyszenia zwykłe, komitety społeczne, organizacje komunalne, koła, zespoły artystyczne i inne. Wykorzystywanie jako miernika aktywności społecznej tylko liczby zarejestrowanych w REGON organizacji jest więc daleko idącym uproszczeniem. Funkcjonowanie organizacji uwarunkowane jest podobnymi czynnikami jak funkcjonowanie firm. Nic dziwnego, że ich gęstość jest większa w miastach, gdzie korzystają z efektów aglomeracji i możliwości współpracy z wieloma różnymi instytucjami publicznymi i podmiotami prywatnymi. Ponadto należy pamiętać, że często są one jedynie dogodną formą realizacji indywidualnych ambicji, pomysłów na działalność, a zwłaszcza na pozyskiwanie środków zewnętrznych. Mają zatem często niewiele wspólnego z działalnością prospołeczną.

J. Herbst (2008) ponadto zauważa, że *intelektualna konstrukcja sektora pozarządowego (sektora organizacji o uniwersalnej misji, niekomercyjnych, autonomicznych wobec sektora publicznego, areligijnych, apolitycznych,*

¹ Według danych Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego, w 2008 r. było w Polsce 55 tys. wspólnot parafialnych. Częściej występują one na wsi. Obok aktywności w zakresie kultu religijnego część z nich prowadzi działania świeckie (Wygnański, Herbst 2010).

samodzielnych finansowo) nie przystaje dobrze do specyfiki wsi i ich funkcjonowanie ma niewiele wspólnego z logiką funkcjonowania wiejskich społeczności. Organizacje wiejskie opierają się na pracy społecznej, nie posiadają raczej płatnych pracowników, mają mniej środków, są skoncentrowane na sprawach lokalnych (Herbst 2008). Zatem uogólniając, nowoczesne stowarzyszenia – NGO nie są naturalnym czy tradycyjnym elementem przestrzeni społecznej obszarów wiejskich, lecz są przeniesieniem na wiejski grunt wzorca miejskiego.

Frekwencja wyborcza, tak często stosowana do oceny kapitału społecznego, nie jest jego dobrym miernikiem. Jest ona aktem indywidualnym, który co najwyżej może odzwierciedlać jeden z aspektów poziomu obywatelskości, niewiele ma zaś wspólnego z budowaniem międzyludzkich więzi, które są istotą kapitału społecznego.

Wielką rolę na wsi odgrywa wszelka niesformalizowana aktywność społeczna, która całkowicie umyka statystykom, przez co oceny kapitału społecznego czy aktywności społecznej wsi wypadają słabiej względem miast (Wendt 2007; Bański, Mazur 2009) lub też gorzej wypadają pod tym względem obszary peryferyjne niż podmiejskie (Kacprzak 2010).

Zastrzeżenia budzi tworzenie syntetycznych wskaźników kapitału społecznego, złożonych z zaledwie trzech czy czterech mierników (Frykowski, Starosta 2005; Kosmaczewska 2009), które nie oddają istoty zjawiska i formułowanie na tej podstawie rankingów gmin lub ich typów pod względem kapitału społecznego. Wyniki mogą okazać się zupełnie przypadkowe, a wręcz krzywdzące dla niektórych gmin. Inny dobór mierników prawdopodobnie całkowicie odmieniłby kolejność jednostek w rankingu. Odwołując się do cytowanej pracy M. Stanny i A. Rosnera (2007), można się zastanowić, czy nie jest zbyt uproszczeniem ocenianie aktywności społecznej tylko na podstawie wykształcenia radnych i frekwencji w wyborach parlamentarnych? Oczywiście, prowadząc badania w skali gmin dla całego kraju trudno o lepsze porównywalne dane. Jednak uzyskane wyniki mówią tylko o bardzo wąskim wycinku aktywności społecznej.

Należy też zastanowić się nad słusznością założeń przyjmowanych w konstrukcji syntetycznych wskaźników. A takich upraszczających założeń trzeba przyjąć bardzo dużo, aby móc na podstawie dostępnych w statystykach danych oceniać obywatelskie zaangażowanie, uczciwość, zaufanie itp. Można polemizować z tym, na ile kwota uzyskana w ramach akcji WOŚP (odzwierciedlająca raczej zamożność ludności) świadczy o poziomie obywatelskiego kapitału społecznego (Frykowski, Starosta 2005), liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą odzwierciedla poziom zaufania do władzy i społeczności lokalnej, a liczba honorowych dawców krwi – międzyludzką solidarność w danej zbiorowości; czy też dla czegoś frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego ma być trzy razy silniejszym predyktorem zaangażowania obywatelskiego niż frekwencja w wyborach prezydenckich (Kamińska 2010, 2011).

Przyjęcie innych wag dla komponentów wskaźnika lub odmiennych założeń przyniosłoby zapewne inne wyniki. Postępowanie badawcze, choć poprawne metodologicznie, niekoniecznie prowadzi do rozpoznania faktycznego zróżnicowania kapitału społecznego obszarów wiejskich.

Można mieć również wątpliwości co do badań związków statystycznych pomiędzy miernikami opisującymi aktywność społeczną (niezwykle ubogimi, jak wskazano wyżej) a miernikami poziomu rozwoju gospodarczego. Te matematyczne zależności pomijają całkowicie szerokie spektrum rzeczywistych zależności przyczynowo-skutkowych. Statystyczny wynik analizy korelacji nic nie mówi na temat realnego wpływu badanych zjawisk na inne. Jego interpretacja jest często jedynie przypuszczeniem badacza. Mechanizmy zależności pomiędzy aktywnością społeczną a gospodarką są niezwykle skomplikowane i trudne do modelowania, nawet przy pomocy zaawansowanych narzędzi uwzględniających dużą ilość zmiennych. *Formalizacja i matematyzacja procedury badawczej stanowią jedynie namiastki naukowości, de facto dyscyplina „jałowieje” epistemologicznie* (Bukraba-Rylska 2010). Ta opinia odnosi się wprawdzie do sposobu uprawiania socjologii kultury, ale dobrze pasuje również do stosowanych metod badania kapitału społecznego w ujęciu przestrzennym i jego związku z procesami gospodarczymi.

W zależności od zastosowanych mierników, przyjętych założeń i sposobu konstrukcji wskaźników syntetycznych, otrzymuje się zupełnie inny obraz aktywności społecznej czy kapitału społecznego na badanych obszarach. Jak wygląda zatem w rzeczywistości zróżnicowanie przestrzenne tych zjawisk w przestrzeni wiejskiej Polski? Przegląd dotychczasowych badań nie przynosi zadowalającej wiedzy na ten temat.

3. Kapitał społeczny wsi w porównaniu do miast na podstawie ogólnopolskich sondaży

Niezwykle popularną w ostatnich latach metodą pozyskiwania wiedzy na temat społeczeństwa są ogólnopolskie sondaże. Ich tematyka jest bardzo szeroka, obejmując również zagadnienia aktywności społecznej, więzi społecznych, postaw obywatelskich itd. Badania takie prowadzone są systematycznie przez CBOS oraz przez zespół pod kierunkiem J. Czapińskiego i T. Panka (*Diagnoza Społeczna*). Ich zaletą jest porównywalność, którą zapewnia używanie tej samej metody w kolejnych badaniach. Stosowanie do opisu wyników podziału na kategorie społeczne pozwala ukazać mieszkańców wsi na tle reszty społeczeństwa.

Należy jednak mieć świadomość ułomności wnioskowania na podstawie ilościowych badań sondażowych. Respondenci muszą na ogół wybrać jedno z dwóch lub kilku stwierdzeń, które jest bliższe ich poglądom. Nie mają zaś możliwości podania swojej opinii, jeśli różni się ona od tych narzuconych.

Pytania zamknięte praktycznie uniemożliwiają zbadanie rzeczywistości społecznych w sensie jakościowym, a uzyskiwane odpowiedzi zależą od tego, jak pytania są rozumiane przez respondentów, a także od ich świadomości oraz pamięci. Odpowiedzi te pozostają niejako w próżni, pozbawione są głębszego (niż dane metryczkowe) społecznego kontekstu. Mając świadomość tych mankamentów przytoczę i skomentuję wybrane wyniki sondaży.

Badania CBOS wskazują na stale utrzymujący się wyższy udział mieszkańców wsi deklarujących podejmowanie działań na rzecz lokalnej społeczności, swojego środowiska lub potrzebujących w stosunku do mieszkańców innych kategorii miejsc zamieszkania. W latach 2001–2009² udział aktywnych społecznie był najwyższy lub prawie najwyższy właśnie na wsi w stosunku do pozostałych kategorii miejsc zamieszkania, czyli miast różnej wielkości (*Aktywność Polaków...* 2010; *Działalność społeczna...* 2010). Badania z lat 2000, 2007, 2009 w ramach *Diagnozy Społecznej* również wskazują, że mieszkańcy wsi najczęściej w relacji do mieszkańców miast różnej kategorii angażowali się w działania na rzecz lokalnej społeczności, a w badaniach z lat 2003 oraz 2005 wieś osiągała również dobry wynik pod tym względem, choć nie najlepszy. K. Szafraniec (2006) podjęła próbę wyjaśnienia tego, że sprawy ważne dla ogółu wywołują bardziej powszechne zaangażowanie na wsi niż w mieście. W miastach jest znacznie więcej instytucji wyspecjalizowanych w zaspokajaniu potrzeb mieszkańców, które niejako wyręczają ich z zajmowania się sprawami własnego miejsca zamieszkania. Mieszkańcy wsi w większym stopniu muszą organizować się zatem sami – trudniejsze położenie i wspólnota interesów mobilizują do działania zbiorowego (Szafraniec 2006). Należy jednak mieć na uwadze, że różnice pomiędzy odsetkiem aktywnych mieszkańców wsi i miast nie są duże – wynoszą kilka do (rzadziej) kilkunastu procent, więc różnica po części może wynikać z błędu statystycznego.

Co zaskakujące, z tą aktywnością na rzecz własnego środowiska nie idzie w parze wiara w skuteczność działalności społecznej – to mieszkańcy miast różnej kategorii wielkości na ogół częściej deklarowali w badaniach CBOS, że działając wspólnie mogą pomóc potrzebującym lub rozwiązać niektóre problemy swojego środowiska. Różnice pomiędzy wsią a miastami (z wyjątkiem największych) nie były jednak duże i kształtowały się różnie w badanych latach.

Praca społeczna w organizacjach obywatelskich była rzadziej deklarowana przez mieszkańców wsi niż praca społeczna na rzecz swojego środowiska lub osób potrzebujących – odwrotnie niż w dużych miastach (*Polacy o swojej aktywności społecznej* 2008). Działalność w organizacjach obywatelskich w 2009 r. deklarował zbliżony udział mieszkańców wsi, jak i mieszkańców miast różnej kategorii wielkości z wyjątkiem miast powyżej 500 tys. miesz-

² Badania CBOS prowadzone były co dwa lata. Pytano respondentów, czy zdarzyło się im dobrowolnie i nieodpłatnie pracować na rzecz swojego środowiska, kościoła, wsi, osiedla lub miasta lub pracować społecznie na rzecz potrzebujących.

kańców, gdzie ten odsetek był znacznie wyższy. Należy jednak zaznaczyć, że porównanie działalności w organizacjach ze względu na kategorie miejsc zamieszkania wypadło różnie w kolejnych latach. Wyniki pięciu przeprowadzonych co dwa lata badań nie dają podstaw do jednoznacznego określenia trendów pod tym względem dla mieszkańców wsi czy miast, co znacząco utrudnia interpretację tych wyników. Natomiast bardziej jednoznaczne wyniki, jeśli chodzi o członkostwo w organizacjach różnego typu, przynosi *Diagnoza Społeczna*. W kolejnych badaniach mieszkańcy wsi najczęściej (spośród mieszkańców miast różnej wielkości) deklarowali, że nie są członkami żadnej organizacji.

Jako miarę społecznej aktywności i zaangażowania w sprawy swojego środowiska można potraktować też udział w zebraniach (poza miejscem pracy), o który pytano respondentów w ramach *Diagnozy Społecznej*. Okazuje się, że mieszkańcy wsi wyróżniali się na tle pozostałych kategorii respondentów pod tym względem – najczęściej deklarowali udział w zebraniach publicznych. Choć może to wynikać po części z faktu, że więcej tego typu zebrań jest organizowanych na wsiach.

Silniejsze relacje między sąsiadami występują na wsi i w małych miastach niż w pozostałych miastach. Instytucja sąsiedztwa jest trwałym elementem przestrzeni społecznej wsi i spełnia różne funkcje w jej życiu – towarzyskie, wzajemnej pomocy, czy też stanowi podstawę dla działań zbiorowych. Badanie z 2008 r. wskazuje, że kontakty towarzyskie z sąsiadami deklaruje 43% mieszkańców wsi (około dwa razy więcej niż w przypadku miast pow. 100 tys. mieszkańców), a kontakty tzw. świadczeniowe (wzajemne świadczenie sobie drobnych przysług) deklaruje 84% mieszkańców wsi (w miastach – 68%) (*Kontakty sąsiedzkie w miejscu zamieszkania* 2008). Jednocześnie kolejne badania z lat 2003–2009 pokazują, że przeciętny mieszkaniec wsi ma więcej przyjaciół niż przeciętny mieszkaniec miasta małego, średniego czy dużego (*Diagnoza Społeczna* 2003–2009). Wyniki te można uznać za zgodne z tezą o silniejszym na wsi niż w mieście kapitale społecznym wiążącym. Z drugiej zaś strony okazuje się, że mieszkańcy wsi częściej niż mieszkańcy miast samotnie spędzają wolny czas, a ponadto nieco częściej niż mieszkańcy największych miast deklarują, że nie mają na kogo liczyć w trudnych sytuacjach życiowych, co wykazało badanie więzi społecznych w 2005 r. (*Społeczne więzi Polaków* 2005). Trudno o spójną interpretację przytoczonych wyników.

Umacnianiu kapitału społecznego, szczególnie jego aspektom dotyczącym międzyludzkiej solidarności i samopomocy, przynajmniej teoretycznie sprzyja religijność. Wiedza potoczna, jak i badania wskazują, że społeczności wiejskie cechują się większą religijnością od miejskich. Jednocześnie na podstawie badań sondażowych stwierdza się pozytywny związek pomiędzy zaangażowaniem obywatelskim a religijnością Polaków (Wciórka 2004; Gliński 2007).

Mieszkańcom wsi często zarzuca się nadmierną roszczeniowość. Okazuje się jednak, że postawy roszczeniowe nie są wcale typowe dla mieszkańców wsi.

Badania wskazują, że nie różnią się oni od mieszkańców małych i średnich miast pod względem deklarowanych oczekiwań wobec pomocy oraz gwarancji społecznych, a ponadto formułują najsłabsze oczekiwania konsumpcyjne (Lewicka 2006). Co ciekawe, najwyższe wewnętrzne umiejscowienie poczucia kontroli (poczucie bycia kowalem własnego losu) wykazywali mieszkańcy największych miast, a następnie wsi (inne kategorie miejsc zamieszkania na dalszych miejscach) (Grzelak 2006).

Jedną z podstawowych kategorii budowania kapitału społecznego jest zaufanie. Wiedzę na temat uogólnionego zaufania czerpie się z badań sondażowych polskich i międzynarodowych (CBOS, Diagnoza Społeczna, World Social Survey, European Social Survey), w ramach których respondentom zadaje się pytanie, czy większości ludzi można ufać. Jak zauważa I. Bukraba-Rylska (2010), tak sformułowane pytanie odnosi się raczej do ufności niż zaufania, które występuje wtedy, gdy członków danej społeczności cechuje uczciwe i kooperatywne zachowanie oparte na wspólnie wyznawanych normach. Badane w opisany wyżej sposób, w ramach *Diagnozy Społecznej*, zaufanie uogólnione wśród mieszkańców wsi w latach 2003 i 2009 wypadło najsłabiej w stosunku do mieszkańców miast różnej wielkości, zaś w latach 2005 i 2007 było na poziomie zbliżonym do przeciętnego.

Badania sondażowe obejmują też zagadnienia zaufania do wybranych podmiotów i na tej podstawie budowane są syntetyczne wskaźniki. Wskaźnik zaufania w sferze prywatnej (obejmujący zaufanie do rodziny, znajomych, proboszcza, społeczników) najwyższą wartość, znacznie przekraczającą wartości dla innych kategorii miejscowości, osiągnął dla kategorii respondentów mieszkających na wsi. Wartość tego wskaźnika była wysoko skorelowana z wielkością miejscowości. Zaś pod względem zaufania do instytucji publicznych mieszkańcy wsi wypadli słabiej niż mieszkańcy miast z wyjątkiem największych, w których wartość wskaźnika zaufania w sferze publicznej wypadła najsłabiej (*Zaufanie społeczne* 2010). Mimo iż zaufanie do sąsiadów, innych znajomych, parafian, instytucji lokalnych itp. jest na wsi wysokie, to w literaturze najbardziej rozpowszechniona wydaje się opinia prezentowana np. przez M. Mularską-Kucharek (2010), że w *małych społecznościach wiejskich mamy do czynienia raczej z kulturą nieufności niż zaufania*.

Dane sondażowe na temat uogólnionego zaufania, w zestawieniu z danymi na temat liczby organizacji pozarządowych, stają się często podstawą do stwierdzenia słabości polskiego społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego, dystansu, jaki dzieli Polskę od wielu krajów Europy Zachodniej albo do niskiej oceny pod tym względem obszarów wiejskich (Gliński 2007; Będzik 2008, 2012; *Diagnoza Społeczna* 2009; Knapik 2009; *Polska 2030...* 2010; Spychalski 2010). Można mieć wątpliwości, czy nie są to zbyt daleko idące wnioski, spływające i upraszczające rzeczywistość społeczną, a wręcz krzywdzące np. dla zbiorowości wiejskich.

Choć współczesna wieś polska jest niezwykle zróżnicowana jeśli chodzi o społeczno-zawodowy status jej mieszkańców, wśród których rolnicy stanowią tylko niewielką część, warto przyjrzeć się bliżej tej tradycyjnie typowej dla wsi kategorii społecznej. Badanie CBOS wskazuje, że w 2009 r. rolnicy należeli do najbardziej aktywnych w organizacjach grup społeczno-zawodowych – odsetek rolników deklarujących swoje zaangażowanie w działalność w organizacjach był znacząco wyższy niż wszystkich innych grup z wyjątkiem specjalistów z wyższym wykształceniem. Jednakże wyniki poprzednich badań wskazują, że nie zawsze kategoria rolników wypadła tak dobrze – odsetek aktywnych w organizacjach kształtował się raz powyżej raz poniżej średniej i trudno na podstawie kolejnych sondaży wskazać wyraźny trend (*Grupowa aktywność społeczna Polaków...* 2004; *Aktywność Polaków...* 2010). Tym niemniej rolnicy wykazywali stosunkowo wysokie wartości zbiorczego wskaźnika zaangażowania w pracę społeczną³ we wszystkich badaniach. Na tle innych kategorii zawodowych często deklarowali podejmowanie pracy społecznej na rzecz swojego środowiska w kolejnych latach badań – co ciekawe, podobnie jak specjaliści z wyższym wykształceniem, kierownicy i pracujący na własny rachunek. Z drugiej zaś strony badania wskazują, że rolnicy stosunkowo często, na tle innych kategorii społecznych, wyrażali opinię o potrzebie koncentrowania się na własnych sprawach niż pogląd o potrzebie gotowości do pomocy innym ludziom⁴ (*Stan społeczeństwa obywatelskiego w latach 1998–2006* 2006; *Czy Polacy są społecznikami?* 2004). Wyniki cytowanych badań są więc w pewnym stopniu sprzeczne i trudno wyciągnąć z nich spójny wniosek. Tu przejawia się zatem słabość badań sondażowych, które nie dają możliwości wyjaśnienia postaw respondentów.

W latach 2002–2008 systematycznie wzrastał odsetek respondentów – rolników deklarujących wiarę w skuteczność wspólnych działań na rzecz lokalnego środowiska, rozwiązywania lokalnych problemów, a sondaż przeprowadzony w 2008 r. wskazał, że rolnicy należeli do kategorii respondentów najczęściej wyrażających taki pogląd (*Czy Polacy mają predyspozycje...* 2008). Gotowość do współpracy z innymi w różnych dziedzinach również bardzo często, na tle innych kategorii społecznych, deklarowali rolnicy (*Gotowość do współpracy...* 2008). Inne badania donoszą, że na tle innych mieszkańców wsi rolnicy są bardziej skłonni brać los w swoje ręce i w sobie, a nie w czynnikach zewnętrznych upatrują źródeł powodzenia życiowego (Grzelak 2006).

Zaufanie w sferze prywatnej wśród rolników kształtowało się na poziomie przeciętnym w relacji do pozostałych kategorii społeczno-zawodowych, a zaufanie w sferze publicznej najniższe spośród wszystkich kategorii (*Zaufanie społecz-*

³ Wskaźnik obejmował działalność w organizacjach obywatelskich oraz dobrowolną i nieodpłatną pracę na rzecz swojej społeczności lokalnej lub osób potrzebujących.

⁴ Respondenci wybierali opinię, która jest bliższa ich poglądom: „obecnie trzeba być bardziej wrażliwym i gotowym do pomocy innym ludziom” lub „obecnie trzeba bardziej koncentrować się na walce o swoje sprawy nie zważając na innych”.

ne 2010). Można postawić hipotezę, że świadczy to raczej o słabości instytucji publicznych, na których zawiedli się rolnicy, niż o braku kompetencji obywatelskich tej grupy zawodowej. Jak wskazują wyniki *Diagnozy Społecznej*, rolnicy raczej nie podzielają opinii, że większości ludzi można ufać. Pod względem uogólnionego zaufania rolnicy wypadają przeciętnie lub słabo na tle innych grup społeczno-zawodowych, choć nie najsłabiej. W przeszłości chłop/rolnicy *nie mieli szczególnych powodów, by w stosunku do świata zewnętrznego okazywać dużą dozę zaufania* (Fedyszak-Radziejowska 2004). Jednocześnie różnice pomiędzy wyróżnionymi kategoriami społecznymi nie są znaczące, gdyż ogólnie zdecydowana większość Polaków, odpowiadając na pytanie o zaufanie, twierdzi rozsądnie, że w postępowaniu z ludźmi ostrożności nigdy za wiele, dając tym samym powód do ubolewania socjologom i politykom.

Podsumowując: przywołane tu wyniki badań są trudne w interpretacji i nie przynoszą klarownego obrazu kapitału społecznego, aktywności społecznej na wsi, w tym wśród rolników, często nie dają podstaw do wskazania wyraźnego trendu w kolejnych latach, a miejscami odpowiedzi na różne pytania wydają się wręcz sprzeczne. Wyniki te mogą jedynie sygnalizować pewne zjawiska, które wymagają pogłębionych badań. Ich interpretacja bez dodatkowych badań może być bliższa domysłom i spekulacjom niż prawdzie. Niestety brakuje systematycznie zbieranych danych jakościowych, które pozwoliłyby na interpretację wyników badań sondażowych i poznanie rzeczywistego spektrum form kapitału społecznego, mechanizmów jego kształtowania i oddziaływania.

Trudność w określeniu na podstawie badań sondażowych specyfiki wsi wynika też z tego, że granice administracyjne miast i wsi, będące podstawą ustalenia w badaniach sondażowych kategorii miasto/wieś, mają charakter formalny i wcale nie muszą być granicami oddzielającymi obszary o różnych charakterystykach społeczno-przestrzennych. Ponadto ludność miejska i wiejska jest obecnie, w dobie intensywnych migracji, silnie przemieszana; normy i zachowania społeczne typowe dla wsi przenoszone są przez migrantów do miast, a wzorce miejskie – na wieś (co dotyczy głównie stref wokół dużych miast).

4. Kapitał społeczny polskiej wsi w świetle innych badań

Opinie na temat kapitału społecznego zbiorowości wiejskich, bazujące na bardziej szczegółowych badaniach niż analiza danych statystycznych czy ogólnopolskich sondaży, można znaleźć głównie w literaturze socjologicznej.

Tezy stawiane w badaniach ilościowych polegających na porównaniu wielu jednostek przestrzennych, mogą być weryfikowane poprzez lokalne badania o charakterze studium przypadku. K. Szafraniec, na podstawie studiów o charakterze monograficznym, przeprowadzonych w sześciu gminach wiejskich

(zróznicowanych pod względem ekonomicznym, społecznym, położenia) oraz dwóch wielkomiejskich, wskazuje, że *zasadniczy syndrom czynników składających się na kapitał społeczny jest wyraźnie lepszy w gminach wiejskich niż miejskich, nadto że we wsiach cywilizacyjnie „zacofanych” bywa on szczególnie mocny* (Szafraniec 2007). B. Fedyszak-Radziejowska (2006) nie znalazła w gminach o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego dowodów na znakomitą kondycję kapitału społecznego. Okazało się zaś, że w gminach rolniczych, słabiej rozwiniętych gospodarczo, większość wskaźników kapitału społecznego wypadła lepiej niż w innych gminach. Wieś poznańska, nowoczesna, dynamiczna i otwarta, gorzej poradziła sobie z adaptacją do nowych warunków transformacji gospodarczej niż „zacofana” wieś podlaska (Wieruszewska 2002), a zatem, jak twierdzi I. Bukraba-Rylska (2003), *ludzie potrafią się skutecznie samoorganizować nie tylko w zmodernizowanych nowoczesnych społecznościach, lecz również w bardziej tradycyjnych wspólnotach, a nawet łatwiej o obywatelskie współdziałanie w tych drugich środowiskach*. Pogłębione badania jakościowe J. Pietrasik (2006) w małej wiosce na Dolnym Śląsku potwierdzają tę tezę. Autorka opisała zaangażowanie miejscowej społeczności w działania na rzecz wsi, sąsiedzką pomoc i solidarność oraz będące ich podstawą normy wzajemności. Na badanym przykładzie wsi przekonująco ukazała, że kapitał społeczny może funkcjonować bez społecznego zaufania.

W opinii B. Fedyszak-Radziejowskiej (2006) kapitał społeczny na wsi wydaje się być w stosunkowo dobrej kondycji, pod niektórymi względami nawet lepszej niż w miastach, ale nie jest on intensywnie wykorzystywany w celu generowania korzyści ekonomicznych i innych. Bardziej adekwatne byłoby zatem określenie go jako zasób społeczny, który jest bogaty, ale „drzemający”. Siłę kapitału społecznego polskiej wsi I. Bukraba-Rylska (2008b) dostrzega w przywiązaniu jej mieszkańców do tradycji, obyczaju, religii i wartości narodowych, przypominając za Fukuyamą, jak istotne są to czynniki dla budowania kapitału społecznego. Krytykuje więc ona liberalne, postkolonialne podejście zakładające niższość polskiego (a zwłaszcza wiejskiego) społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego w stosunku do Europy Zachodniej i konieczność imitowania wzorców stamtąd pochodzących.

K. Szafraniec, komentując relatywnie wysokie zaangażowanie obywatelskie mieszkańców wsi, wyraża opinię o niezłym stanie więzi społecznych w społecznościach wiejskich, zakorzenieniu w nich chłopskich tradycji samopomocy (Szafraniec 2006). Ważną funkcję tradycji w budowaniu więzi obywatelskich dostrzega również P. Gliński (2007). Autor ten wskazuje na inne ważne cechy polskich lokalnych społeczności obywatelskich, które, jak się wydaje, są typowe przede wszystkim dla środowisk wiejskich: „uobywatelnienie” poprzez organizacje związane z kościołem, parafią oraz znaczna rola organizacji inicjowanych przez władze lokalne.

K. Surowiec (2010) na podstawie przeglądu różnych badań zebrała czynniki aktywności społecznej mieszkańców wsi. Zaliczyła do nich aktywność liderów

i obecność autorytetów w lokalnych środowiskach, zbieżność interesów lokalnych instytucji z potrzebami mieszkańców, charakter produkcji rolniczej, więzi społecznej, system wartości i kultury, wielkość społeczności, położenie wsi i gminy względem ośrodków miejskich oraz lokalne tradycje działania społecznego.

Badacze są zgodni co do tego, że charakterystyczny dla społeczności wiejskich (w ich tradycyjnej formie) jest kapitał społeczny wiążący, w przeciwieństwie do zbiorowości miejskich, gdzie dominuje pomostowy, co nawiązuje do klasycznej teorii wspólnoty i zrzeszenia F. Toenniesa. Współcześnie, w związku z coraz większym „wymieszaniem” i zacieraniem się różnic pomiędzy społeczeństwami miejskimi i wiejskimi, wśród tych drugich można obserwować proces przekształcania się wiejskiego kapitału wspólnotowego w kapitał pomostowy lub co najmniej ich współwystępowanie (Fedyszak-Radziejowska 2010). Na wsi powstaje coraz więcej organizacji „nowoczesnych” m.in. (a może głównie) dlatego, że istnienie takich struktur umożliwia pozyskanie środków finansowych ze źródeł zewnętrznych, zwłaszcza z różnych programów Unii Europejskiej. Mieszkańcy wsi, a zwłaszcza wiejskie elity, korzystają więc obficie z tej szansy finansowania lokalnych przedsięwzięć zakładając organizacje pozarządowe.

Warto również przytoczyć wyniki lokalnych/regionalnych badań, które wskazują na niski poziom kapitału społecznego. Sondaż przeprowadzony na obszarach wiejskich woj. łódzkiego skłonił M. Mularską-Kucharek (2011) do stwierdzenia, że większość mieszkańców wiejskich obszarów woj. łódzkiego charakteryzuje bierność i niechęć do podejmowania działań na rzecz społeczności lokalnej. Należy natomiast podkreślić, że wniosek ten wyciągnięto na podstawie zamkniętego pytania w ankiecie, które obejmowało tylko sześć wybranych form aktywności na rzecz własnej miejscowości. Tym samym respondenci nie mieli możliwości wypowiedzenia się na temat innych form aktywności, które potencjalnie mogli podejmować. M. Hoły (2004) badała kapitał społeczny kobiet kilku wiejskich gmin Małopolski przeprowadzając sondaż, w którym pytała głównie o zaangażowanie w różnych organizacjach. Umiarkowanie optymistycznie oceniła ona na tej podstawie aktywność społeczną kobiet wiejskich. Szkoda, że autorka nie pokusiła się o zapytanie respondentek o działalność na rzecz własnego środowiska poza formalnymi strukturami – takie informacje przyniosłyby znacznie lepszy obraz kapitału społecznego.

W dyskusji nad wiejskim kapitałem społecznym często pojawia się problem typowych dla społeczności wiejskich form samoorganizacji: buntów, akcji protestacyjnych itp. Są one na ogół oceniane krytycznie. Z. Seręga (1993) nie dostrzega oddziaływania kapitału społecznego w tego typu nieusankcjonowanych normatywnie strukturach tworzonych w sytuacji, gdy zagrożone jest zaspokojenie potrzeb, w celu rozwiązania konkretnych problemów, polegających na protestach, blokadach itp.

Należałoby jednak poszukać przyczyn podejmowania przez niektóre grupy społeczne takich działań. Można tu odwołać się do poglądów I. Krzemińskiego (2003) na temat formowania się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po okresie PRL. Uważa on, że sposób konstruowania demokratycznego państwa po roku 1989 zahamował jego formowanie. Zabrakło prawdziwej publicznej debaty jako podstawy reform, zlekceważono społeczne oczekiwania co do kształtu nowego ustroju, zahamowano rozwój komitetów obywatelskich, a polskiej demokracji znacznie bliżej do modelu demokracji minimalnej niż społecznie oczekiwanego modelu demokracji uczestniczącej. Według G. Ekierta i J. Kubika (1999) społeczeństwo obywatelskie przyjęło formę zorganizowanego protestu w obronie wielorakich społecznych interesów (Krzemiński 2003). Rozczarowani przemianami ludzie, zwłaszcza mieszkańcy obszarów wiejskich dźwigający ciężar transformacji ustrojowej, wobec braku skutecznych „obywatelskich” sposobów przeciwdziałania pogarszającej się sytuacji, uciekali się do „partyzanckich” metod, bo nie pozostało im nic innego. Jak wskazuje dosadnie I. Bukraba-Rylska (2003) *stosowane [przez mieszkańców wsi, rolników – przyp. M. Bednarek-Szczepeńska] metody – owe demonstracje, uliczne zamieszki, blokady i inne lepperiady świadczą tylko o tym, że większość społeczeństwa – pozbawiona rzeczywistego wpływu i możliwości kontrolowania swoich przedstawicieli – została zdegradowana do roli motłochu, współczesnego demosu, plebsu, któremu odjęto inne sposoby działania*. Można polemizować z cytowaną wyżej tezą Z. Seręgi, że nieusankcjonowane normatywnie struktury nie przejawiają oddziaływania kapitału społecznego. Są one przecież przejawem podmiotowości, ale nie partycypacyjnej, lecz kontestacyjnej, a tym samym formą aktywizacji kapitału społecznego. Ważne jest to, że dana zbiorowość potrafi się tak zorganizować, aby podjąć działanie zbiorowe służące realizacji społecznie użytecznego celu.

Można tu odwołać się również do koncepcji trzech podstawowych form samoorganizacji społeczeństwa A. Gąsior-Niemiec (2010). Obok członkostwa i zaangażowania w organizacjach społecznych, wyróżnia ona również dwa pozostałe tryby samoorganizacji: akcyjność, czyli udział w spontanicznych, okazjonalnych działaniach społecznie użytecznych, poza formalnymi organizacjami oraz samopomoc, czyli wszelkie pozostałe formy zaangażowania na rzecz dobra wspólnego, bazujące na tradycji narodowej, regionalnej i lokalnej. Te dwie formy są w społecznościach wiejskich znacznie bardziej rozwinięte niż pierwsza, którą jednak najczęściej poddaje się analizom z uwagi na łatwiejszy dostęp do danych na ich temat. Przyjmując definicję kapitału społecznego uwzględniającą kwestię samoorganizowania się również poza zinstytucjonalizowanymi strukturami (np. Sztompka 2009), wszystkie przywołane formy należy uznać za przejawy kapitału społecznego. Przybiera on więc formy różne jakościowo, których nie powinno się oceniać w kategoriach lepszy–gorszy.

Badania empiryczne wśród społeczności wiejskich wskazują, że jedne formy aktywizacji kapitału społecznego przekształcają się w inne (akcyjność w człon-

kostwo). Przykładem są tu bunt i protesty rodziców i nauczycieli przeciwko zamykaniu wiejskich szkół. W rezultacie doszło do utworzenia formalnych organizacji obywatelskich, które przejęły likwidowane szkoły (Krzemiński 2003).

5. Podsumowanie

Generalizując, w badaniach kapitału społecznego wyróżnić można, służące nieco innym celom, trzy podejścia badawcze, czy poziomy analiz, które można określić jako: przestrzenno-statystyczny (bazujący na porównywaniu wielu jednostek przestrzennych pod względem przyjętych wskaźników kapitału społecznego), sondażowy (bazujący na ilościowych badaniach ankietowych obejmujących reprezentatywne próby mieszkańców z dużych obszarów), monograficzny (polegający na szczegółowym rozpoznaniu konkretnych społeczności, bazującym na ilościowo-jakościowych lub jakościowych badaniach terenowych).

Badania wielu jednostek przestrzennych oparte na danych statystycznych służą głównie celom porównawczym, mają więc wskazać, gdzie jest „mniej”, a gdzie „więcej” kapitału społecznego. Jest to jednak zjawisko na tyle skomplikowane i jakościowo zróżnicowane, że jego ilościowe porównania nie przynoszą na ogół zadowalających wyników.

Badania porównawcze miast i wsi oparte na statystycznych bazach danych są niejednokrotnie krzywdzące dla tych drugich. Nie uwzględniają one właśnie różnic jakościowych pomiędzy zasobami społecznymi miast i wsi. Ze względu na niedostatek porównywalnych dla większej liczby jednostek przestrzennych danych statystycznych, pomijane jest szerokie spektrum działań zbiorowych społeczności lokalnych lub deprecjonowana jest rola tradycyjnych wiejskich instytucji współdziałania. Wykorzystanie w badaniach mierników, które tylko pośrednio i przy licznych, bardzo upraszczających założeniach, odzwierciedlają aktywność społeczną, może prowadzić do błędnych wniosków. Wnioski takie są potem powielane, utrwalają się w dyskursie akademickim oraz medialnym i kształtują powszechny pogląd na temat wiejskiego społeczeństwa. Może lepiej odejść od prowadzonych „na siłę” badań zróżnicowania przestrzennego tak skomplikowanych atrybutów zbiorowości jak kapitał społeczny, gdyż na podstawie dostępnych danych po prostu nie da się tego zróżnicowania uchwycić.

Badania sondażowe na reprezentatywnych próbach mieszkańców, obejmujące duży obszar (np. całą Polskę), dają na ogół możliwość wyróżnienia kategorii mieszkańców miast i wsi. Dowiadujemy się z nich zatem o różnicach w odsetkach respondentów miast i wsi deklarujących określone postawy. Okazuje się jednak, że interpretacja odpowiedzi na różne pytania jest często trudna i trudno na ich podstawie porównać kapitał społeczny miast i wsi. Zmienność

wyników w kolejnych latach, które nie układają się w czytelny trend, też najczęściej nie pozwala określić, jak te miejsko-wiejskie różnice się faktycznie kształtują. Kilkupunktowe różnice w procentach miejskich i wiejskich respondentów prezentujących określone postawy mogą mieścić się w granicach błędu statystycznego.

Szkoda, że wielu badaczy społeczności wiejskich zajmuje się tylko tymi „popularnymi” przejawami kapitału społecznego, a w ankietach powiela pytania zastosowane wcześniej przez innych badaczy, co ma być (wątpliwym, jak sądzę) argumentem na słuszność przyjętego podejścia. Pożądane byłoby poszukiwanie nowych sposobów diagnozowania tego zjawiska. Powielanie tych samych wzorców badań nie posuwa nas do przodu w poznawaniu wiejskiej rzeczywistości społecznej. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza kategorii zaufania, tak istotnej dla kapitału społecznego. Jest ono badane ciągle w ten sam sposób. Wyniki takich badań w zestawieniu z wynikami badań uczestnictwa w organizacjach pozarządowych skutkują powtarzanymi „jak mantra” wnioskami o niższości kapitału społecznego Polaków w stosunku do innych europejskich narodów lub wsi w relacji do miasta. Konieczne jest wypracowanie innej metody badania zaufania społecznego, bardziej adekwatnej dla społeczeństwa polskiego oraz rzeczywistości wiejskiej.

Wydaje się, że współcześnie w literaturze poświęconej problematyce wiejskiej za mało jest opracowań o charakterze monograficznym, jakościowych, dotyczących konkretnych społeczności wiejskich. Badania takie pozwoliłyby ukazać procesy budowania kapitału społecznego, mechanizmy kapitalizowania zasobów społecznych, realne zależności przyczynowo-skutkowe pomiędzy funkcjonowaniem międzyludzkich więzi a procesami gospodarczymi, poprawą warunków życia, jakości przestrzeni lub innymi aspektami rozwoju lokalnego. W dotychczasowych badaniach zdecydowanie zbyt mało uwagi poświęcano temu, co przesądza o wartości kapitału społecznego, a więc jego produktywności, formom jego przekształcania w inne formy kapitału. Na uwagę zasługuje też znaczenie wspólnego terytorium, a więc wspólnoty zamieszkania dla budowania i wykorzystywania kapitału społecznego: w jaki sposób czynnik przestrzennej bliskości zamieszkania wpływa na współdziałanie mieszkańców i jakie ma ono znaczenie w różnych aspektach rozwoju lokalnego. Instytucja sąsiedztwa jest szczególnie istotna w budowaniu więzi społecznych na wsi.

Badaniom o charakterze studium przypadku często przypisuje się mniejszą wartość naukową i poznawczą z uwagi na ich lokalny charakter. Mogą one jednak spełniać walor reprezentatywności, jeśli dobrane społeczności, wsie, potraktujemy jako realne modele naturalne (Bukraba-Rylska 2008a), stanowiące reprezentację określonego typu społeczności, wsi czy regionu.

Kapitał społeczny polskiej wsi jest różnie oceniany w zależności od tego, na jakiej podstawie i w jakiej skali dokonuje się tej oceny. Badania ilościowe na dużej liczbie jednostek przestrzennych i badania ilościowo-jakościowe w konkretnych społecznościach przynoszą czasem sprzeczne wyniki na temat kondycji

kapitału społecznego na obszarach wiejskich. Powierzchowne badanie bazujące na analizie prostych mierników, jak liczba organizacji czy poziom uogólnionego zaufania, prowadzi do wniosku, że jest on niski. Poglębione studia uwarunkowań i procesów aktywizacji wiejskich społeczności pozwalają jednak twierdzić, że kondycja kapitału społecznego na polskiej wsi wydaje się być dość dobra.

LITERATURA

- Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich w latach 1998–2010*, 2010, CBOS, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znaczącym endogenicznym potencjale rozwojowym* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Mazur M., 2009, *Identyfikacja obszarów o silnej koncentracji problemów społecznych* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bartkowski J., 2007, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym* [w:] Herbst M. (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Scholar, Warszawa.
- Będzik B., 2008, *Bariery i możliwości generowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich w Polsce*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, 7 (4), SGGW, Warszawa.
- Będzik B., 2012, *Kapitał społeczny w warunkach zmieniającej się koniunktury*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 14, 1.
- Bourdieu P., 1986, *The Forms of Capital* [w:] Richardson J.G. (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Capital*, Greenwood Press, New York.
- Bukraba-Rylska I., 2003, *Stare i nowe dylematy socjologa i inne szkice*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I., 2008a, *Socjologia wsi polskiej*, PWN, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I., 2008b, *Kapitał społeczny i kulturowy polskiej wsi a rozumienie transformacji* [w:] Kłodziński M. (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I., 2010, *Socjologiczne tematy, socjologiczne interpretacje. Wybór artykułów z lat 2009–2010*, Warszawa.
- Czapiński J., 2006, *Polska – państwo bez społeczeństwa*, „Nauka”, 1.
- Czy Polacy są społecznikami? Komunikat z badań*, 2004, CBOS, Warszawa.
- Czy Polacy mają predyspozycje do pracy społecznej na rzecz swojej społeczności? Komunikat z badań*, 2008, CBOS, Warszawa.
- Diagnoza Społeczna*, 2000, 2003, 2005, 2007, 2009, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Działalność społeczna Polaków*, 2010, CBOS, Warszawa.

- Działek J., 2009, *Social Capital and Economic Growth in Polish Regions*, referat prezentowany na konferencji "Civil society, social capital and economic development", Stockholm, 03–04.IX.2009.
- Działek J., 2011, *Kapitał społeczny – ujęcie teoretyczne i praktyka badawcza*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 3 (45).
- Ekiert G., Kubik J., 1999, *Rebelious Civil Society, Popular Protest and Consolidation in Poland, 1989–1993*, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2004, *Rola elit wiejskich w kapitalizowaniu społecznych zasobów wsi*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2006, *Kapitał społeczny wsi – w poszukiwaniu utraconego zaufania* [w:] Szafraniec K. (red.), *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2010, *Spółeczności wiejskie w pięć lat po akcesji do UE – sukces spóźnionej transformacji* [w:] *Raport o stanie polskiej wsi*, FDPA, Warszawa.
- Frykowski M., Starosta P., 2005, *Kapitał społeczny na terenie województwa łódzkiego* [w:] *W obliczu zmiany. Wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Gąsior-Niemiec A., 2010, *Wzory samoorganizacji Polaków na przełomie XX i XXI w.*, „Polityka i Społeczeństwo”, 7.
- Gliński P., 2007, *Obszary aktywności i apatii obywatelskiej* [w:] Kojder A. (red.), *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, Komitet Socjologii PAN, Wydawnictwo WAM, Warszawa.
- Gotowość do współpracy z innymi ludźmi, 2008, CBOS, Warszawa.
- Grupowa aktywność społeczna Polaków w latach 1998–2004, 2004, CBOS, Warszawa.
- Grzelak J., 2006, *Polska wieś – czy bezradna?* [w:] Szafraniec K. (red.), *Jednostkowe i społeczne zasoby wsi*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Heffner K., 2010, *Rozwój obszarów wiejskich w województwie opolskim (znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego)* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, CXXVI, Warszawa.
- Herbst J., 2008, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich* [w:] Halamska M., *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Hoły M., 2004, *Kapitał społeczny kobiet wiejskich w Małopolsce*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, 40 (2).
- Janc K., 2006, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, IGRR UW, Wrocław (rozprawa doktorska).
- Kacprzak E., 2010, *Social Capital in the Process of Rural Development in the Wielkopolska Province*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 12, 6.
- Kamińska W., 2010, *Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich województwa świętokrzyskiego* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, CXXVI, Warszawa.
- Kamińska W., 2011, *Kapitał ludzki i społeczny na obszarach wiejskich w Polsce: przykład województwa świętokrzyskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, Kielce.

- Kłodziński M., 2007, *Program odnowy wsi a kapitał ludzki, społeczny i kulturowy* [w:] Kłodziński M., Błąd M., Wilczyński R. (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Knapik W., 2009, *Zaufanie społeczne jako czynnik kapitału społecznego wsi na przykładzie wybranej produkcji rolnej w powiecie chrzanowskim*, *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 11, 5.
- Kołodziejczyk D., 2003, *Kapitał społeczny w rozwoju obszarów wiejskich w Polsce* [w:] Górzyński B., Guzik C. (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość polskiej wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 4.
- Kontakty sąsiedzkie w miejscu zamieszkania, 2008, CBOS, Warszawa.
- Kosmaczewska J., 2009, *Kapitał społeczny mieszkańców wsi jako czynnik turystycznego rozwoju obszarów wiejskich*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, 8 (4), SGGW, Warszawa.
- Krzemiński I., 2003, *Od protestu do stowarzyszenia – czy mamy szansę na obywatelską wieś?*, „Wieś i Rolnictwo”, suplement do nr 3.
- Lewicka M., 2006, *Fakty i mity o polskiej roszczeniowości* [w:] Szafraniec K. (red.), *Jednostkowe i społeczne zasoby wsi*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Makiela Z., Rejman K., 2010, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój społeczny na obszarach wiejskich województwa podkarpackiego* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, CXXVI, Warszawa.
- Miszczuk A., 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, CXXVI, Warszawa.
- Mularska-Kucharek M., 2010, *Kultura zaufania czy nieufności? O społecznym zaufaniu mieszkańców lokalnych społeczności*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Mularska-Kucharek M., 2011, *Podmiotowość i partycypacja społeczna w warunkach lokalnych*, „Wieś i Rolnictwo”, 2.
- Pietrasik J., 2006, *Tradycje współdziałania na wsi a kapitał społeczny*, Wydział Historyczny, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, Warszawa (praca magisterska).
- Pogonowska B., 2004, *Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej* [w:] Januszek H. (red.), *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*, „Zeszyty Naukowe”, 42, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań.
- Polacy o swojej aktywności społecznej, 2008, CBOS, Warszawa.
- Polska 2030. Wyzwania rozwojowe, 2010, Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, Warszawa.
- Putnam R., 1993, *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton.
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich według komponentu społecznego* [w:] Rosner A. (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Seręga Z., 1993, *Czynniki rozwoju lokalnego. Studium socjologiczne wybranych społeczności wiejskich*, Rozprawy Habilitacyjne, 265, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Sierocińska K., 2011, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar, typy*, „Studia Ekonomiczne”, 1 (LXVIII).

- Społeczne więzi Polaków*, 2005, CBOS, Warszawa.
- Spychalski G., 2010, *Implikacje światowego kryzysu gospodarczego dla procesów rozwoju kapitału ludzkiego i społęznego obszarów wiejskich* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Kapitał ludzki i społęzny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, CXXVI, Warszawa.
- Stan społęczeństwa obywatelskiego w latach 1998–2006*, 2006, CBOS, Warszawa.
- Surowiec K., 2010, *Badania socjologiczne nad aktywnością społęzną mieszkańców polskiej wsi*, „Studia Sociologica”, 20, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 619, Szczecin.
- Szafraniec K., 2006, *Optymizm/pesymizm jako mentalne podstawy odporności/podatności na bezradność* [w:] Szafraniec K. (red.), *Jednostkowe i społęczne zasoby wsi*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Szafraniec K., 2007, *O kapitale społęcznym* [w:] *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014–2020*, Nowe Życie Gospodarcze (dodatek specjalny), IRWiR PAN, Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Warszawa.
- Sztompka P., 2009, *Socjologia. Analiza społęczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Theiss M., 2007, *Krewni – znajomi – obywatele. Kapitał społęzny a lokalna polityka społęzna*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Trutkowski C., Mandes S., 2005, *Kapitał społęzny w małych miastach*, Scholar, Warszawa.
- Wciórka B., 2004, *Społęczeństwo obywatelskie 1998–2004*, Opinie i diagnozy, 1, CBOS, Warszawa.
- Wendt J., 2007, *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społęczeństwa obywatelskiego w Polsce*, „Prace Geograficzne”, 208, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Węziak-Białowolska D., 2010, *Kapitał społęzny w Polsce – propozycja pomiaru i wyniki*, „Zeszyty Naukowe”, 4, Instytut Statystyki i Demografii SGH, Warszawa.
- Wieruszewska M., 2002, *Samoorganizacja w społęcznościach wiejskich. Przejawy – struktury – różnicowania*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Wygnański J., Herbst J., 2010, *Działania na rzecz zwiększenia kapitału społęznego w ramach aktualizacji Strategii Rozwoju Kraju 2007–2015*, ekspertyza na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego.
- Zarycki T., 2004, *Kapitał społęzny a trzy polskie drogi do nowoczesności*, Kultura i Społęczeństwo, 48, 2.
- Zaufanie społęczne*, 2010, CBOS, Warszawa.

RURAL SOCIAL CAPITAL IN CONTEMPORARY POLAND. RESEARCH REVIEW AND METHODOLOGICAL COMMENTS

The article presents a critical review of research approaches, study results and views on social capital, as well as the related social and civic activity in Poland's rural areas. The results of studies carried out applying diverse methods by representatives of various scientific disciplines, including the results of nationwide surveys have been compiled and commented. The article contains a critical analysis of selected measures of social capital and social activity used in the studies basing on statistical data, especially in the context of urban-rural comparison. The need for a greater number of qualitative research

on social capital of Poland's rural areas, in particular communities has been emphasized. Such studies will allow for identification of mechanisms of capitalizing social resources, the actual (rather than statistical) relationship between the functioning of interpersonal bonds and various aspects of local development.

Dr Maria Bednarek-Szczepańska
Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Marcin Mazur

METODA KARTOGRAFICZNA JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI W BADANIACH OBSZARÓW WIEJSKICH

Celem artykułu jest wykazanie znaczenia kartograficznej metody badań w badaniach obszarów wiejskich w ujęciu przestrzennym. Możliwości tej metody badań obszarów wiejskich wydają się być w ostatnim czasie niedoceniane. Często rola kartografii w geografii wsi jest ograniczana jedynie do kartograficznej metody prezentacji. W artykule zaprezentowano różne sposoby zastosowań kartograficznej metody badań i kartograficznej metody prezentacji wraz z ilustracją poprzez przykłady konkretnych ich zastosowań w badaniach obszarów wiejskich.

Słowa kluczowe: *kartograficzna metoda badań, metodyka kartografii, metody badań geografii wsi*

1. Wprowadzenie

W ostatnim czasie możliwości zastosowania kartograficznej metody badań wydają się być niewykorzystywane w odpowiednim stopniu w badaniach geograficznych. Jest to związane z powszechnym ograniczaniem roli kartografii w badaniach geograficznych do kartograficznej metody prezentacji, która umożliwia przekaz informacji przestrzennej w pewien sposób optymalny z punktu widzenia danego celu. Celem artykułu jest wykazanie, iż rola kartografii w badaniach geograficznych jest zdecydowanie większa, a duże znaczenie ma zwłaszcza kartograficzna metoda badań. Wskazano także wybrane konsekwencje dla percepcji treści mapy wynikające z zastosowania różnych metod prezentacji. Dzięki temu wybór kartograficznej metody prezentacji nabiera nowego znaczenia, gdyż wpływa na odbiór końcowych efektów badań geograficznych. Warto również zauważyć, że w badaniach dotyczących obszarów wiejskich rola kartografii jest tym większa, że w przypadku tego przedmiotu badań geograficznych mamy do czynienia głównie z funkcjami powierzchniowymi (np. rolnictwo, gospodarka leśna, rybołówstwo, ochrona przyrody i walorów krajobrazowych), ekstensywnymi, związanymi z wieloma innymi elementami przestrzeni geograficznej. Dlatego szczególnie w przypadku obszarów

wiejskich cennej informacji dostarcza badanie i prezentacja zróżnicowania przestrzeni geograficznej, a nie jedynie porównywanie wybranych punktów tej przestrzeni, jak ma to miejsce chociażby w przypadku porównania pewnych cech miast położonych na danym obszarze.

Kartografię można sprowadzić do roli nauki formalnej zajmującej się wypracowaniem teorii i metod graficznego przekazu informacji przestrzennej o obiektach i zjawiskach geograficznych, zgodnie z tzw. podejściem komunikacyjnym w kartografii teoretycznej. Można jednak również traktować ją jako naukę zajmującą się odwzorowaniem i badaniem zjawisk geograficznych z punktu widzenia ich rozmieszczenia, właściwości, współzależności i zmian w czasie, zgodnie z tzw. podejściem poznawczym (Arnberger 1971). Osiągnięciem podejścia poznawczego było opracowanie w latach 60. XX w. koncepcji modelu i modelowania kartograficznego (Board 1969), czyli tworzenia kartograficznego odwzorowania rzeczywistych bytów z pominięciem nieistotnych cech i związków w celu ukazania charakterystycznych aspektów przedmiotu badań. Dualizm funkcji kartografii w badaniach geograficznych, polegający na jej istotnej roli zarówno jako sposobu prezentacji informacji przestrzennej, jak i sposobu pozyskania takiej informacji, znajduje swoje odbicie również w dualizmie znaczeniowym powszechnie używanego terminu „metoda kartograficzna”, który najczęściej jest rozumiany domyślnie jako kartograficzna metoda prezentacji (Kraak, Ormeling 1998), czyli służy czytelnej prezentacji informacji przestrzennej znanej autorowi, ale może być użyty także do określenia kartograficznej metody badań, która polega na pozyskiwaniu nowej informacji o zróżnicowaniu przestrzeni geograficznej na podstawie analizy map.

Różnorodność pojmowania znaczenia, roli i miejsca kartografii widoczna jest w sposobie jej definiowania. Konstantin A. Saliszczew (1984), jeden z prekursorów podejścia poznawczego, autor terminu „kartograficzna metoda badań”, definiuje kartografię jako: „Naukę o przedstawianiu i badaniu rozmieszczenia przestrzennego oraz wzajemnych powiązań zjawisk przyrodniczych i społecznych (i ich zmian w czasie) za pomocą specjalnych modeli obrazowo-znakowych – przedstawień kartograficznych”. Rolą kartografii w badaniach geograficznych jest wg Saliszczewa wykorzystanie map do opisu i naukowego poznania zjawisk, odkrywania nowych prawidłowości w ich rozmieszczeniu i wzajemnej zależności oraz prognozowanie zmian. Istotą kartografii jest włączenie do procesu badawczego mapy oraz zaadoptowanych w kartografii wybranych technik badawczych wywodzących się z różnych nauk. Procedury te pozwalają na przetwarzanie map, a w konsekwencji na określanie prawidłowości w występowaniu i współzależności zjawisk, co najczęściej jest przedmiotem badań geografów. W tym rozumieniu mapa jest z jednej strony narzędziem badawczym, ale jako model rzeczywistości pełni jednocześnie rolę przedmiotu badań. W późniejszym okresie inny rosyjski kartograf – Aleksander Berlant, stworzył schemat obrazujący miejsce i rolę kartograficznej metody badań, wg którego kartografia zajmuje się zarówno sferą tworzenia map (kartograficzna

metoda prezentacji), jak i sferą ich wykorzystania (kartograficzna metoda badań). Kartograficzna metoda prezentacji ma na celu rejestrację informacji o rzeczywistości, a kartograficzna metoda badań ma na celu jej pozyskanie, wzbogacenie. Wymienione dwie sfery pozostają jednak ze sobą w ścisłym związku, w zakresie wymagań stawianych mapom i w zakresie roli treści tych map. Wymagania wobec map są konsekwencją zarówno celów kartograficznej metody badań, jak i przeznaczenia kartograficznej metody prezentacji. Natomiast treść map może być traktowana jako informacja pierwotna, która jest rejestrowana na mapie za pomocą kartograficznej metody prezentacji w kontekście potrzeb zakładanej grupy odbiorców lub jako informacja niezbędna do badania przestrzeni geograficznej, na podstawie której za pomocą kartograficznej metody badań, poprzez interpretację treści map, pozyskiwana jest nowa informacja przestrzenna.

W najnowszym podręczniku kartografii pojęcie kartograficznej metody badań zdefiniowane jest jako wykorzystanie map do celów naukowych (Pasławski 2006). Ten złożony proces stanowi „najwyższą” formę użytkowania map. Polega on na pomiarze, przekształceniu i interpretacji danych znajdujących się na mapach w celu uzyskania poszerzonej, nowej jakościowo informacji wynikającej z funkcji samej mapy, a nie z danych użytych do jej stworzenia. Na efekty zastosowania kartograficznej metody badań wpływa zarówno właściwy przebieg samej procedury badawczej, jak i wiarygodność, dokładność i szczegółowość¹ map źródłowych, na podstawie których przeprowadzane są badania. Obecnie wiele z procedur badawczych stosowanych w ramach kartograficznej metody badań znalazło miejsce wśród narzędzi GIS, co umożliwiło zdecydowanie szybsze i bardziej precyzyjne pośrednie badanie przestrzeni geograficznej poprzez analizę zgromadzonych danych przestrzennych. Niestety, pomimo zdecydowanego ułatwienia stosowania kartograficznej metody badań w praktyce dzięki nowoczesnym technologiom, nie obserwuje się równie dynamicznej popularyzacji tej metody w badaniach geograficznych.

¹ Są to terminy określające różne cechy map wpływające na możliwości ich wykorzystania jako mapy źródłowej w badaniach. Wiarygodność odnosi się przede wszystkim do źródeł danych użytych do przygotowania mapy oraz do rzetelności samego twórcy mapy. Dokładność określa precyzję w położeniu i parametrach poszczególnych elementów treści mapy. Szczegółowość jest natomiast cechą mapy określającą ilość informacji możliwej do odczytania z danej powierzchni. W dużym stopniu zależy ona od skali opracowania.

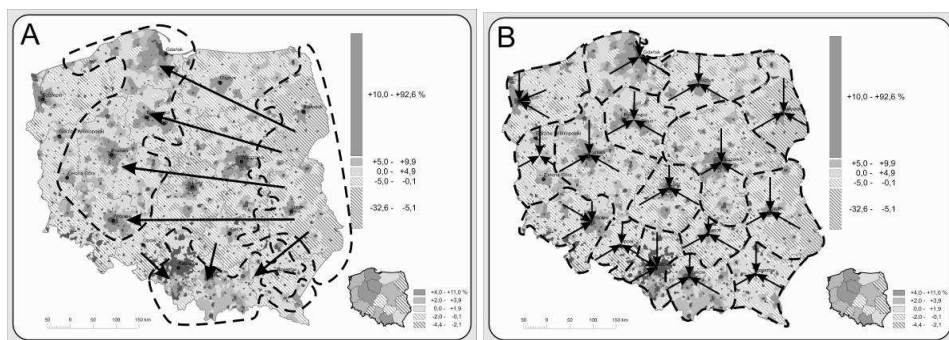
2. Podstawowe cele zastosowania kartograficznej metody badań w badaniach obszarów wiejskich w ujęciu przestrzennym

W badaniach geograficznych kartograficzna metoda badań powinna pełnić szczególnie ważną rolę, gdyż stanowi ona sposób na poznawanie i opis struktur przestrzennych. W geografii często dużą wagę przywiązuje się do pozyskania nowej informacji przestrzennej poprzez gromadzenie danych pierwotnych. Nie zawsze nowe dane pierwotne są jednak w pełni wykorzystywane w celu uzyskania nowej informacji przestrzennej poprzez prowadzone w dalszym etapie badania pośrednie. Jednym ze sposobów uzyskania nowej informacji przestrzennej w drodze badań pośrednich jest właśnie kartograficzna metoda badań, która wykracza poza samą rejestrację na mapach danych pierwotnych i prowadzi do pozyskania nowej informacji na podstawie przekształceń treści przedstawionych na tych mapach. Często rola kartografii w badaniach geograficznych ogranicza się jedynie do wizualnej interpretacji treści map, gdzie kluczowe znaczenie odgrywa kartograficzna metoda prezentacji. Tymczasem zastosowanie kartograficznej metody badań może przyczynić się do znacznie bardziej precyzyjnego opisu przestrzeni geograficznej w każdym z trzech najczęściej spotykanych celów badań geograficznych:

- analiza lub synteza informacji o samej strukturze przestrzennej badanego zjawiska;
- analiza lub synteza informacji o zmianach struktury przestrzennej badanego zjawiska w czasie;
- poznanie i opis relacji pomiędzy strukturą przestrzenną różnych zjawisk, pozostających w rzeczywistym lub hipotetycznym związku przyczynowo-skutkowym.

Badanie samej struktury przestrzennej zjawiska jest najprostszą formą zastosowania kartograficznej metody badań, ale jednocześnie kluczową częścią wszelkich badań geograficznych. Badania zmierzające do realizacji tego celu pozostają w ścisłym związku z określoną skalą przestrzenną oraz poziomem szczegółowości oczekiwanych wniosków. Dlatego badania tego typu mogą być prowadzone w skali globalnej, czyli w odniesieniu do całego obszaru badań oraz w skali regionalnej, czyli przy uwzględnieniu przede wszystkim pewnych prawidłowości powtarzających się w wielu regionach badanego obszaru. Np. w odniesieniu do obszaru Polski, badacz może być zainteresowany przede wszystkim wnioskami dotyczącymi ogólnych trendów zaobserwowanych w zmienności danego zjawiska pomiędzy różnymi częściami kraju lub poszukiwać pewnych prawidłowości, które powtarzają się w obrębie poszczególnych regionów. Na rys. 1 przedstawiono schemat poszukiwania prawidłowości w skali kraju, jak np. wyodrębnienie części kraju o wartościach ekstremalnych (koncentracja wartości ujemnych na wschodzie, a wartości dodatnich na zachodzie i południu obszaru badań) i wyznaczenie na tej podstawie najważniejszych kierunków wzrostu

wartości stopy migracji w przestrzeni kraju na ogólnym poziomie czytania mapy (strzałki) oraz schemat poszukiwania prawidłowości w skali regionalnej (bardziej szczegółowej), czyli np. analiza zmian w aspekcie centrum–peryferie poszczególnych regionów jako powtarzającej się na obszarze badań tendencji przejścia od wartości ujemnych na peryferiach województw do wartości dodatnich w ich centrum.

Rys. 1. Osie wizualnej analizy zmian badanego zjawiska w przestrzeni w ujęciu globalnym (A) i regionalnym (B) na przykładzie stopy migracji na obszarach wiejskich Polski

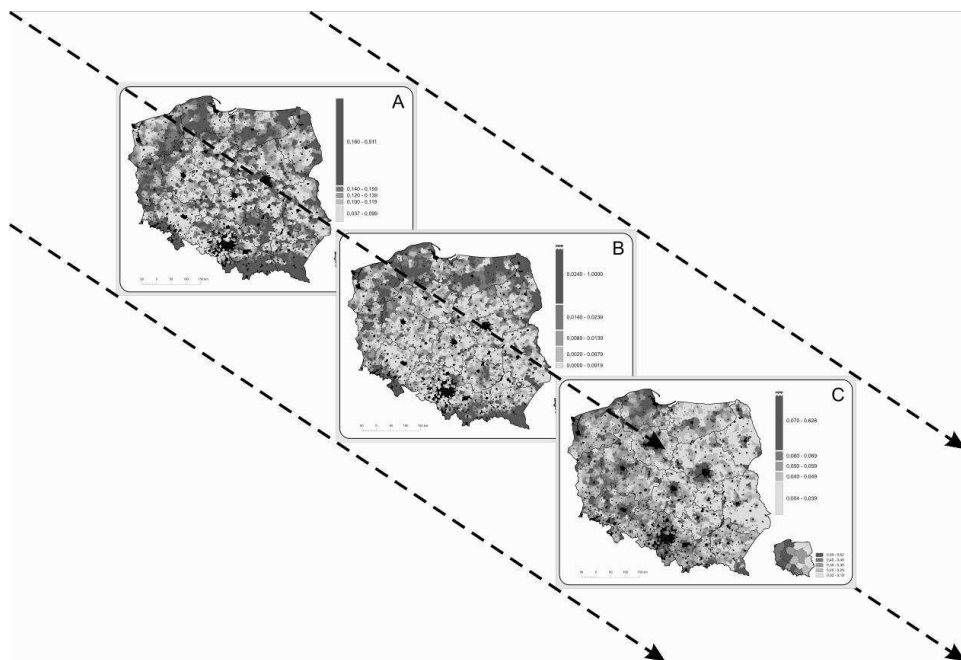
Źródło: oprac. własne

Drugi z wymienionych celów stosowania kartograficznej metody badań jest związany z często występującą w geografii potrzebą uchwycenia dynamiki struktury przestrzennej zjawisk w czasie. Warty podkreślenia jest w tym miejscu zwrot „dynamika struktury przestrzennej”, gdyż metoda kartograficzna pozwala uszczegółowić wiedzę dotyczącą ogólnego trendu zmian danego zjawiska w czasie poprzez zbadanie różnicowania tych zmian w przestrzeni geograficznej. Wartościowej informacji geograficznej dostarcza zarówno wyznaczenie obszarów, gdzie zmiany nastąpiły, jak i określenie struktury przestrzennej tych obszarów przed i po analizowanym okresie czasu. Np. podczas analizy zmiany struktury funkcjonalnej gmin Polski w wybranym okresie, metoda kartograficzna może dostarczyć informacji o częściach kraju, w których zmiany zachodziły, ale także o tym, w których częściach kraju zanikały i pojawiały się dane funkcje. Jest to informacja wartościowa z geograficznego punktu widzenia, gdyż uwzględnia różnicowanie przekształceń funkcjonalnych w przestrzeni kraju. Aspektu przestrzennego różnicowania przeobrażeń funkcjonalnych nie uwzględniałoby natomiast w tym przypadku np. proste określenie zmiany odsetka gmin w kraju o przewadze danej funkcji, czy wskazanie najczęściej obserwowanych przejść pomiędzy dominującą funkcją gminy na początku i na końcu analizowanego okresu czasu.

Badania geograficzne dotyczą przede wszystkim różnicowania przestrzennego różnorodnych zjawisk, jednak niezwykle pomocne w wyjaśnieniu tego

zróznicowania jest określenie stopnia podobieństwa struktury przestrzennej badanego zjawiska i struktury przestrzennej zjawisk, które mogą z nim pozostawać w związku przyczynowo-skutkowym. Badania tego typu polegają na wzajemnym nakładaniu, wizualnym lub fizycznym, treści różnych map. Za przykład może w tym miejscu posłużyć próba wyjaśnienia przestrzennego zróznicowania poziomu wykształcenia mieszkańców wsi poprzez jego porównanie z obrazem rozkładu ich struktury wiekowej, przebiegiem izochron dostępności do placówek edukacyjnych danego szczebla i przebiegiem granic byłych zaborów. W różnych częściach kraju obraz każdej z trzech map przedstawiających hipotetyczne czynniki może być zgodny ze zróznicowaniem poziomu wykształcenia w różnym stopniu. Tak więc analiza tego typu dostarcza informacji nie tylko o samym stopniu współwystępowania różnych zjawisk, ale także o tym, który z czynników ma potencjalnie większe znaczenie w zależności od regionu.

Badania polegające na nakładaniu treści map przedstawiających różne zjawiska wyjaśniające mogą jednak prowadzić nie tylko do wyjaśniania struktury przestrzennej badanego zjawiska wyjaśnianego, ale także do poszukiwania prawidłowości przestrzennych w relacjach pomiędzy zjawiskami wyjaśniającymi. Relacje te można sklasyfikować w różne typy, których rozmieszczenie jest następnie określone na podstawie jednej mapy syntetycznej prezentującej sumaryczne wnioski z analizy szeregu map analitycznych dotyczących poszczególnych zjawisk wyjaśniających. Odczytanie z mapy syntetycznej zmienności relacji pomiędzy różnymi zjawiskami w przestrzeni jest znacznie łatwiejsze niż zaobserwowanie jej na podstawie kilku oddzielnych map analitycznych dotyczących każdego z tych zjawisk z osobna. Na umieszczonym na rys. 2 przykładzie, w celu ilościowej i jakościowej diagnozy uwarunkowań rozwoju turystyki wiejskiej, nałożone zostały mapy obrazujące rozkład przestrzenny wskaźników trzech podstawowych czynników jej rozwoju. W efekcie możliwe jest otrzymanie obrazu syntetycznego, pozwalającego na całościowe określenie poziomu tych uwarunkowań. Uzyskana nowa informacja jest jednak znacznie bogatsza, gdyż poza określeniem sumarycznego poziomu wskaźników częściowych, możliwe jest również zbadanie struktury przestrzennej samych relacji pomiędzy wartościami tych wskaźników i stworzenie mapy słabych stron, mapy mocnych stron w zakresie uwarunkowań rozwoju turystyki wiejskiej, czy mapy skali dysproporcji pomiędzy wartością najkorzystniejszej i najmniej korzystnej wartości wskaźnika częściowego w danej gminie. Zatem tego typu metoda badawcza polegająca na przetworzeniu szeregu map w mapę syntetyczną służącą konkretnemu celowi badawczemu, pozwala poznać zróznicowanie struktury przestrzennej uwarunkowań rozwoju turystyki wiejskiej w Polsce znacznie bardziej szczegółowo, niż przy pomocy szeregu map analitycznych, pomimo dysponowania tym samym zestawem danych pierwotnych.

Rys. 2. Nałożenie treści map wskaźników trzech podstawowych czynników rozwoju turystyki wiejskiej: walorów przyrodniczo-kulturowych (A), zagospodarowania turystycznego (B) i warunków ekonomiczno-infrastrukturalnych (C)

Źródło: oprac. własne

Zamieszczone przykłady ilustrują zatem, iż w każdym z trzech wymienionych celów zastosowania kartograficznej metody badań, może ona stanowić kluczowe źródło informacji geograficznej i zdecydowanie wzbogacać możliwości zbadania danego zjawiska w ujęciu przestrzennym.

3. Kartograficzna metoda prezentacji a percepcja treści mapy

Bardzo ważną funkcją kartografii w badaniach geograficznych jest prezentacja informacji przestrzennej. Mapa co prawda nie pozwala na równie precyzyjny przekaz informacji jakościowej co język mowy, czy równie precyzyjny zapis informacji ilościowej co zapis liczbowy, jednak wartość tej formy przekazu informacji polega przede wszystkim na precyzyjnym i bardzo syntetycznym przekazie informacji przestrzennej, czyli informacji kluczowej z punktu widzenia badań geograficznych. Istotne jest jednak w tym miejscu spostrzeżenie, że zadaniem kartografii nie jest wypracowanie zasad wyboru jednej, optymalnej metody prezentacji, ale wskazanie konkretnych właściwości istniejących rozwiązań.

zań i ich wariantów, których znajomość pozwala kartografom na dokonywanie świadomych wyborów oraz poszukiwanie nowych rozwiązań pozwalających na realizację konkretnych celów danej prezentacji. Dlatego rolę kartograficznej metody prezentacji należy rozumieć poprzez pryzmat możliwości i ograniczeń przekazu informacji przestrzennej wynikających z wyboru jednego spośród szeregu alternatywnych sposobów, a nie jedynie jako narzędzie do wizualizacji tego rodzaju informacji w jeden obiektywnie najlepszy sposób. W efekcie wiedza o kartograficznej metodzie prezentacji służy nie tylko „prawidłowemu” przedstawieniu informacji przestrzennej, jak często jest postrzegana. Służy ona przede wszystkim skutecznemu przedstawieniu informacji przestrzennej w zakresie jej aspektów uznanych przez autora mapy za najistotniejsze oraz w kontekście możliwości jej percepcji przez zakładaną grupę odbiorców mapy.

Aby zdać sobie sprawę z szerokiego spektrum elementów wpływających na końcowy efekt prezentacji kartograficznej, czyli percepcję treści mapy przez jej czytelnika, należy poznać podstawy podejścia komunikacyjnego w teorii kartografii. Zgodnie z nim, wizualizacja informacji przestrzennej za pomocą kartograficznych metod prezentacji jest podstawową funkcją kartografii. Realizacja tej funkcji opiera się na podstawowych założeniach teorii informacji. W pierwotnej postaci dotyczyła ona co prawda informacji przekazywanej liniowo, np. mowa, czy pismo, podczas gdy mapa ma charakter dwuwymiarowy. Jednak teoria ta stała u podstaw lepszego poznania istoty procesu i opracowania w 1948 r. przez Claude’a Shannona schematu przekazu informacji kartograficznej (Kolacny 1969). Schemat przekazu informacji kartograficznej stał się kluczową częścią współczesnej kartografii teoretycznej (Ratajski 1989).

W przypadku informacji kartograficznej nadawcą informacji jest kartograf, a jej odbiorcą czytelnik mapy. Kartograf umieszcza na mapie, stanowiącej kanał informacyjny, informację zakodowaną w znakach kartograficznych, będących sygnałem informacyjnym, zgodnie z zasadami kartografii, które stanowią odpowiednik semiotyki języka. Elementarnymi zmiennymi umożliwiającymi różnicowanie znaków kartograficznych są zmienne graficzne (nazywane też wizualnymi), stanowiące odpowiednik alfabetu i umożliwiające przedstawienie na dwuwymiarowej płaszczyźnie służącej symbolizacji lokalizacji zjawiska, trzeciego wymiaru odpowiadającego za graficzną prezentację jego charakterystyki (Bertin 1967). W kolejnych latach semiologia grafiki była z czasem rozwijana, jednak wciąż najczęściej stosowana jest w kartografii klasyfikacja podana w oryginale, gdzie znaki graficzne mogą być zróżnicowane pod względem 7 zmiennych: położenie, wielkość, jasność, ziarnistość, kolor, orientacja i kształt. Poprzez umiejętne zastosowanie tych zmiennych, kartograf koduje w znakach kartograficznych informację. W procesie tym powstają szумы informacyjne, gdyż informacja ta obarczona jest błędami wynikającymi np. z danych źródłowych, czy z generalizacji treści umieszczonej na mapie.

Jednak także na etapie dekodowania informacji przez czytelnika (percepcji treści mapy) powstają pewne szумы informacyjne, wynikające z indywidual-

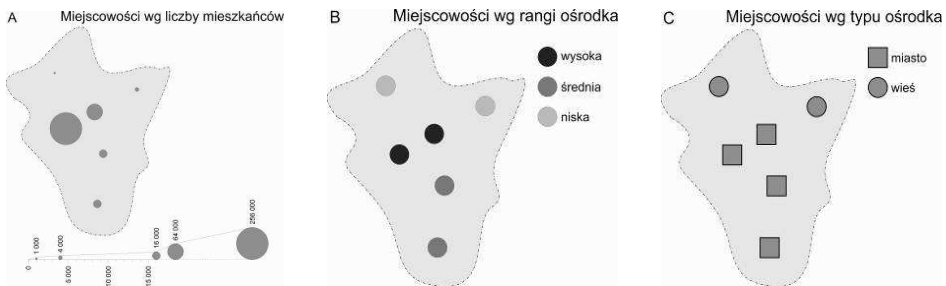
nych psychofizycznych właściwości odbioru bodźców wizualnych przez czytelnika, czy z jego wiedzy kartograficznej i doświadczenia w posługiwaniu się mapami. Szумы powstające na etapie dekodowania informacji są rozpoznane i kontrolowane w znacznie mniejszym stopniu niż szумы powstające na etapie jej kodowania przez kartografa. Były one przedmiotem zainteresowania szczególnie w kartografii amerykańskiej lat 70. XX w. (m.in. Meihoefer 1969, 1973; Crawford 1971, 1973; Flannery 1971; Dobson 1974, 1980a, 1980b; Jenks 1975; Cox 1976; Chang 1977; Monmonnier 1977, 1980; Groop, Cole 1978; Muller 1979, 1980; Maddock, Crassini 1980; Slocum 1982), gdzie sprzyjało tym badaniom powszechne przygotowanie kartografów z zakresu psychologii. Niestety, pomimo rozpoznania niektórych mechanizmów warunkujących wizualny odbiór informacji zawartej w pojedynczych znakach, a nawet w całym ich skomplikowanym systemie, jak np. zidentyfikowanie zróżnicowania procesu czytania map na czytanie od ogółu do szczegółu (mapy do spostrzegania, franc. *carte a voir*) i od szczegółu do ogółu (mapy do czytania, mapy inwentarzowe) (Bonin 1989), badania tego typu nie przyniosły spodziewanych rezultatów jeśli chodzi o całościowe poznanie zasad percepcji informacji zawartej na mapach i w późniejszych latach straciły na popularności.

Istotną rolę w rozpoznaniu percepcyjnych właściwości poszczególnych zmiennych graficznych odegrała koncepcja tzw. poziomów pomiarowych, która została wprowadzona do nauk społecznych w latach 50. XX w. przez amerykańskiego psychologa Stanley Stevensa. Wyróżniono 5 skal pomiarowych tworzących ciąg, gdzie każda kolejna skala umożliwia dokonanie operacji możliwych do wykonania na skali poprzedniej oraz pewne operacje dodatkowe.

W skali nominalnej można jedynie stwierdzić lub wykluczyć relację równości między dwoma mierzonymi obiektami lub zjawiskami, np. kategorie użytkowania ziemi na mapie. Szczególnym przypadkiem skali nominalnej jest skala dychotomiczna, gdzie możliwe jest jedynie rozróżnienie dwóch wartości, np. miasto i obszar wiejski. W skali porządkowej, poza równością lub nierównością można również ustalić hierarchię obiektów lub zjawisk, jednak bez określenia różnic pomiędzy nimi, np. poziom wykształcenia. Na trzecim poziomie pomiarowym znajduje się skala interwałowa lub przedziałowa, w której możliwe jest określenie różnic pomiędzy kolejnymi wartościami pomiaru zjawiska, ale nie należy określać ilorazów pomiędzy tymi wartościami, np. średnia roczna temperatura wyrażona w stopniach Celsjusza. Na kolejnym poziomie znajduje się skala ilorazowa lub stosunkowa, w której interpretować można także ilorazy pomiędzy wartościami pomiarów, np. roczne zbiory pszenicy. Na ostatnim poziomie znajduje się natomiast skala absolutna, w której istnieje tylko jeden sensowny sposób zakodowania wyników pomiaru, np. liczba ludności. Od czasu upowszechnienia się koncepcji poziomów pomiarowych, w kartografii w miejsce tradycyjnego podziału rodzaju informacji na jakościową i ilościową zaczął obowiązywać podział na trzy podstawowe poziomy pomiarowe: jakościowy, porządkowy i ilościowy. Charakter danych źródłowych

ogranicza od góry możliwość zastosowania danego poziomu pomiarowego. Zawsze możliwa jest natomiast redukcja poziomu pomiarowego przez kartografa, w celu umieszczenia na mapie treści zgeneralizowanej, ale bardziej uporządkowanej i przystępnej, co może być niekiedy pożądane w kontekście jej percepcji przez pewne zakładane grupy odbiorców, np. w atlasach szkolnych. Jest to przykład pożądanej modyfikacji formy prezentacji, która stanowi jeden z podstawowych elementów tworzących kartograficzną metodę prezentacji, w celu poprawy właściwości percepcyjnych mapy kosztem utraty informacji na niej zawartej.

Każda ze zmiennych graficznych, jako nośnik pewnych treści, ma inne właściwości percepcyjne i może być skutecznym nośnikiem informacji tylko na jednym z poziomów pomiarowych. Informacja o obiekcie lub zjawisku zakodowana poprzez zróżnicowanie znaków pod względem kształtu, orientacji, ziarnistości lub koloru prowadzi do jej odbioru na poziomie jakościowym, zróżnicowanie pod względem jasności prowadzi do odbioru informacji na poziomie porządkowym, a zróżnicowanie pod względem wielkości do odbioru informacji na poziomie ilościowym. Zmienna położenia znaku w kartografii jest zarezerwowana do kodowania lokalizacji obiektu lub zjawiska w przestrzeni geograficznej. Kartograf, redukując poziom pomiarowy, powinien uwzględnić te zasady rządzące percepcją informacji wizualnej (rys. 3), aby odbiorca mapy nie nadinterpretował jej treści poprzez odbiór informacji na zbyt wysokim poziomie pomiarowym.

Rys. 3. Zmiana zmiennej graficznej w kontekście redukcji skali pomiarowej z ilościowej (A), poprzez porządkową (B), po jakościową (C)

Źródło: oprac. własne

Kolejny przykład znaczenia kartograficznej metody prezentacji dla percepcji treści mapy jest związany z samym jej wyborem, czyli podstawową decyzją dokonywaną przez kartografa. Istnieją różne klasyfikacje metod prezentacji, jednak najczęściej stosowana w Polsce jest klasyfikacja zastosowana w podręczniku L. Ratajskiego (1989), w której podstawowym kryterium jest skala pomiarowa treści mapy. Autor wyróżnia trzy metody jakościowe (sygnatur, chorochromatyczna i zasięgów) oraz cztery metody ilościowe (kropkowa, kartogramu,

izoliniowa i kartodiagramu). Należy tutaj zaznaczyć, że termin „metody ilościowe” obejmuje w tym przypadku także metody posługujące się porządkową skalą pomiarową, gdyż często skala ilościowa jest w praktyce kartograficznej redukowana do skali porządkowej poprzez zastosowanie metod ilościowych o przedziałach klasowych (skokowa skala wartości). W przypadku metod jakościowych najważniejszym kryterium wyboru metody jest charakter występowania obrazowanych na mapie obiektów lub zjawisk w przestrzeni geograficznej lub charakter dostępnych danych opisujących ich charakterystyki. Metoda sygnaturowa jest stosowana najczęściej w przypadku zjawisk, które w danej skali opracowania występują dyskretnie (punktowo) lub liniowo. Metodę chorochromatyczną stosuje się w przypadku klasyfikacji całej obrazowanej na mapie powierzchni terenu na pewne kategorie jakościowe, przy założeniu, że w żadnym z punktów na mapie nie może występować więcej niż jedna kategoria jednocześnie. Do sytuacji takiej dochodzi np. na mapach obrazujących wyniki typologii obszaru lub jego podział, np. polityczny lub administracyjny. W pozostałych przypadkach dane jakościowe o powierzchniowym charakterze występowania w przestrzeni geograficznej obrazuje się jednym z wielu wariantów metody zasięgów. W obrębie każdej z metod jakościowych istnieje szereg wariantów, które odwołują się do różnego poziomu abstrakcyjnego myślenia i doświadczenia odbiorcy w danej tematyce. Za przykład może posłużyć metoda sygnatur punktowych, w zależności od poziomu abstrakcyjnego myślenia potencjalnego odbiorcy, może wykorzystywać sygnatury obrazkowe, symboliczne, geometryczne lub nawet literowe. Jednak podstawowym kryterium wyboru jednej z trzech jakościowych metod prezentacji pozostaje charakter występowania obiektów lub zjawisk w skali mapy. Wybór jednej z metod ilościowych nie jest natomiast już tak jednoznaczny, gdyż najczęściej możliwe jest zastosowanie dowolnej spośród czterech metod, a nawet kombinacja wybranych metod na jednej mapie. Niestety nie zawsze decyzja o wyborze jednej z metod ilościowych jest podejmowana świadomie, z uwzględnieniem wszystkich jej konsekwencji dla percepcji treści mapy.

Przed wszystkim podstawową różnicą pomiędzy poszczególnymi metodami ilościowymi jest zmienna graficzna, która posłużyła do zakodowania informacji w znakach graficznych. Dlatego nawet gdy mapy wykonane różnymi metodami przedstawiają te same dane w takim samym stopniu szczegółowości, to informacja odbierana przez odbiorcę jest różna. Należy zaznaczyć także, iż poszczególne metody posługują się różnym poziomem abstrakcji. Dlatego w niektórych przypadkach istotne kryterium w podejmowanej decyzji o wyborze metody kartograficznej powinna stanowić łatwość odbioru informacji, podobnie jak w przypadku określenia poziomu pomiarowego. Tak więc szczególnie w przypadku metod ilościowych, wybór metody prezentacji powinien być dokonany z uwzględnieniem przede wszystkim zamierzonego rezultatu i przewidywanego grona odbiorców.

W przypadku metody kropkowej, dzięki ustaleniu wagi kropki, czyli parametru ilościowego, podstawową zastosowaną zmienną graficzną pozostaje położenie znaku. Zmienna ta jest natomiast intuicyjnie łatwo interpretowana jako lokalizacja określonej liczby obiektów lub wartości zjawiska, a mapy kropkowe prezentują w sposób bezpośredni ich rozmieszczenie. Na podstawie map kropkowych można co prawda dokonywać również szacunków wizualnych lub obliczeń przy pomocy specjalistycznych metod kartograficznych w celu pozyskania informacji o różnorodnych ilościowych parametrach opisujących rozmieszczenie obiektów lub zjawisk, jednak jest to informacja wtórna uzyskiwana pośrednio. Percepcja treści map kropkowych zaprezentowanej bezpośrednio jest stosunkowo łatwa także w wyniku zastosowania tylko jednej zmiennej graficznej do zróżnicowania znaków. Badania wskazują bowiem, że wraz ze wzrostem liczby zastosowanych zmiennych graficznych, łatwość percepcji treści mapy drastycznie spada (Mc Eachern 2004). Metoda ta posiada dwa warianty rozmieszczenia kropek na mapie. W podstawowej formie kropki są rozmieszczone topograficznie, w miejscach odpowiadających rzeczywistej lokalizacji obiektów lub zjawisk. Możliwe jest jednak również zastosowanie tej metody w przypadku posiadania jedynie danych o liczebności obiektów lub ich cechach ilościowych w obrębie pewnych pól odniesienia, np. jednostek administracyjnych. Niezbędnym warunkiem jest wówczas niewielka powierzchnia pola odniesienia w relacji do skali opracowania, np. gmina na mapie Polski. W takim wariancie zastosowania metody kropkowej, odpowiednia liczba kropek jest rozmieszczona losowo w obrębie pól odniesienia. Wówczas metodę kropkową można uznać za rozwiązanie alternatywne w stosunku do innych metod ilościowych, które prezentują dane zagregowane w polach odniesienia.

Metoda kartogramu posługuje się zróżnicowaniem pod względem zmiennej położenia i jasności znaków graficznych, którymi są powierzchnie pól odniesienia. Percepcja treści mapy wykonanej metodą kartogramu polega na zastosowaniu zasady, że ciemniejsza barwa znaku symbolizuje większe natężenie zjawiska. Należy podkreślić dwie konsekwencje wynikające z wymienionych założeń metody kartogramu. Po pierwsze, zastosowanie zmiennej jasności, która jest najbardziej efektywnym nośnikiem informacji w skali porządkowej, decyduje o powszechnie stosowanej generalizacji informacji ilościowej umieszczonej na mapie poprzez wprowadzenie kilku przedziałów wartości i odpowiadających im kilku poziomów jasności znaku, czyli wprowadzenie skokowej skali wartości. Jest to co prawda pewna kontrolowana utrata informacji przedstawianej na mapie, ale procedura ta porządkuje treść mapy ułatwiając jej percepcję, a także daje możliwość doboru granic przedziałów wartości w zależności od potrzeb, aby podkreślić pewne cechy struktury przestrzennej obrazowanej cechy. Po drugie, utożsamianie zmiennej jasności znaku z natężeniem zjawiska, a nie z jego wielkością, powoduje konieczność obrazowania za pomocą kartogramu jedynie wartości względnych. Najprostszym sposobem uzyskania takich wartości jest odniesienie wielkości zjawiska wyrażonego

w wartościach bezwzględnych do powierzchni lub liczby ludności pól odniesienia. W ten sposób metoda kartogramu staje się rozwiązaniem alternatywnym w stosunku do pozostałych metod ilościowych.

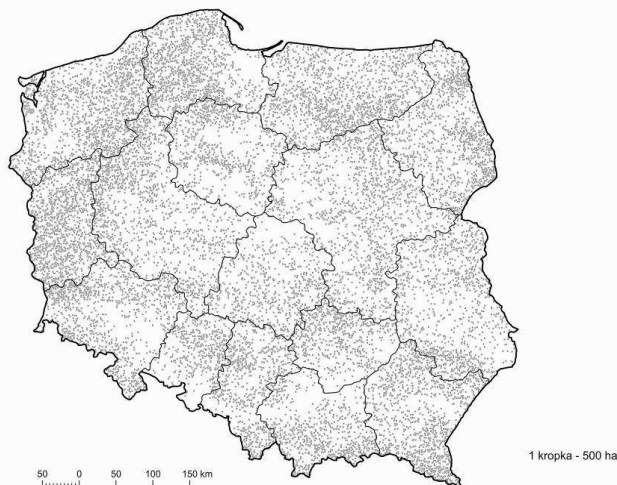
Metoda izoliniowa jest nietypową metodą ilościową. Przede wszystkim obrazuje ona zjawiska o ciągłym charakterze występowania w przestrzeni geograficznej, poprzez kreślenie izolinii, czyli linii łączącej punkty o jednakowej wartości zjawiska. Ze względu na fakt, iż wiele zjawisk społeczno-gospodarczych jest mierzonych poprzez odniesienie ich wartości wyrażonej liczbą bezwzględną do wartości niemierzalnej w punkcie, np. do powierzchni terenu lub do liczby ludności, często stosowanym wariantem metody jest wyznaczenie tzw. izarytm teoretycznych, czyli izoplei. Są to linie łączące punkty o jednakowym natężeniu zjawiska, wyznaczone na podstawie abstrakcyjnej powierzchni statystycznej, obliczonej poprzez zastosowanie procedury interpolacji w oparciu o tzw. punkty cechowane umieszczone w centroidach pól odniesienia, którym przypisano wartości dla tych pól. Procedura interpolacji może być przeprowadzona jedną z wielu metod statystycznych, a jej celem jest przypisanie wartości do punktów znajdujących się pomiędzy punktami cechowanymi. Zatem metoda ta również jest rozwiązaniem alternatywnym dla pozostałych metod ilościowych, a zwolennikami jej stosowania do zagadnień społeczno-gospodarczych byli Eugeniusz Romer i jego uczeń, Franciszek Uhorczak. Uhorczak zalecał jednak rozróżnianie izarytm teoretycznych od izarytm rzeczywistych poprzez stosowanie w przypadku tych drugich linii łamanych. Pomimo takiego rozróżnienia, poprawna interpretacja treści mapy dla wielu grup niedoświadczonych odbiorców może okazać się zbyt trudna, metoda ta odwołuje się do pojęć abstrakcyjnych. Nadinterpretacja może np. polegać na odczytywaniu w poszczególnych punktach na mapie wartości odniesionych do powierzchni, gdyż metoda ta wywołuje wrażenie uszczegółowienia informacji umieszczonej na mapie w stosunku do rzeczywistych danych źródłowych. Metoda izoplei często wykorzystuje nie tylko zmienne położenia, kształtu i orientacji znaku graficznego, jakim jest izolinia, ale także powierzchnia pomiędzy izoliniami ma często nadaną pewną jasność barwy odpowiadającą natężeniu zjawiska pomiędzy danymi wartościami sąsiadujących izolinii. Jest to jednak zabieg poprawiający przede wszystkim czytelność i atrakcyjność graficzną mapy, a nie wzbogacający jej treść. W istocie najważniejszą informację czytelnik uzyskuje na podstawie położenia, kształtu i orientacji izolinii, a więc dowiaduje się o gradientach wartości, czyli o kierunku największego spadku wartości (prostopadły do izolinii) oraz o tempie tego spadku (gęstość izolinii). Podstawową zaletą metody izoplei jest zatem swoista synteza informacji przestrzennej, nazywana przez Uhorczaka cechą „scalania” przestrzeni do generalnych trendów, a nie pozyskiwanie konkretnych wartości obserwowanych w danym miejscu.

Metoda kartodiagramu posługuje się przede wszystkim zmienną położenia i wielkością znaków graficznych, która jest w sposób naturalny interpretowana jako wielkość zjawiska lub jego charakterystyki ilościowej. Diagramy mogą

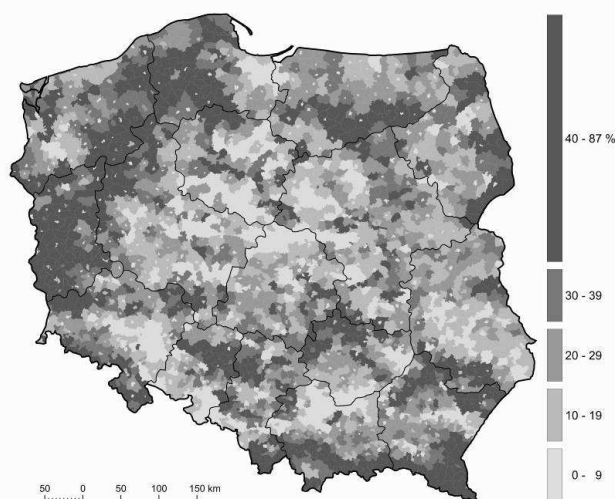
odnosić się do zjawisk występujących punktowo, ale najczęściej są stosowane do pewnych pól odniesienia. Stanowią one najlepszą metodę prezentacji w kontekście możliwości porównywania wielkości sumarycznych zjawiska lub jego miary wyrażonej liczbą bezwzględną pomiędzy poszczególnymi polami odniesienia. Kartodiagram obrazujący wartości w polach odniesienia jest często łączony z metodą kartogramu, wobec której może stanowić dobre uzupełnienie. Np. przedstawiony za pomocą kartogramu odsetek ludności pracującej w rolnictwie osiąga najwyższe wartości w kraju w granicach byłego Królestwa Kongresowego, ale kartodiagram wskazuje, że znacznie wyższa liczba ludności rolniczej notowana jest w gminach byłej Galicji, gdzie gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich jest zdecydowanie większa. Kartodiagram daje również możliwość stosunkowo łatwego porównywania wizualnego wartości bezwzględnej w stosunku do powierzchni pola odniesienia, czyli np. w przytoczonym powyżej przykładzie liczby ludności rolniczej przypadającej na 1 km² powierzchni ogółem, czego można dokonać szacując udział powierzchni zakryty przez diagramy w różnych częściach mapy. Kartodiagram jest także często wykorzystywaną metodą do ukazania struktury wewnętrznej zjawisk lub ich charakterystyk ilościowych (kartodiagram sumaryczny).

Podsumowując, cztery metody ilościowe podczas wyboru kartograficznej metody prezentacji danych zagregowanych w obrębie pól odniesienia można traktować jako pewne alternatywne rozwiązania (rys. 4), mając jednak na uwadze pewne specyficzne ograniczenia i właściwości percepcyjne każdej z nich. Wybór danej metody i jej wariantu w istotny sposób rzutuje bowiem na odbiór zaprezentowanej na mapie treści, nawet pomimo zastosowania zbliżonej konwencji graficznej oraz jednakowej skali i stopnia szczegółowości opracowania.

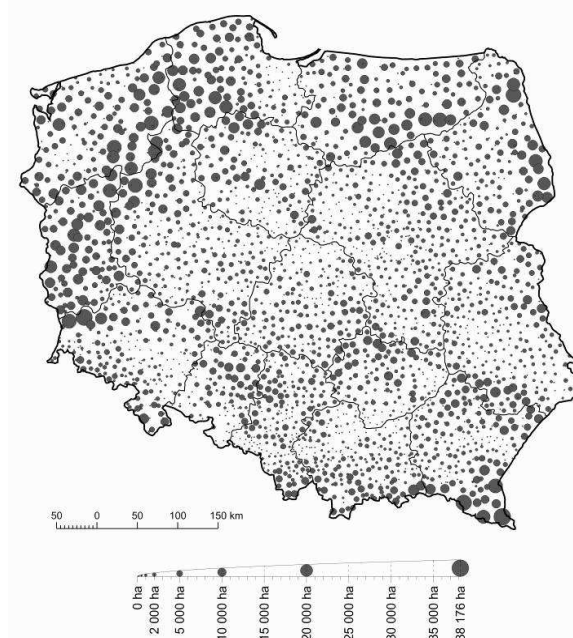
Rozmieszczenie lasów

Udział powierzchni lasów

Powierzchnia lasów

Rys. 4. Alternatywne zastosowanie metody kropkowej, kartogramu i kartodiagramu dla zobrazowania powierzchni lasów w Polsce

Źródło: oprac. własne

4. Podsumowanie

W teorii kartografii od dekad ugruntowany jest dualizm jej roli w badaniach geograficznych. Podczas gdy dosyć powszechne jest postrzeganie zastosowania kartograficznej metody prezentacji jako wyznacznika „geograficznego” charakteru badań, rola kartograficznej metody badań w badaniach kartograficznych jest przynajmniej równoważna, lecz pozostaje niedoceniana, a często również niewykorzystywana w wystarczającym stopniu. Tymczasem istotą badań geograficznych jest pozyskiwanie nowej informacji przestrzennej. Dlatego badania geograficzne powinny polegać zarówno na bezpośrednim pozyskiwaniu pierwotnej informacji przestrzennej, jak i na wtórnym wzbogacaniu jej poprzez stosowanie kartograficznej metody badań. Stwierdzenie to dotyczy zwłaszcza badań obszarów wiejskich, gdzie zjawiska społeczno-gospodarcze są bardziej rozproszone w przestrzeni, czyli trudniejsze do ujęcia w ramach badań bezpośrednich, a także bardziej powiązane ze środowiskiem przyrodniczym, przez co badanie relacji przestrzennych opisujących rozmieszczenie danego zjawiska i jego współwystępowania z innymi zjawiskami ma mocne uzasadnienie merytoryczne. W ostatnich latach, w związku z dynamicznym rozwojem technologii informacyjnych i oprogramowania GIS, kartograficzną metodę badań można stosować zdecydowanie łatwiej, szybciej i bardziej precyzyjnie niż wcześniej. Niestety, w praktyce badania geograficzne polegają w coraz większym stopniu na specjalizacji w pozyskiwaniu danych przestrzennych i pogłębionym wyjaśnianiu mechanizmów ich wzajemnych współzależności w oparciu o metody zaczerpnięte z innych nauk, a badanie samego rozmieszczenia zjawisk w przestrzeni geograficznej schodzi na dalszy plan i przyjmuje formę opisu na podstawie wizualnej percepcji treści map, nie popartego konkretnymi wynikami. W związku z tym w opracowaniach geograficznych, także tych z zakresu geografii wsi, częściej niż zastosowanie kartograficznej metody badań można spotkać różnego rodzaju analizy statystyczne traktujące badane zjawiska, ich wzajemne zależności i zmienność w czasie całościowo.

Najczęściej pojęcie „metoda kartograficzna” oraz samą rolę kartografii w badaniach geograficznych rozumie się jako kartograficzną metodę prezentacji. W związku z tym taka funkcja kartografii jest stosowana w badaniach geograficznych zdecydowanie częściej. Utrwalone postrzeganie zastosowania kartograficznej metody prezentacji jako wyznacznika „geograficznego” charakteru badań należy uznać za zjawisko pozytywne, gdyż mapa jest najbardziej skutecznym nośnikiem informacji przestrzennej, czyli podstawowego przedmiotu badań w geografii. Jednak możliwości wynikające z dużej liczby alternatywnych prawidłowych rozwiązań i ich znaczenie dla percepcji treści mapy wydają się być niedoceniane. Zbyt często bowiem kartograficzna metoda prezentacji jest traktowana jako zestaw reguł wskazujących jedno optymalne rozwiązanie, a zbyt

rzadko jako język pozwalający wyrazić tę samą informację w bardzo różny sposób, w zależności od zamierzonego celu autora.

LITERATURA

- Arnberger E., 1971, *Kartografia jako nauka oraz jej związki z geografą i geodezją*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z. 1–2, s. 200–216.
- Bertin J., 1967, *Semiologie graphique*, Paris, Mouton, Gautier-Villars.
- Board C., 1969, *Mapy jako modele*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z. 3–4, s. 7–55.
- Bonin S., 1989, *Poziomy czytania mapy*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 21, nr 2, s. 49–62.
- Chang K.-T., 1977, *Visual estimation of graduated circles*, “Canadian Cartographer”, vol. 14, s. 130–138.
- Cox C.W., 1976, *Anchor effects and the estimation of graduated circles and squares*, “American Cartographer”, vol. 3, no 1, s. 65–74.
- Crawford P.V., 1971, *Perception of grey-tone symbols*, “Annals Association of American Geographers”, vol. 61, no 4, s. 721–735.
- Crawford P.V., 1973, *The perception of graduated squares as cartographic symbols*, “Cartographic Journal”, vol. 10, no 2, s. 85–88.
- Dobson M.W., 1974, *Refining legend values for proportional circle maps*, “Canadian Cartographer”, vol. 11, no 1, s. 45–53.
- Dobson M.W., 1980a, *Benchmarking the perceptual mechanism for map-reading task*, “Cartographica”, vol. 17, no 1, s. 88–100.
- Dobson M.W., 1980b, *Perception of continuously shaded maps*, “Annals Association of American Geographers”, vol. 70, no 1, s. 106–107.
- Flannery J.J., 1971, *The relative effectiveness of some common graduated point symbols in the presentation of quantitative data*, “Canadian Cartographer”, vol. 8, no 2, s. 96–109.
- Groop R.E., Cole D., 1978, *Overlapping graduated circles: magnitude estimation and method of portrayal*, “Canadian Cartographer”, vol. 15, no 2, s. 114–122.
- Jenks G.F., 1975, *The evaluation and prediction of visual clustering in maps symbolized with proportional circles* [w:] Davis J.C., McCullagh J.M. (red.), *Display and analysis of spatial data*, Wiley & Sons, London–New York–Sydney–Toronto, s. 210–230.
- Kolacny A., 1969, *Cartographic information – a fundamental notion and term in modern cartography*, “Cartographic Journal”, vol. 6, no 1, s. 47–49.
- Kraak M.-J., Ormeling F., 1998, *Kartografia, wizualizacja danych przestrzennych*, PWN, Warszawa.
- Maddock K.W., Crassini B., 1980, *Can estimation of circle size be influenced by instructions?*, “Cartography”, vol. 11, no 3, s. 175–180.
- Mc Eachern A.M., 2004, *How maps work: representation, visualization, and design*, Department of Geography Pennsylvania State University, The Guilford Press, New York–London.

- Meihofer H.J., 1969, *The utility of the circle as an effective cartographic symbol*, "Canadian Cartographer", vol. 6, no 2, s. 105–117.
- Meihofer H.J., 1973, *The visual perception of the circle in thematic maps: experimental results*, "Canadian Cartographer", vol. 10, no 1, s. 63–84.
- Monmonnier M.S., 1977, *Regression-based scaling to facilitate the cross-correlation of graduated circle maps*, "Cartographic Journal", vol. 14, no 2, s. 89–98.
- Monmonnier M.S., 1980, *The hopeless pursuit of purification in cartographic communication: a comparison of graphic arts and perceptual distortions of graytone symbols*, "Cartographica", vol. 17, no 1, s. 24–39.
- Muller J.-C., 1979, *Perception of continuously shaded maps*, "Annals Association of American Geographers", vol. 69, no 2, s. 240–249.
- Muller J.-C., 1980, *Visual comparison of continuously shaded maps*, "Cartographica", vol. 17, no 1, s. 40–52.
- Pasławski J., 2006, *Wprowadzenie do kartografii i topografii*, Wydawnictwo Nowa Era, Wrocław.
- Ratajski L., 1989, *Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej*, wyd. II, PPWK, Warszawa–Wrocław.
- Saliszczew K.A., 1984, *Kartografia ogólna*, PWN, Warszawa.
- Slocum T.A., 1982, *Circle size judgment and map design: a comment*, "American Cartographer", vol. 9, no 2, s. 179–181.

CARTOGRAPHIC METHOD OF RESEARCH AS A SOURCE OF INFORMATION IN RURAL STUDIES

The general aim of the article is to present the importance of cartographic method of research in the studies of rural areas in spatial dimension. The capabilities of this method of research are rather underestimated in contemporary rural geography. This statement is linked with a common limited understanding of the role of cartography in geographical studies. It is primarily seen as an important way of presenting geographic background for a given area and general conditions for investigated phenomena, as well as a manner of depicting research results and conclusions. Due to this fact, the role of cartography is narrowed down to methods of presentation. Unfortunately, its very significant function as a self-contained method of research often becomes abandoned. Moreover, some possibilities and results of using different methods of presentation tend to be underestimated.

In the article, both – different ways of applying cartographic method – and various consequences of selecting a way of cartographic presentation are indicated. Showing the variety of possibilities is illustrated by examples of actual geographical studies.

Mgr Marcin Mazur
Zakład Geografii Wsi i Rozwoju Lokalnego
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

Anna Kołodziejczak

KONCEPCJA ZINTEGROWANEGO ROZWOJU ROLNICTWA I WSI W ŚWIETLE BADAŃ GEOGRAFICZNYCH

Artykuł przedstawia koncepcję zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi oraz wyniki badań prowadzonych w ramach geografii rolnictwa dotyczących zmian w przestrzeni wiejskiej w Polsce, które nastąpiły po przyjęciu tej koncepcji.

Słowa kluczowe: *koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi, wielofunkcyjność wsi, wielofunkcyjność rolnictwa, geografia rolnictwa, geografia wsi*

1. Wprowadzenie

Podstawę kształtowania Wspólnej Polityki Rolnej stanowi obecnie koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi. Podkreśla ona konieczność harmonizacji ekonomicznych, społecznych i przyrodniczych aspektów funkcjonowania i rozwoju obszarów wiejskich oraz godzenia indywidualnych interesów mieszkańców tych obszarów z celami ogólnymi. Wychodzi ona z założenia holistycznego funkcjonowania przestrzeni wiejskiej i w tym sensie jest przeciwieństwem sektorowości i analizowania aspektów życia i gospodarowania na wsi w oderwaniu od siebie. Rolnictwo przestaje być postrzegane jako wyłączny atrybut obszaru wiejskiego. Dostrzega się inne formy użytkowania wiejskiej przestrzeni, obserwuje się wzrost liczby ludności wiążących miejsca swego zamieszkania, a także swojej pozarolniczej aktywności zawodowej z obszarami wiejskimi. Krajobraz wiejski pełni nową rolę jako przestrzeń dostarczająca walorów wypoczynkowych i estetycznych. Jak podkreślają to europejscy socjologowie wsi: „wieś nie jest już obszarem monopolistycznym zawłaszczonym przez rolników” (van der Ploeg i in. 2000). Z punktu widzenia aktywności ludzkiej można wyróżnić wiejskie obszary produkcyjne oraz wiejskie obszary konsumpcyjne. Te pierwsze dotyczą miejsc mniej lub bardziej intensywnej produkcji (rolnej lub innej), natomiast drugie są zamieszkiwane w celach rekreacyjnych, wypoczynkowych lub chronione ze względu na krajobraz.

Celem opracowania jest przedstawienie wyników badań prowadzonych w ramach geografii rolnictwa dotyczących zmian w przestrzeni wiejskiej w Polsce, które nastąpiły po przyjęciu koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi.

2. Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi

Istotnym źródłem dla polityki zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi jest koncepcja wzrostu i zrównoważonego długookresowego rozwoju (*sustainable development*). Zrównoważony rozwój nakłada bowiem pewne rygory na zintegrowany rozwój, gdyż nakazuje konieczność harmonizacji celów w rozwoju gospodarczym wsi, tak aby istniała niezbędna równowaga między środowiskiem przyrodniczym a rozwojem gospodarczym i społecznym. Tendencje zrównoważonego rozwoju pojawiły się w dokumencie Europejskiej Karty Rozwoju Obszarów Wiejskich (1996), w którym stwierdzono iż człowiek i jego potrzeby stanowią najważniejszy punkt odniesienia na etapie planowania przestrzennego obszarów wiejskich, a produkcja rolna będzie miała wciąż duże znaczenie przy określaniu funkcji gospodarczych terenów wiejskich, a na pierwszym miejscu trzeba uwzględnić dobrze funkcjonujące rolnictwo. Obszary wiejskie mogą pełnić swe funkcje zaopatrzeniowe i rekreacyjne pod warunkiem, że zachowają swój specyficzny charakter, oparty na dobrze rozwiniętej infrastrukturze, wspierany też będzie rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej oraz nienaruszone zostanie środowisko naturalne i prawidłowo kształtowany będzie krajobraz wiejski.

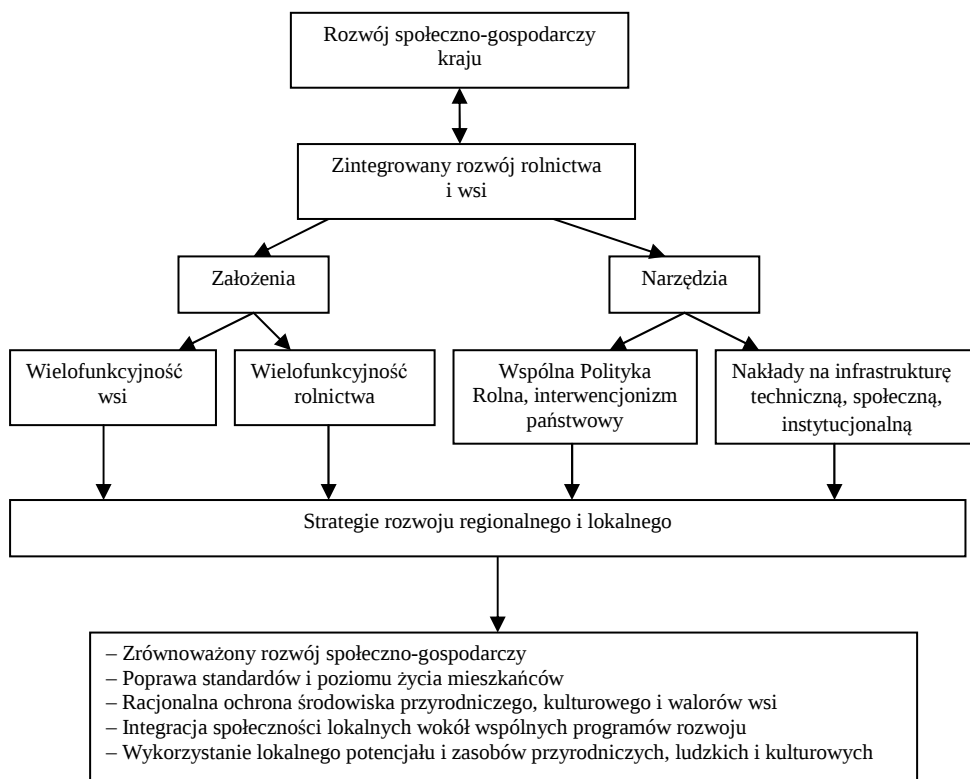
Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich uwzględniony został w deklaracji z Cork z 1996 r. obejmującej zasady kształtowania polityki wiejskiej, które są podstawą całej polityki rolnej UE. Realizacja tego celu miała umożliwić trwałą poprawę jakości życia ludzi poprzez integrację oraz kształtowanie proporcji pomiędzy podstawowymi wymiarami: ekonomicznym, ekologicznym, społecznym, instytucjonalnym i przestrzennym (Adamowicz 2005). Deklaracja ta miała wpływ na treść dokumentów i programów zawartych w Agendzie 2000 oraz w reformie luksemburskiej Wspólnej Polityki Rolnej z 2003 r.

Polityka rozwojowa na lata 2007–2013 koncentruje się na trzech płaszczyznach, wokół których realizowało się cele będące kontynuacją wytycznych z lat 2004–2006 tj.:

- poprawy konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa poprzez wspieranie restrukturyzacji, rozwoju i innowacji;
- poprawy środowiska naturalnego i obszarów wiejskich poprzez wspieranie gospodarowania gruntami;

– poprawy jakości życia na obszarach wiejskich oraz popierania różnicowania działalności gospodarczej (Artykuł 4, Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005).

Cele te nie tylko wiążą się z koncepcją zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi, lecz również z pojęciem wielofunkcyjności, które odnosi się do różnych wymiarów. Stanowi ona założenia do strategii rozwoju regionalnego lub lokalnego opracowywanych przez władze samorządowe w Polsce (rys. 1).

Rys. 1. Powiązania między wielofunkcyjnością rolnictwa, wsi a polityką rozwoju obszarów wiejskich

Źródło: oprac. własne

Wielofunkcyjność dotyczy nie tylko gospodarki rolnej, ale także innych działań w ramach gospodarstwa rolnego, w tym funkcjonowania gospodarstwa domowego. Wiąże się ona z różnymi funkcjami poszczególnych form aktywności, jest niejako jej skutkiem. Zatem różne formy rolniczej i pozarolniczej aktywności mogą być źródłem różnorodnych funkcji, które zaspokajają potrzeby społeczne (Durand, van Huylenbroeck 2003). Należy więc rozróżnić kategorie wielofunkcyjności wsi i wielofunkcyjności rolnictwa. Wielofunkcyjność wsi jest

ujmowana na ogół jako proces odchodzenia od dominacji rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich i zastąpienie go innymi formami działalności, stwarzając w ten sposób szansę na poprawę atrakcyjności wsi jako miejsca do zamieszkania i pracy (Wilkin 2003). Najważniejsze czynniki wielofunkcyjności wsi to: dywersyfikacja gospodarki wiejskiej, pozarolnicza aktywność gospodarcza, alternatywne źródła zarobkowania, budowanie kapitału społecznego, jakość zagospodarowania przestrzennego.

Wielofunkcyjność rolnictwa polega na funkcjonowaniu różnych modeli rolnictwa. Modele te różnicują sposoby gospodarowania na roli, od gospodarstw o intensywnym rolnictwie do gospodarstw ekologicznych. Wielofunkcyjność ta łącznie z koncepcją zrównoważonego i trwałego rozwoju stała się paradygmatem rozwojowym rolnictwa i wiąże się nierozzerwalnie z Europejskim Modelem Rolnictwa. W tym modelu rywalizują dwie przeciwstawne opcje. Jedna z nich dotyczy obrony i podnoszenia konkurencyjności rolnictwa europejskiego na rynkach wewnętrznych i międzynarodowych, a druga nastawiona jest na konsolidację rolnictwa z gospodarką wiejską przez wielofunkcyjność. Wielofunkcyjność rolnictwa jest kategorią analityczną i punktem odniesienia dla polityki rolnej. Wiąże się ona z nowymi formami wsparcia rolników ze środków publicznych. Wiele definicji wielofunkcyjności rolnictwa wskazuje na możliwości rozwijania innych, oprócz podstawowej funkcji działalności rolniczej. Rolnictwo jako sektor gospodarki spełnia funkcje produkcyjne, środowiskowo-przestrzenne i usługowe. Funkcje produkcyjne obejmują wytwarzanie żywności i produktów nieżywnościowych. Podyktowane są one zarówno przez wymagania konsumentów, jak i zmiany w agrobiznesie. Funkcje środowiskowo-przestrzenne dotyczą sposobu wykorzystania i ochrony środowiska przyrodniczego, jakości krajobrazu i bioróżnorodności. Zakres i sposób wykorzystania ziemi, intensywność gospodarowania w rolnictwie, relacje między wykorzystaniem przestrzeni dla celów związanych z ochroną przyrody podlegają oddziaływaniu decyzji poszczególnych podmiotów gospodarczych, jak również polityki regionalnej i lokalnej. Funkcje usługowe obejmują wkład rolnictwa w utrzymanie produktywności zasobów ziemi oraz bogactwa środowiska przyrodniczego i społecznego dla potrzeb rozwoju ekonomiczno-społecznego, a także w celu zachowania równowagi między sferą środowiskową, ekonomiczną i społeczną (Adamowicz 2005).

Wielofunkcyjność rolnictwa obejmuje efektywność produkcji rolnej, przemiany strukturalne w rolnictwie, postęp biologiczny, technologiczny, organizacyjny, dywersyfikację sposobów gospodarowania, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, dostęp do rynków zbytu, marketingu i promocji, ochronę i pielęgnację krajobrazu, inwestycje służące ochronie środowiska.

Produkty rolnictwa wielofunkcyjnego są w sferze zainteresowań różnych polityk, tj. polityki rolnej, polityki rozwoju wsi i polityki ekologicznej. Koncepcja wielofunkcyjności rolnictwa stanowi podstawę do integrowania się obszarów tych trzech polityk w kompleksową politykę społeczno-gospodarczą zoriento-

waną terytorialnie i uwzględniającą jak najszerze grono beneficjentów mieszkających na obszarach wiejskich. Wymaga ona również zaangażowania znacznych środków finansowych i dużego potencjału osobowego, do tego potrzebne jest partnerstwo prywatno-publiczne, łączące podmioty prywatne, publiczne i organizacje pozarządowe.

Nowe podejścia do problemu rozwoju rolnictwa i wsi przyczyniły się do stopniowego modyfikowania polityki unijnej, a przez to w konsekwencji w rozwoju lokalnym i regionalnym słabnie aspekt branżowy, natomiast wzmacnia się aspekt terytorialny. W tym aspekcie przedmiotem badań geografii rolnictwa są zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich oraz czynniki, które je powodują. Kładzie się nacisk na endogeniczne źródła rozwoju wsi. Rolnicy przejmujący nowe funkcje i nowi uczestnicy życia na obszarach wiejskich wzmacniają ich potencjał rozwojowy, mimo to w wielu przypadkach rolnictwo pozostaje nadal podstawą gospodarki wiejskiej danego terytorium.

W badaniach geograficznych zauważa się, że rozwój wsi to proces wielopoziomowy, wieloaspektowy i odbywający się z udziałem wielu podmiotów, powodujący znaczne zmiany w strukturze przestrzennej. W przypadku wieloaspektowości dotyczy to nie tylko uwzględnienia rozwoju wsi pod kątem widzenia wzrostu gospodarczego w rolnictwie, lecz również rzeczywistych przeobrażeń, jak i osiągania wyższej jakości życia na obszarach wiejskich poprzez dbałość o środowisko przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe, zachowanie krajobrazu, polepszenie możliwości zaspokajania rozmaitych potrzeb mieszkańców wsi.

Wielopoziomowość rozwoju wsi jest wynikiem powiązania ze sobą czynników i procesów zachodzących w różnych sferach społeczeństwa i na różnych poziomach jego organizacji. Jednym z poziomów jest globalne oddziaływanie pomiędzy społeczeństwem a rolnictwem. Rolnictwo musi dostosowywać się do szybko zmieniających się potrzeb społeczeństwa. Czasy, kiedy miasto traktowało otaczające tereny wiejskie wyłącznie jako źródło zaopatrzenia w taną żywność, dawno minęły. Mieszkańcy miast mają szerszą gamę potrzeb i oczekiwań, a wieś i rolnictwo posiada potencjał wytwarzania szerokiego zestawu nierynkowych lub publicznych dóbr, takich jak walory przyrody, piękny krajobraz, warunki do rekreacji.

Inny poziom dotyczy wewnętrznej dynamiki rozwoju rolnictwa. Do początku lat 90. XX w. charakterystyczne dla rolnictwa były procesy intensyfikacji, specjalizacji i koncentracji. Migracje ludności wiejskiej do miast i zmniejszenie zatrudnienia były uznawane za nieodłączny efekt procesów modernizacji. Dodatkowo wzrastały również regionalne dysproporcje rozwojowe, pojawiały się konflikty między rolnictwem a sferą środowiska przyrodniczego i krajobrazu oraz jakości produkcji. Wiele modeli rozwoju rolnictwa skłania w istniejących warunkach globalnych do rozpatrywania ich w kontekście rozwoju obszarów wiejskich i poszukiwania pragmatycznego rozwiązania. Pod uwagę bierze się bezpieczeństwo i jakość produktów rolnych, skracanie kanałów rynkowych

łączących producenta z konsumentem, przyjazne dla środowiska i krajobrazu praktyki rolnicze, wytwarzanie nowych form energii odnawialnej.

Trzeci poziom związany jest z przeobrażeniami w gospodarstwach rolnych. Rozwój wsi ujawnia się w charakterze, celach, strategiach i działaniach wielofunkcyjnego gospodarstwa rolnego osadzonego w środowisku wiejskim, wmontowanego w szerokie sieci współpracy podmiotów lokalnych i zewnętrznych. Takie współdziałanie może wyrastać zarówno z tradycji historycznej i kulturowej, jak i nowych oddziaływań na innowacje i sygnały rynkowe. Te nowe impulsy i sygnały odzwierciedlają nowy układ więzi i stosunków między wsią i miastem.

Czwarty poziom rozwoju wsi oparty jest na przedsiębiorczości zróżnicowanej pod względem form i liczby podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich. Znaczenie rolnictwa w gospodarce wiejskiej słabnie, w wielu rejonach odgrywa ono jeszcze decydującą rolę, mimo, że gospodarstwa rolne stają się miejscem rodzenia się przedsiębiorczości nierolniczej. Wieś powoli przestaje być poddomeną rolnictwa, które jest jednak ulokowane terytorialnie i silnie powiązane z przestrzenią. O przestrzeń wiejską konkurują inne formy działalności, dlatego niezbędne jest odpowiednie zarządzanie i zapobieganie konfliktom między użytkownikami przestrzeni wiejskiej. Istnienie różnych podmiotów gospodarczych na określonym terytorium daje podstawy do rozwoju współpracy i wynikających z niej korzyści (Adamowicz 2005).

Wielopoziomowość rozwoju wymusza jednocześnie konieczność uwzględnienia rozmaitych podmiotów tego procesu oraz scharakteryzowania zachodzących pomiędzy nimi relacji i powiązań, zarówno tych o charakterze współpracy, jak również pojawiających się sprzeczności czy konfliktów (van der Ploeg i in. 2000).

Wielopłaszczyznowy, wielopostaciowy rozwój wsi oparty na działaniach różnych podmiotów i instytucji jest integralną częścią koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi.

Na te zagadnienia związane z rozwojem wsi zwraca również uwagę M. Wójcik (2012) w swojej publikacji *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*.

3. Koncepcja zintegrowanego rolnictwa i wsi w badaniach geograficznych

Jednym z ważnych kierunków rozwoju badań w geografii wsi i rolnictwa jest koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi, w której uwarunkowania gospodarcze, społeczne i przyrodnicze są przedstawiane jako istotne zmienne wyjaśniające przeobrażenia struktury przestrzennej obszarów wiejskich w przestrzeni rozumianej jako pewna całość terytorialna. Wśród najważniej-

szych zadań badawczych wpisujących się w tę problematykę wymienić można następujące:

- określenie zróżnicowania przestrzennego struktury społeczno-zawodowej ludności;

- określenie zmiany struktury społeczno-zawodowej oraz jej uwarunkowań i konsekwencji dla kształtowania się stosunków społeczno-kulturowych;

- identyfikacja bazy instytucjonalnej rozumianej jako zbiór podmiotów gospodarczych (rolniczych i pozarolniczych) oraz relacji, które między nimi zachodzą;

- określenie wpływu przyrody na kształtowanie się specyfiki gospodarczej obszaru i relacji zwrotnych tzn. oddziaływania nowych form zagospodarowania na przyrodę;

- określenie relacji ekonomicznych wiążących obszar wiejski ze światem zewnętrznym w zakresie przepływu kapitału i siły roboczej oraz wewnętrznych (lokalnych) związków pomiędzy podmiotami;

- określenie wpływu specyfiki lokalnej gospodarki na zróżnicowany poziom życia ludności;

- określenie wpływu lokalnej gospodarki na zmiany zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich;

- określenie wpływu czynników egzogenicznych o charakterze europejskim i globalnym na specyfikę gospodarczą obszarów wiejskich (Wójcik 2012).

Wprawdzie badania związane z funkcjonalnością obszarów wiejskich były prowadzone przez geografów od 1976 r. (zapoczątkował je J. Kostrowicki w artykule *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*). Badania te kontynuowali W. Stola (1987), J. Bański, W. Stola (2002). Dominującym celem badań było wyjaśnienie struktury przestrzennej obszarów oraz prawidłowości rozwojowych. Podstawowym sposobem badań funkcjonalnych był statystyczny opis jednostek przestrzennych oparty na zbiorze wskaźników diagnostycznych oraz konstrukcji typologii obszarów. W świetle badań geograficznych obszar wiejski zmienia się nie tylko poprzez wielofunkcyjność wsi. O zmianach przestrzennych decyduje również zróżnicowanie wynikające z wielofunkcyjności rolnictwa. Z punktu widzenia ekonomicznego wielofunkcyjność obszarów wiejskich nie wpływa w takim stopniu na zmiany przestrzenne, jak zmienia się charakter gospodarowania w rolnictwie (Kołodziejczak 2005, 2010b). Oba te czynniki różnicujące stymulowane są bodźcami ekonomicznymi. Dużo większe zróżnicowanie środowiska przyrodniczego powoduje jednak wielofunkcyjność rolnictwa. Wspólna Polityka Rolna stawia w gospodarce rolnej na ochronę środowiska przyrodniczego (Kołodziejczak 2010c).

Duży związek z koncepcją zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi mają geograficzne badania nad aktywizacją wiejskich społeczności w kontekście wykorzystywania na ten cel środków z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. W większości przypadków geografowie identyfikują inicjatywy, ich

zakres działania oraz ustalają wpływ wykorzystanych środków na szeroko pojęty rozwój lokalny (Rudnicki 2008, 2010; Kołodziejczak, Rudnicki 2012).

Wśród najważniejszych nowych sposobów identyfikacji i interpretacji zjawisk na obszarach wiejskich, widzianych w kategorii koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi należy wymienić (Wójcik 2012):

- próby interpretacji cech społeczno-zawodowych ludności w kategoriach kapitału ludzkiego i społecznego (Bański, Czapiewski 2009; Kamińska, Heffner 2010);

- identyfikację przestrzennego zróżnicowania wiejskiego rynku pracy w kategoriach zasobów, aktywizacji i nowych struktur (Kamińska, Heffner 2012);

- próby określenia społecznych, ekonomicznych, technicznych uwarunkowań tworzenia się obszarów regresu i progresu rozwojowego (Rydz 2004; Bański 2008; Bański, Mazur 2009; Czapiewski 2010; Kamińska, Heffner 2011);

- próby interpretacji cech obszarów wiejskich w kategoriach warunków życia ludności (Kaczmarek 2006; Gierańczyk 2008);

- wskazanie roli uwarunkowań endogenicznych w rozwoju obszarów wiejskich (Bański, Czapiewski 2009);

- próba oceny strategii rozwoju województw w zakresie problematyki rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich (Kołodziejczak 2001; Bański, Bednarek-Szczepańska, Czapiewski 2009);

- określenie wpływu modeli rolnictwa na zróżnicowanie przestrzenne sposobów gospodarowania w rolnictwie polskim (Kołodziejczak 2010a).

4. Podsumowanie

Powyższy przegląd wskazuje, że w Polsce badania oparte na koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi, identyfikujące zjawiska i procesy przeobrażeń przestrzeni wiejskiej, czy dotyczące perspektyw rozwoju obszarów wiejskich zaczęto realizować na szeroką skalę po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Duża wartość poznawcza i aplikacyjna opracowań, które pojawiły się w geografii rolnictwa i wsi, wskazuje na potrzebę stałego monitoringu przemian zachodzących na obszarach wiejskich, ich przestrzennego zróżnicowania, zwłaszcza w wyniku realizacji koncepcji zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi. Coraz bardziej poszerza się sfera badań zmian przestrzennych na obszarach wiejskich i następuje rozwój metod badawczych znajdujących zastosowanie w tej tematyce.

LITERATURA

- Adamowicz M., 2005, *Wielofunkcyjne rolnictwo w rozwoju obszarów wiejskich* [w:] Kłodziński M., Dzun W. (red.), *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej AR w Szczecinie, Warszawa, s. 32–56.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 14, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 3, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., 2009, *Obszary o znacznym endogenicznym potencjale rozwojowym* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 16, Warszawa, s. 55–78.
- Bański J., Mazur M., 2009, *Identyfikacja obszarów o silnej koncentracji problemów społecznych* [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 16, Warszawa, s. 79–94.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 19, Warszawa.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 22, Warszawa.
- Durand G., van Huylenbroeck G., 2003, *Multifunctionality and Rural Development a General Framework* [in:] *Multifunctional Agriculture A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, Ashgate, Aldershot, s. 1–16.
- Gierańczyk W., 2008, *Warunki życia ludności województwa kujawsko-pomorskiego w aspekcie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 13, Warszawa, s. 139–151.
- Kaczmarek U., 2006, *Zmiany warunków życia na wsi w Polsce – blisko czy daleko od szosy* [w:] Głębocki B., Kacprzak E. (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 57–66.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia KPZK PAN”, 76, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2011, *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, „Studia KPZK PAN”, 88, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K. (red.), 2012, *Wiejskie rynki pracy – zasoby, aktywizacja, nowe struktury*, „Studia KPZK PAN”, CXLV, Warszawa.
- Kołodziejczak A., 2001, *Miejsce rolnictwa w strategii rozwoju obszarów wiejskich województwa wielkopolskiego* [w:] Bański J. (red.), *Wies i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 1, Warszawa, s. 163–175.
- Kołodziejczak A., 2005, *Wpływ rolnictwa wielofunkcyjnego na przemiany gospodarcze obszarów wiejskich w Polsce* [w:] Głębocki B., Kaczmarek U. (red.), *Obszary sukcesu na polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 8, Warszawa, s. 131–140.

- Kołodziejczak A., 2010a, *Modele rolnictwa a zróżnicowanie przestrzenne sposobów gospodarowania w rolnictwie polskim*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Kołodziejczak A., 2010b, *Model rolnictwa wielofunkcyjnego w Polsce – aspekty teoretyczne i aplikacyjne* [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 24, Warszawa, s. 69–88.
- Kołodziejczak A., 2010c, *Program rolno-środowiskowy na obszarach NATURA 2000 jako instrument retardacji zasobów przyrodniczych w Polsce* [w:] Ratajczak W., Stachowiak K. (red.), *Gospodarka przestrzenna społeczeństwu*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 291–304.
- Kołodziejczak A., Rudnicki R., 2012, *Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane na poprawę środowiska przyrodniczego a planowanie przestrzenne rolnictwa*, „Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum”, *Gospodarka Przestrzenna*, 11 (2), s. 117–133.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4), s. 601–611.
- Rozporządzenie Rady Europy nr1698/2005/WE z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW).
- Rudnicki R. (red.), 2008, *Przedakcesyjny Program Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich SAPARD – studium przestrzenne*, Biuletyn IGSEiGP UAM, Seria Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, nr 2.
- Rudnicki R., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rydz E., 2004, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich w regionach nadmorskich* [w:] Bański J. (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 6, Warszawa.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodologiczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- van der Ploeg J.D. i in., 2000, *Rural development from practices and policies towards theory*, „Sociologia Ruralis”, 4 (40), s. 391–408.
- Wilkin J. (red.), 2003, *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, Wydział Nauk Ekonomicznych, UW, Warszawa.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

CONCEPTION OF INTEGRATED AGRICULTURAL AND RURAL DEVELOPMENT IN THE LIGHT OF GEOGRAPHICAL STUDIES

The conception underlying the Common Agricultural Policy today is that of integrated development of agriculture and rural areas. It emphasises the need to harmonise economic, social and natural aspects of the operation and development of the countryside, and to reconcile individual interests of its inhabitants with general goals. It rests on the assumption of a holistic operation of rural space, in opposition to a sectoral approach analysing each aspect of rural life and farming in isolation. The new approach

to agricultural and rural development has caused the Community policy towards agriculture to be gradually modified. As a result, the sectoral aspect tends to weaken in local and regional development, while the territorial aspect now figures more and more prominently.

In Poland, the research based on the conception of integrated agricultural and rural development, identifying various facets of the transformation of rural space and prospects of its development, started to be conducted on a wide scale after Poland's accession to the European Union. The great cognitive and applied value of studies that have appeared in agricultural and rural geography has made it plain that it is necessary to regularly monitor changes occurring in rural areas and spatial differences in them, especially in the light of the conception of integrated agricultural and rural development.

Dr hab. Anna Kołodziejczak, prof. UAM
Zakład Gospodarki Żywnościowej i Wsi
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu

Roman Rudnicki

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE ABSORPCJI FUNDUSZY UNII EUROPEJSKIEJ W ROLNICTWIE POLSKIM JAKO PROBLEM BADAWCZY I APLIKACYJNY

Artykuł dotyczy wybranych problemów analizy zróżnicowania przestrzennego funduszy UE w rolnictwie polskim. Zagadnienie to scharakteryzowano na przykładach pojedynczych działań pomocowych (rys. 1, 2), uwzględniając problem zmiany w czasie ich układów przestrzennych (rys. 3). Zaprezentowano także przykłady ujęć badawczych opartych o podział działań pomocowych UE na wybrane grupy (rys. 4, 5, 6). W artykule przedstawiono także ujęcie syntetyczne funduszy UE w rolnictwie – ich strukturę (rys. 7) i ogólny poziom (rys. 8, 9). Wykazano, że wsparcie finansowe gospodarstw rolnych w Polsce, ze względu na bardzo wysokie płatności (93 mld zł w latach 2002–2010) oraz silne zróżnicowanie przestrzenne, jest szczególnie ważnym problemem badawczym i aplikacyjnym we współczesnych badaniach geograficzno-rolniczych.

Słowa kluczowe: *wspólna polityka rolna, fundusze UE, gospodarstwa rolne, Polska*

1. Wprowadzenie

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej stworzyło nowe, nie występujące do tej pory, możliwości rozwoju polskiego rolnictwa. Rozwój ten jest w dużym stopniu efektem wsparcia gospodarstw rolnych funduszami UE, co umożliwia zgromadzenie kapitału do przeprowadzenia niezbędnych inwestycji modernizacyjnych, a przejawia się zarówno poprzez podniesienie poziomu szeregu cech wewnętrznych rolnictwa (społeczno-własnościowych, organizacyjno-technicznych i strukturalno-produkcyjnych), jak i wyrównywanie dysproporcji przestrzennych między nimi (Brzózka 2006; Kowalczyk 2007; Rudnicki 2007; Poczta 2008). Zagadnienie to jest szczególnie ważne w przypadku rolnictwa polskiego, co jest wynikiem z jednej strony jego niskiego ogólnego poziomu oraz silnego – uwarunkowanego przyrodniczo, historycznie i urbanizacyjnie – zróżnicowania jego struktury przestrzennej (Bański 2007; Głębocki 2007), a z drugiej objęcia gospodarstw rolnych szerokim zestawem instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) (Rudnicki 2010). Uwarunkowania te determinują potrzebę badań

geograficzno-rolniczych w tym zakresie, ukierunkowanych zarówno na ocenę poziomu i struktury zróżnicowania terytorialnego absorpcji funduszy UE, jak i określenie wpływu tego procesu na przemiany struktury przestrzennej rolnictwa. Badania te mają także duży walor aplikacyjny, wzbogacają bowiem prace z zakresu planowania przestrzennego i strategicznego rolnictwa o wiedzę na temat oddziaływania instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) na strukturę przestrzenną rolnictwa.

W celu charakterystyki problemów badawczych i aplikacyjnych związanych z oddziaływaniem funduszy UE na rolnictwo dokonano bilansu tych płatności w latach 2002–2010, a następnie posłużono się wybranymi przykładami instrumentów WPR, ujętymi w formie pojedynczego działania, grupy działań oraz ogółu działań pomocowych UE. Analizą objęto tylko działania przewidziane do realizacji przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) i Agencję Rynku Rolnego (ARR), których beneficjentami byli rolnicy zarejestrowani w krajowym systemie ewidencji producentów rolnych, deklarujący ubieganie się o płatność poprzez wypełnienie i złożenie wniosku w zakresie wybranej formy wsparcia UE.

Zakres przestrzenny opracowania dotyczy całego kraju – odzwierciedla strukturę organizacyjną ARiMR, obejmującą – oprócz centrali w Warszawie – 16 oddziałów regionalnych (zgodnie z podziałem administracyjnym na województwa) oraz 314 biur powiatowych (w skrócie BP ARiMR). Jako podstawę analizy przestrzennej przyjęto powiat – biuro powiatowe Agencji, najmniejszą obszarowo jednostkę sprawozdawczości ARiMR. Należy zaznaczyć, że według rejestru Agencji powiaty grodzkie ujmowane są łącznie z odpowiednimi powiatami ziemskimi (Rudnicki 2009a).

Mankamentem analizy przestrzennej absorpcji funduszy UE w rolnictwie jest ich agregacja według siedziby (miejsca zamieszkania) beneficjenta środków, a nie według położenia gruntów gospodarstwa oraz brak powszechnego dostępu do danych ARiMR na poziomie gminy.

2. Poziom i struktura wsparcia finansowego UE gospodarstw rolnych w Polsce

Jako podstawę analizy przyjęto trzy okresy absorpcji środków unijnych, tj. lata: 2002–2004 – Przedakcesyjny Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (SAPARD; Rudnicki 2008), 2004–2006 – pierwszy okres finansowy członkostwa Polski w UE, w tym Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW; *Plan Rozwoju...* 2004) i Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” (SPO „Rolnictwo”; *Sektorowy Program Operacyjny...* 2004) oraz 2007–2013 – Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW 2007–2013; *Program Rozwoju...* 2007;

w artykule wykorzystano dane wg stanu w dniu 31.12.2010 r. – zgodnie z zasadą n+2, wydłużającą o 2 lata finansowe rozliczenie pomocy unijnej, pełna ocena tego programu będzie możliwa dopiero w 2015 r.).

Ogółem w analizowanym okresie gospodarstwa rolne w Polsce w wyniku realizacji krajowej i unijnej polityki wsparcia rolnictwa zasilone zostały kwotą blisko 93 mld zł. Tak wysoka suma pozyskanych środków była efektem ich włączenia do systemu płatności bezpośrednich oraz płatności wynikających z uruchomienia szeregu programów i działań pomocowych UE dla rolnictwa (tab. 1).

T a b e l a 1

Płatność z tytułu realizacji programów pomocowych dla gospodarstw rolnych w Polsce w latach 2002–2010 (w mln zł i %)

Formy wsparcia	Lata			2002–2010	
	mln zł				%
	2002–2004	2004–2006	2007–2010	Razem	
Jednolita płatność obszarowa	–	9 894	19 964	29 858	32,2
Uzupełniające płatności obszarowe	–	11 749	16 978	28 726	30,9
w tym kategorie:					
– Inne rośliny	–	10 931	10 241	21 172	22,8
– Płatność cukrowa	–	401	1 900	2 301	2,5
– Płatność do roślin energetyczn.	–	2	28	30	0,0
– Płatność do chmielu	–	6	9	15	0,0
– Płatności zwierzęce	–	–	2 793	2 793	3,0
– Płatność do owoców miękkich	–	–	147	147	0,2
– Płatność do pomidorów	–	–	66	66	0,1
– Płatność do roślin strączkowych	–	–	20	20	0,0
– Płatność do krów	–	–	52	52	0,1
– Płatność do owiec	–	–	2	2	0,0
– Płatności dla producentów surowca tytoniowego*	–	347	1 390	1 737	1,9
– Kwotowanie produkcji skrobi ziemniaczanej*	–	62	106	168	0,2
– Dopłaty do materiału siewnego*	–	–	224	224	0,2
Wsparcie obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW – w ramach PROW)	–	3 879	5 201	9 080	9,8
Płatności bezpośrednio i ONW – ogółem	–	25 521	42 143	67 664	72,9

Działania/programy	SAPARD	PROW SPO Rol.	PROW	Ogółem	
Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej	49	285	237	571	0,6
Inwestycje w gospodarstwach rolnych	589	2 442	–	3 030	3,3
Renty strukturalne	–	5 483	470	5 953	6,4
Ułatwianie startu młodym rolnikom	–	709	1 198	1 907	2,1
Program rolno-środowiskowy	–	3 101	582	3 683	4,0
Zalesianie gruntów	–	570	164	734	0,8
Grupy producentów rolnych	–	66	104	170	0,2
Wspieranie gospodarstw niskotowarowych	–	3 062	–	3 062	3,3
Dostosowanie gospodarstw do standardów UE	–	2 437	–	2 437	2,6
Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej...	–	150	–	150	0,2
Modernizacja gospodarstw rolnych**	–	–	3 465	3 465	3,7
Przywracanie potencjału produkcji rolnej	–	–	1	1	0,0
Korzystanie z usług doradczych	–	–	3	3	0,0
Uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności	–	–	2	2	0,0
Działania pomocowe – ogółem	637	18 305	6 227	25 169	27,1
Razem wsparcie finansowe gospodarstw rolnych	637	43 826	48 369	92 832	100,0

* płatności realizowane przez ARR

** razem z płatnościami ARR dla restrukturyzowanych gospodarstw plantatorów buraków cukrowych – 30,4 mln zł w 2010 r.

Ź r ó ł o: oprac. własne na podstawie danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa oraz Agencji Rynku Rolnego.

Podstawowym instrumentem wspierającym rolnictwo po przystąpieniu Polski do UE są płatności bezpośrednie. Polegają one na udzieleniu wsparcia finansowego, którego wysokość jest proporcjonalna do powierzchni użytków rolnych utrzymywanych w dobrej kulturze rolnej, niezależnie od rodzaju prowadzonej działalności rolniczej. Wprowadzony system płatności składa się z dwóch elementów: jednolitej płatności obszarowej, finansowanej w całości z budżetu UE (JPO, ogółem w analizowanym okresie zrealizowano płatności na kwotę 29,9 mld zł, co stanowiło 32,2% ogólnego wsparcia finansowego gospodarstw rolnych) oraz uzupełniających płatności obszarowych (UPO – dotyczących 28,7 mld zł tj. 30,9% ogólnej sumy środków UE pozyskanych przez gospodarstwa rolne w latach 2002–2010), obejmujących szereg kategorii, tj.: uzupełniająca płatność podstawowa (tzw. inne rośliny), płatność cukrowa, płatność zwierzęca,

płatność do roślin energetycznych, płatność do powierzchni upraw chmielu, płatność z tytułu owoców i warzyw (tzw. płatność do pomidorów), przejściowe płatności z tytułu owoców miękkich, płatność do krów, płatność do owiec, specjalna płatność obszarowa do powierzchni upraw strączkowych i motylkowych drobnonasiennych oraz wypłacane rolnikom przez Agencję Rynku Rolnego – płatność dla producentów surowca tytoniowego, kwotowanie produkcji skrobi ziemniaczanej i wsparcie finansowania do zużycia kwalifikowanego materiału siewnego kategorii elitarny lub kwalifikowany.

Oprócz systemu płatności bezpośrednich w ramach WPR wydzielono również szereg programów operacyjnych wsparcia rolnictwa (SAPARD w latach 2002–2004, PROW i SPO Rolnictwo w latach 2004–2006 i PROW w latach 2007–2013). Programy te umożliwiły wsparcie finansowe gospodarstw rolnych w kwocie 25,2 mld zł (27,1% ogólnej kwoty dotacji); obejmowały 15 działań, tj.: wspieranie gospodarstw o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), inwestycje w gospodarstwach rolnych, różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej, renty strukturalne, ułatwianie startu młodym rolnikom, płatności rolno-środowiskowe, zalesienie gruntów, grupy producentów rolnych, wspieranie gospodarstw niskotowarowych, dostosowanie gospodarstw do standardów UE, rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem, modernizacja gospodarstw rolnych, przywracanie potencjału produkcji rolnej zniszczonego w wyniku wystąpienia klęsk żywiołowych oraz wprowadzenie odpowiednich działań zapobiegawczych, korzystanie z usług doradczych przez rolników i posiadaczy lasów oraz uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności, związane z poprawą jakości produkcji i produktów rolnych przeznaczonych do spożycia (tab. 1).

Wielkość podanych powyżej kwot wskazuje, że przystąpienie Polski do UE stworzyło nowe, nie występujące do tej pory, możliwości rozwoju cywilizacyjnego polskiej wsi i rolnictwa. Wiązało się to z uruchomieniem szeregu programów pomocowych, których realizacja stanowi obecnie podstawowy czynnik modernizacji polskiego rolnictwa.

Przeprowadzona analiza wykazała, że w latach 2002–2010 funkcjonował złożony system dotacji do gospodarstw rolnych, obejmujący – oprócz jednolitej płatności obszarowej – 13 kategorii uzupełniających płatności obszarowych oraz 15 działań operacyjnych w ramach SAPARD (lata 2002–2004) PROW i SPO Rolnictwo (lata 2004–2006) oraz PROW (lata 2007–2010). Powyższe instrumenty WPR, ujęte w formie pojedynczych działań, ich grup ukierunkowanych na modernizację wybranego segmentu struktury przestrzennej rolnictwa oraz rozpatrywane łącznie z punktu widzenia ich wpływu na rozwój rolnictwa, stanowią nowy element badań geograficzno-rolniczych w Polsce.

3. Analiza funduszy UE w rolnictwie według pojedynczego działania pomocowego

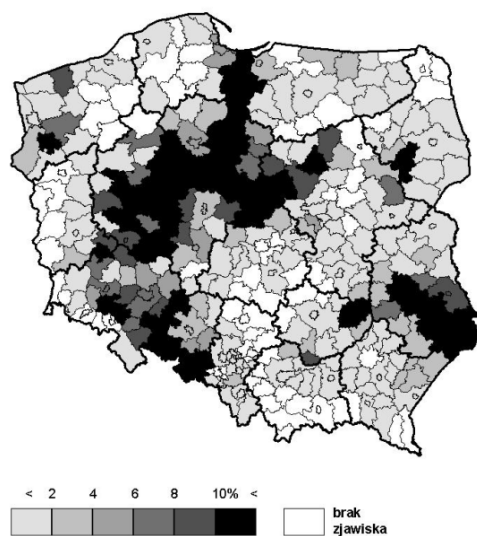
Na wiele problemów analizy oddziaływania funduszy UE na rolnictwo wskazuje zróżnicowanie układów przestrzennych pojedynczych form wsparcia finansowego, obejmujących zarówno szereg uzupełniających płatności obszarowych (13 form wsparcia), jak i poszczególne działania programów operacyjnych WPR (15 form wsparcia).

3.1. Zróżnicowanie układów przestrzennych

W ramach analizy geograficzno-rolniczej funduszy UE wyróżnić można bardzo różnorodne układy przestrzenne – zarówno skupione, jak i rozproszone (mozaikowe), wskazujące na zróżnicowane oddziaływanie warunków przyrodniczych i pozaprzyrodniczych (w tym głównie historycznych i urbanizacyjnych).

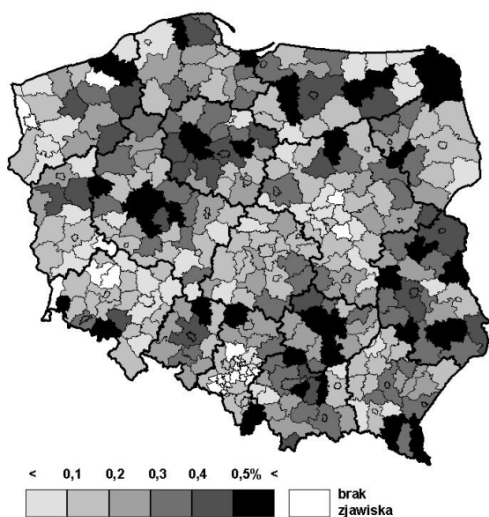
Przykładem pomocy unijnej charakteryzującej się dużym skupieniem terytorialnym jest płatność cukrowa – wypłacana od 2006 r. jako rekompensata finansowa dla gospodarstw rolnych z tytułu restrukturyzacji przemysłu cukrowniczego w UE (stawki za 1 tonę buraków cukrowych kształtowały się na poziomie od 33,94 zł w 2006 r. do 50,45 zł w 2010 r.). Układ przestrzenny tych płatności nawiązuje do położenia plantacji buraków cukrowych na terenach o korzystnych warunkach przyrodniczych, w powiązaniu z lokalizacją cukrowni (tab. 1, rys. 1).

Z kolei przykładem dużego zróżnicowania absorpcji środków UE jest układ przestrzenny udziału gospodarstw rolnych uzyskujących płatność SPO Rolnictwo w latach 2004–2006 z tytułu różnicowania działalności rolniczej w odsetku ogólnej liczby gospodarstw rolnych (285 mln zł, średnio 0,3% gospodarstw) (tab. 1). Wysokie wartości tak określonego wskaźnika aktywności gospodarstw rolnych odnotowano zarówno na obszarach atrakcyjnych turystycznie o niekorzystnych warunkach przyrodniczych (powiaty bieszczadzki, suwalski), jak i w powiatach silnie zurbanizowanych (pow. poznański) (rys. 2).

Rys. 1. Udział zrealizowanych wniosków dotyczących płatności cukrowych w ogólnej liczbie producentów rolnych ARiMR w 2006 r.

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

Rys. 2. Decyzje przyznające płatność SPO Rolnictwo w latach 2004–2006 z tytułu różnicowania działalności rolniczej w odsetku ogólnej liczby gospodarstw rolnych

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

3.2. Analiza zmian (ewolucji) układów przestrzennych

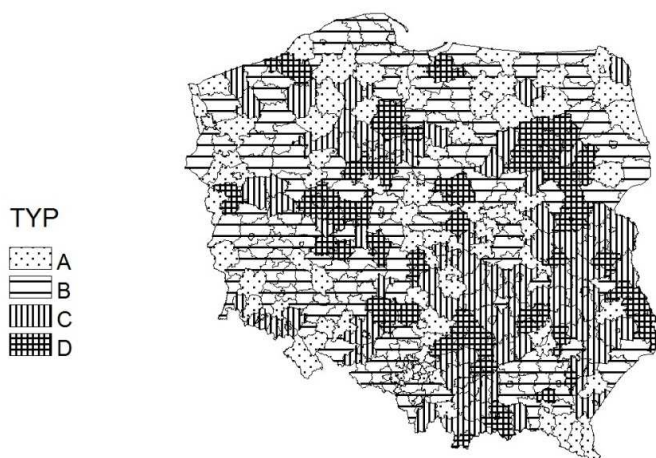
W ramach analizy pojedynczych działań pomocowych UE, z punktu widzenia poznawczego i aplikacyjnego ważnym elementem analizy jest zmiana układu przestrzennego danego działania w czasie, obejmująca tak samo ukierunkowaną absorpcję środków unijnych w różnych latach – programach operacyjnych UE. Dobrym przykładem tak ukierunkowanej analizy jest pozyskiwanie środków UE w celu różnicowania w kierunku działalności nierolniczej – dotyczące wsparcia finansowego projektów związanych z realizacją inwestycji służących podjęciu przez gospodarstwa rolne dodatkowej działalności gospodarczej (np. w zakresie agroturystyki, usług na rzecz rolnictwa i przetwórstwa – na małą skalę – produktów rolnych). Działania takie realizowano w latach: 2002–2004 (SAPARD – schemat „Tworzenie źródeł dodatkowego dochodu w gospodarstwach rolnych”), 2004–2006 („Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów” – w ramach SPO Rolnictwo) i 2007–2010 („Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” – w ramach PROW 2007–2013). Ogółem w analizowanym okresie zrealizowano 7,1 tys. takich wniosków, co wiązało się ze wsparciem finansowym w kwocie 571 mln zł. Przestrzenne aspekty tego zagadnienia ujęto w formie 4 typów zmian wskaźnika wykorzystania środków UE (średnia znormalizowana % gospodarstw podejmujących omawiane działanie i uzyskanych płatności w zł na 1 ha UR), tj.:

A. Spadek poziomu wskaźnika zarówno między programami SAPARD i SPO Rolnictwo, jak i SPO Rolnictwo i PROW – charakteryzował obszary o stałej tendencji spadkowej w zakresie analizowanego działania w latach 2003–2004, 2004–2006, 2007–2010, odzwierciedlał przeciętną sytuację w woj. dolnośląskim, łódzkim i podkarpackim; występował w rolnictwie 71 powiatów;

B. Spadek poziomu wskaźnika pomiędzy programami SAPARD i SPO Rolnictwo oraz wzrost poziomu wskaźnika pomiędzy programami SPO Rolnictwo i PROW – odzwierciedlał przeciętną sytuację w woj. lubuskim, podlaskim, pomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim; występował w rolnictwie 120 powiatów;

C. Wzrost poziomu wskaźnika pomiędzy programami SAPARD i SPO Rolnictwo oraz spadek poziomu wskaźnika pomiędzy programami SPO Rolnictwo i PROW – odzwierciedlał przeciętną sytuację w woj. lubelskim, małopolskim i świętokrzyskim; występował w rolnictwie 76 powiatów;

D. Wzrost poziomu wskaźnika zarówno między programami SAPARD i SPO Rolnictwo, jak i SPO Rolnictwo i PROW – charakteryzował obszary o stałej tendencji wzrostowej w zakresie analizowanego działania w latach 2003–2004, 2004–2006, 2007–2010; odzwierciedlał przeciętną sytuację w woj. mazowieckim, opolskim i śląskim; występował w rolnictwie 47 powiatów (rys. 3).

Rys. 3. Typy zmian wskaźnika poziomu wykorzystania środków UE ukierunkowanych na różnicowanie działalności gospodarczej w rolnictwie w latach 2002–2004 (SAPARD), 2004–2006 (SPO Rolnictwo) i 2007–2010 (PROW)

- A – spadek poziomu wskaźnika zarówno pomiędzy programami SAPARD i SPO, jak i SPO Rolnictwo i PROW;
- B – spadek poziomu wskaźnika pomiędzy programami SAPARD i SPO Rolnictwo oraz wzrost poziomu wskaźnika pomiędzy programami SPO Rolnictwo i PROW;
- C – wzrost poziomu wskaźnika pomiędzy programami SAPARD i SPO Rolnictwo oraz spadek poziomu wskaźnika pomiędzy programami SPO Rolnictwo i PROW;
- D – wzrost poziomu wskaźnika zarówno między programami SAPARD i SPO, jak i SPO Rolnictwo i PROW;

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2012)

Przeprowadzona analiza wykazała, że pomimo stwierdzonego oddziaływania ogólnego poziomu rolnictwa oraz przyrodniczych, historycznych i urbanizacyjnych determinant, układ przestrzenny typów zmian wskaźnika poziomu wykorzystania środków UE ukierunkowanych na różnicowanie działalności gospodarczej w rolnictwie jest silnie zróżnicowany wewnątrzregionalnie. Świadczy o tym fakt, że wydzielone 4 typy zmian występowały aż w 14 województwach, a w pozostałych dwóch nie odnotowano jedynie typu D (brak powiatów o stałej tendencji do wzrostu analizowanego wskaźnika w woj. dolnośląskim i pomorskim). Wskazuje to na duże możliwości polityki regionalnej w zakresie stymulowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

3.3. Ocena układów przestrzennych

Z punktu widzenia metodyki badań pojedynczych działań pomocowych UE na szczególną uwagę zasługuje wprowadzenie do analizy szeregu mierników oceny jako podstawy weryfikacji poszczególnych działań z uwzględnieniem zróżnicowania skali potrzeb rolnictwa w danym zakresie. Wykorzystanie wspomnianych mierników umożliwia wyjaśnienie związku koncentracji przestrzennej określonego działania ze szczególnymi potrzebami gospodarstw rolnych. W tym ujęciu warsztat badań przestrzennych obejmuje również analizę porównawczą między liczbą rzeczywistych i potencjalnych beneficjentów danego działania. Wydzielenie obszarów, które z jednej strony były predysponowane do uczestnictwa w danym działaniu, a z drugiej charakteryzowały się niską aktywnością w tym zakresie ma, oprócz celów poznawczych, duże walory aplikacyjne, związane z oceną racjonalności rozkładu przestrzennego środków UE pozyskiwanych przez gospodarstwa rolne. Tak ukierunkowaną analizę dobrze ilustruje przykład braku związku korelacyjnego (współczynnik korelacji = $-0,051$) między działaniem PROW dotyczącym zalesiania gruntów gospodarstw rolnych a udziałem gleb najniższych klas bonitacyjnych (V, VI klasa), a w szczególności przykład powiatów – z jednej strony braniewskiego w woj. warmińsko-mazurskim (39,3% gospodarstw zalesiło swoje grunty w ramach PROW, bardzo niski udział gleb V i VI kl. – 9,3%), a z drugiej tatrzańskiego w woj. małopolskim (brak zalesień PROW w warunkach bardzo dużego udziału gleb V i VI klasy bonitacyjnej – 85,2% (Kołodziejczak, Rudnicki 2012)).

4. Analiza funduszy UE w rolnictwie według wybranych grup działań pomocowych

Oprócz pojedynczych form wsparcia, analiza przestrzenna absorpcji funduszy UE przez gospodarstwa rolne, w zależności od jej celu, obejmuje wybrane grupy działań pomocowych.

4.1. Ujęcie w odniesieniu do celów i priorytetów działań operacyjnych

Z punktu widzenia formalnej oceny (ewaluacji) danego programu UE szczególnie ważna jest jego analiza przestrzenna, uwzględniająca jego cele i priorytety. Przykładem tak ukierunkowanej analizy jest ujęcie działań wydzielonych w realizowanym w latach 2004–2006 Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) w odniesieniu do celów i priorytetów tego Planu (tab. 2).

T a b e l a 2

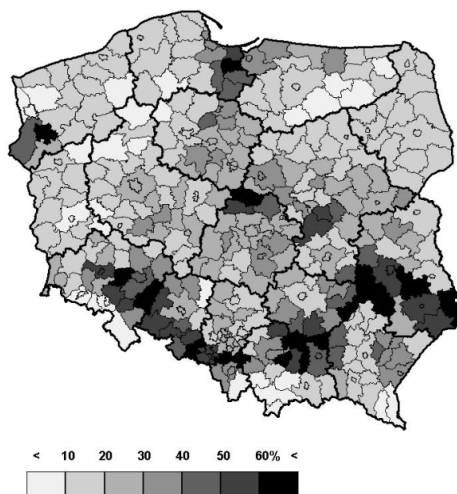
PROW 2004–2006 według celów, priorytetów i działań operacyjnych

Cel		Priorytet		Działanie
I.	poprawa konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej	1.1.	zwiększenie efektywności ekonomicznej gospodarstw rolnych	renty strukturalne
				wspieranie gospodarstw niskotowarowych
II.	zrównoważony rozwój obszarów wiejskich	2.1.	wyrównywanie szans rozwoju obszarów wiejskich	wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania
				wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt
		2.2.	ochrona środowiska i zachowanie walorów przyrodniczych obszarów wiejskich	dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE
				zalesienie gruntów rolnych
		2.3.	zwiększanie lesistości kraju	

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie *Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich* (2004).

W latach 2004–2006 wsparcie finansowe rolnictwa środkami UE wiązało się z realizacją dwóch zasadniczych celów: 1. Poprawa konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej oraz 2. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Łącznie dotyczyły 1 107 tys. zrealizowanych wniosków (cel 1 – 22,6%, cel 2 – 77,4%) oraz wsparcia finansowego w kwocie 14 324,6 mln zł (cel 1 – 45,7%, cel 2 – 54,3%; Rudnicki 2009b). Z punktu widzenia aplikacyjnego i poznawczego ważnym elementem analizy jest określenie relacji przestrzennych między wydzielonymi celami. Zagadnienie to ilustruje zróżnicowanie terytorialne udziału wniosków dotyczących poprawy konkurencyjności rolnictwa (cel 1) w ogólnej liczbie zrealizowanych w latach 2004–2006 wniosków działań pomocowych UE (rys. 4).

Przeprowadzona analiza wykazała, że w latach 2004–2006 działania PROW charakteryzowały się silnym zróżnicowaniem przestrzennym, co potwierdziły układy terytorialne dwóch wyznaczonych celów. W odniesieniu do ogółu zrealizowanych wniosków ich największe udziały związane z poprawą konkurencyjności rolnictwa (cel 1) charakteryzowały zwarty terytorialnie pas powiatów od Niziny Śląskiej na zachodzie do Wyżyny Lubelskiej na wschodzie kraju. Z kolei działania ukierunkowane na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (cel 2) preferowane były, oprócz obszarów górskich, przede wszystkim w Polsce północnej, na terenach atrakcyjnych przyrodniczo i turystycznie (rys. 4).

Rys. 4. Udział wniosków dotyczących poprawy konkurencyjności rolnictwa (cel 1) w ogólnej liczbie zrealizowanych w latach 2004–2006 wniosków działań pomocowych UE

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

4.2. Ujęcie w odniesieniu do wybranego segmentu struktury przestrzennej rolnictwa

Inne grupowanie działań pomocowych UE charakteryzuje badania ukierunkowane na ocenę ich wpływu na strukturę przestrzenną rolnictwa. Przyjmując absorpcję środków unijnych w latach 2004–2006, jako przykład oceny wpływu funduszy WPR na strukturę przestrzenną rolnictwa przyjęto dziewięć działań, które dotyczyły gospodarstw rolnych pozyskujących środki w ramach dwóch programów – PROW (bez mającego charakter dopłat powierzchniowych działania dotyczącego wspierania działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania) i SPO Rolnictwo. Działania te analizowano w odniesieniu do czterech grup cech wewnętrznych rolnictwa, tj.:

1. Struktura użytkowania i jakość gruntów – w tym działania: „Wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawa dobrostanu zwierząt” (PROW) i „Zalesienie gruntów rolnych” (PROW);

2. Ludność rolnicza i struktura agrarna – w tym działania: „Renty strukturalne” (PROW) i „Ułatwienie startu młodym rolnikom” (SPO Rolnictwo);

3. Wyposażenie techniczne gospodarstw rolnych – w tym działania: „Inwestycje w gospodarstwach rolnych” (SPO Rolnictwo), „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE” (PROW) i „Rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej związanej z rolnictwem” (SPO Rolnictwo);

4. Poziom i struktura produkcji rolniczej oraz dochody gospodarstw rolnych – w tym działania: „Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów” (SPO Rolnictwo) i „Wspieranie gospodarstw niskotowarowych” (PROW).

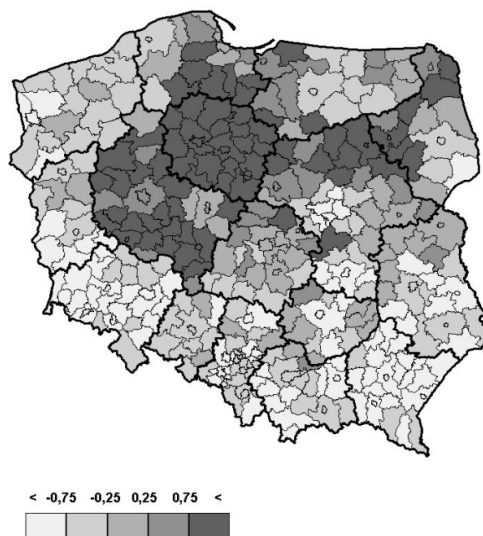
Opierając się na powyższym podziale w procedurze delimitacji przestrzennej oddziaływania funduszy WPR na strukturę przestrzenną rolnictwa w analizie danej grupy cech wewnętrznych rolnictwa wydzielono szereg wskaźników, charakteryzujących:

- poziom aktywności użytkowników gospodarstw rolnych w zakresie ubiegania się o fundusze oddziałujące na daną grupę cech rolnictwa (w skrócie wskaźnik aktywności) – udział wniosków w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych;

- poziom absorpcji gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania funduszy unijnych, oddziałujących na daną grupę cech rolnictwa (w skrócie wskaźnik absorpcji) – uzyskane płatności w przeliczeniu na 1 ha UR;

- poziom wykorzystania środków WPR – średnia znormalizowana wskaźników aktywności i absorpcji.

Jako przykład tak ukierunkowanej analizy przedstawiono wskaźnik wykorzystania środków WPR ukierunkowanych na poprawę stanu wyposażenia technicznego gospodarstw rolnych, którego rozkład przestrzenny wskazuje na silną polaryzację rolnictwa polskiego w tym zakresie – od niskiego poziomu absorpcji w Polsce południowej i centralnej – do jej wysokich wartości zwłaszcza w województwach kujawsko-pomorskim i wielkopolskim (rys. 5).

Rys. 5. Wskaźnik wykorzystania środków WPR ukierunkowanych na poprawę wyposażenia technicznego gospodarstw rolnych (lata 2004–2006)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

4.3. Ujęcie w odniesieniu do podziału funduszy UE z punktu widzenia ich wpływu na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich

Duże walory poznawcze i aplikacyjne badań funduszy UE związane są z oceną racjonalności ich układu przestrzennego z punktu widzenia wpływu na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Takie ujęcie zakłada podział środków UE zasilających gospodarstwa rolne na dwie grupy:

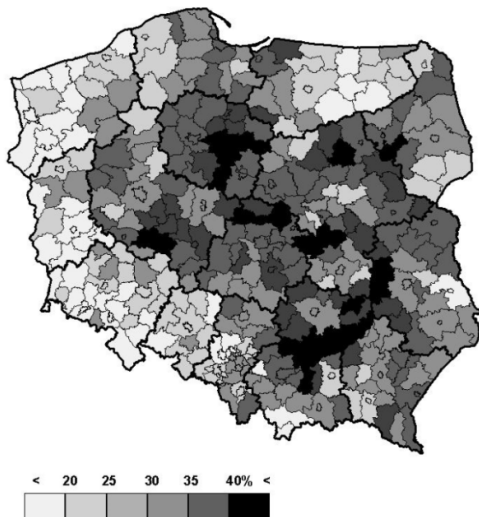
1. Środki bierne (JPO, UPO, ONW – nie związane bezpośrednio ze zobowiązaniami inwestycyjnymi w rolnictwie, często ukierunkowane na poprawę środowiska przyrodniczego, w dużym stopniu mające charakter wsparcia socjalnego);

2. Środki aktywne – ukierunkowane na wzrost produkcyjny i poprawę konkurencyjności rolnictwa (projekty PROW i SPO Rolnictwo dotyczące realizacji konkretnych inwestycji lub zobowiązań modernizacyjnych).

Przykład z lat 2004–2006 wskazuje na niekorzystną dla rozwoju rolnictwa prawidłowość, że w podziale tym zdecydowanie przeważały środki bierne (70,1%), dotyczące jednolitej płatności obszarowej (JPO – 27,8%), uzupełniających płatności obszarowych (UPO – 31,9%) oraz funduszy pozyskanych z tytułu położenia gospodarstwa w obrębie obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW – 10,4%). Rolnicy ubiegający się o te płatności wypełniali jeden wniosek (formularz wniosku o płatności bezpośrednie był równocześnie formularzem wniosku o przyznanie płatności z tytułu wsparcia działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania – ONW), a fundusze uzyskane w ten sposób mogli przeznaczyć na dowolne cele, często nie mające charakteru wydatków inwestycyjnych (poprawa warunków mieszkaniowych, edukacja dzieci, zakup samochodu osobowego itp.). Przyczyniło się to do podniesienia warunków życia ludności rolniczej (wyrównania wieloletnich zaniedbań w tym zakresie), jednakże nie wynikającego z poprawy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych na skutek rozwoju produkcji rolniczej. Łatwość dostępu oraz duża kwota wydatkowanych płatności biernych (25,5 mld zł w latach 2004–2006) pozwala stwierdzić, że taki kierunek transferu funduszy UE nie sprzyja podniesieniu tempa przemian strukturalnych w rolnictwie polskim (Rudnicki 2010).

W latach 2004–2006 udział płatności związanych z realizacją działań modernizacyjnych (formy aktywne) charakteryzował się dużym zróżnicowaniem przestrzennym – zarówno w układzie regionalnym (od 20–21% – w woj. dolnośląskim 20,4%, lubuskim 20,8% i zachodniopomorskim 20,5% do blisko 40% w woj. świętokrzyskim), jak przede wszystkim według powiatów (od 10,9% we wschowskim w woj. lubuskim do 55–56% w grójeckim w woj. mazowieckim i sandomierskim w woj. świętokrzyskim). Szczególną uwagę zwraca tu grupa 24 powiatów o wysokim (powyżej 40%) udziale aktywnych form płatności w ogólnej kwocie pozyskanych funduszy WPR, z reguły położonych w rejonach intensywnego rolnictwa, określonego zarówno przez znaczne udziały roślin przemys-

słowych i wysokie obsady zwierząt inwentarskich, jak i ukierunkowanie gospodarstw na produkcję owoców i warzyw (rys. 6). Powiaty te wyznaczają obszary, gdzie gospodarstwa rolne w największym stopniu wykorzystują fundusze UE w celu ich modernizacji i skutecznego konkurowania na wspólnym rynku. Wykorzystanie tej szansy, ze względu na postulowaną zmianę wspólnej polityki rolnej, związaną z ograniczeniem wielkości środków kierowanych do rolnictwa, ma kluczowe znaczenie dla gospodarstw rolnych w Polsce.

Rys. 6. Udział aktywnych form płatności (projekty SPO Rolnictwo i PROW, bez ONW) w ogólnej kwocie pozyskanych środków Wspólnej Polityki Rolnej

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

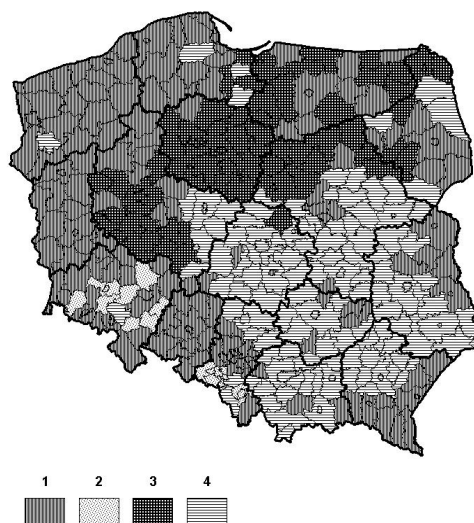
5. Całościowa analiza funduszy UE w rolnictwie

Najważniejszym, syntetycznym etapem badań funduszy UE pozyskiwanych przez rolnictwo jest ich całościowe ujęcie, obejmujące zarówno kwoty pozyskanych płatności, jak i liczbę zrealizowanych wniosków. Zadanie to obejmuje analizę przestrzenną struktury i poziomu ogółu środków UE.

5.1. Struktura absorpcji

W celu wydzielenia bardziej zgeneralizowanych układów przestrzennych, opierając się na zaproponowanym podziale cech wewnętrznych rolnictwa (jakość i użytkowanie ziemi, struktura agrarno-demograficzna, wyposażenie

techniczne rolnictwa, sytuacja ekonomiczno-dochodowa gospodarstw rolnych) i przypisaniu im odpowiednich działań PROW i SPO Rolnictwo w latach 2004–2006 (ogółem 414,5 tys. wniosków, w tym wg grup działań odpowiednio 21,0%, 16,5%, 23,6%, 38,9%), przeprowadzono delimitację przestrzenną kierunków aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania funduszy UE (Rudnicki 2010). W analizie uwzględniono zróżnicowanie udziału gospodarstw rolnych, które pozyskały środki unijne w ramach danej grupy cech w odniesieniu do ogólnej liczby zrealizowanych wniosków, a najwyższy udział danej grupy cech w określonej jednostce przestrzennej stanowił kryterium przypisania jej do określonego typu (rys. 7).

Rys. 7. Typy aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania funduszy UE wg udziału w ogólnej liczbie wniosków w danej grupie cech wewnętrznych rolnictwa w latach 2004–2006

- 1 – największy udział wniosków dot. jakości i użytkowania ziemi;
- 2 – największy udział wniosków dot. struktury agrarno-demograficznej rolnictwa;
- 3 – największy udział wniosków dot. wyposażenia technicznego rolnictwa;
- 4 – największy udział wniosków dot. sytuacji dochodowo-ekonomicznej gospodarstw rolnych;

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR (Rudnicki 2010)

Przeprowadzona analiza wykazała, że poziom i kierunki aktywności użytkowników gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków UE charakteryzowały się silnym zróżnicowaniem przestrzennym. W ramach struktury zrealizowanych wniosków PROW i SPO Rolnictwo wydzielone elementy wiodące dotyczyły powiatów położonych w układzie trzech rejonów kraju: północno-zachodnim (głównie w sferze jakości i użytkowania ziemi), centralnym i północnym

(głównie w sferze wyposażenia technicznego rolnictwa) oraz centralnym i południowo-wschodnim (głównie w sferze dochodowo-ekonomicznej gospodarstw rolnych). Niepokoi fakt, że działania dotyczące poprawy sytuacji agrarno-demograficznej polskiego rolnictwa wystąpiły jako przeważający element w strukturze absorpcji środków UE jedynie w pojedynczych powiatach, poza najbardziej rozdrobnionym agrarnie obszarem Polski południowo-wschodniej.

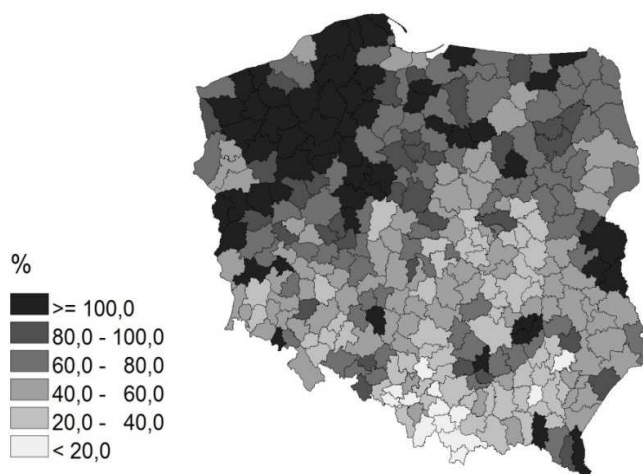
5.2. Poziom wykorzystania środków UE

Łączne ujęcie zrealizowanych wniosków oraz pozyskanych kwot stanowi podstawę określenia ogólnego poziomu wykorzystania środków UE. W tym celu, posługując się danymi z lat 2002–2010 (tab. 1), zaprezentowano przykład dwóch wskaźników informujących o poziomach aktywności i absorpcji gospodarstw rolnych z punktu widzenia wykorzystania funduszy UE.

Wskaźnik aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków UE określono jako udział procentowy liczby wniosków SAPARD, SPO Rolnictwo i PROW (ogółem 873,8 tys.) w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą o powierzchni użytków rolnych powyżej 1 ha (1 448,4 tys. gospodarstw wg PSR 2010, Bank Danych Lokalnych GUS). W analizie pominięto płatności obszarowe, mające podobny charakter wsparcie obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW – w ramach PROW) oraz działania PROW 2007–2013 uruchomione na szerszą skalę dopiero po 2010 r., tj. „Przywracanie potencjału produkcji rolnej”, „Korzystanie z usług doradczych” i „Uczestnictwo rolników w systemach jakości żywności”. Ze względu na trudności analizy przestrzennej nie uwzględniono także działania wspierającego grupy producentów rolnych.

Przeciętna dla kraju wartość tego wskaźnika wynosiła 58,9% i charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem przestrzennym – regionalnym – od 26,2% w woj. śląskim do ponad 100% (liczba zrealizowanych wniosków wyższa od liczby gospodarstw) w woj. pomorskim (107,3%) i zachodniopomorskim (100,7%) oraz według powiatów (rys. 8).

Wysokie wskaźniki aktywności gospodarstw w zakresie pozyskiwania środków UE często charakteryzowały tereny o dużym udziale w strukturze analizowanych wniosków dotacji rolno-środowiskowych. Determinanta ta, poprzez możliwość realizacji przez 1 gospodarstwo rolne do trzech schematów rolno-środowiskowych, kształtowała układ przestrzenny 55 powiatów o wysokim, przekraczającym 100% poziomie wskaźnika, w tym najwyraźniej zwarty terytorialnie zespół 36 powiatów w północno-zachodniej części kraju, obejmujący województwa kujawsko-pomorskie, lubuskie, pomorskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie (rys. 8).

Rys. 8. Wskaźnik aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków WPR w latach 2002–2010

(wnioski programów operacyjnych w % ogólnej liczby gospodarstw)

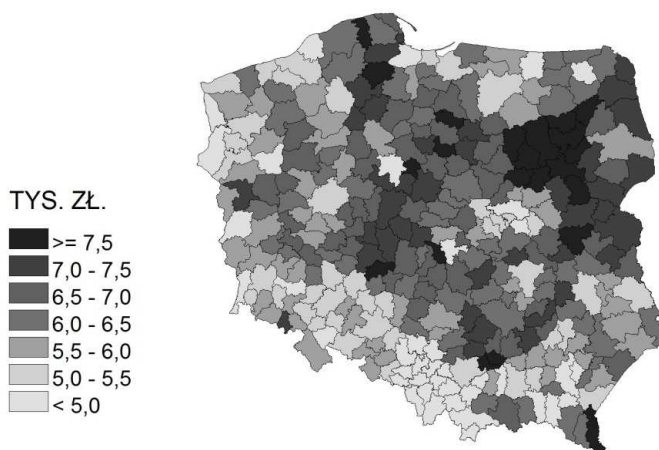
Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR i GUS

Przeprowadzona analiza wykazała, że rozkład terytorialny wskaźnika aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków WPR związany był z oddziaływaniem uwarunkowań historycznych i urbanizacyjnych. Wskazują na to jego wysokie wartości na terenach dawnego zaboru pruskiego o wyższym poziomie kultury rolnej, szczególnie należących do Polski w okresie międzywojennym. Wykazano także podniesione wartości wskaźnika w powiatach najślabiej zurbanizowanych, co wskazuje na pozytywną tendencję do oddziaływania funduszy UE w rolnictwie jako czynnika zmniejszającego dysproporcje terytorialne w rozwoju społeczno-ekonomicznym obszarów wiejskich.

Pomimo dużej popularności wśród rolników programu rolno-środowiskowego, preferującego obszary o niekorzystnych warunkach przyrodniczych, przeprowadzona analiza nie wykazała szczególnie wysokich wartości wskaźnika na takich obszarach. Wskazuje to na postępujące upowszechnienie ekologicznych postaw w rolnictwie, coraz częściej obejmujących tereny o korzystnych warunkach przyrodniczych rolnictwa.

Odmienny układ przestrzenny charakteryzował wskaźnik absorpcji funduszy WPR, informujący o wielkości pozyskanych kwot (dane ARiMR) w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w dobrej kulturze (wg PSR 2010). Jego przeciętna wartość dla Polski wynosiła 6,4 tys. zł – wahała się w układzie województw od 5,2 tys. zł w śląskim do 7,4 tys. zł w świętokrzyskim, a według powiatów od 3,2 tys. zł w łańcuckim (woj. podkarpackie) do 8,6 tys. zł w makowskim (woj. mazowieckie). W przypadku tego wskaźnika różnice w poziomie absorpcji były efektem zarówno struktury produkcji rolniczej i wynikających stąd dysproporcji

w zakresie skali uzupełniających płatności obszarowych, jak i zróżnicowania aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków programów operacyjnych WPR. W tych warunkach niski poziom omawianego wskaźnika (do 5 tys. zł) wystąpił nie tylko w powiatach województw południowych, ale także reprezentowany był w pojedynczych powiatach Polski północnej i zachodniej. Podobnie duże zróżnicowanie terytorialne charakteryzuje powiaty o bardzo wysokim poziomie wskaźnika (powyżej 7,5 tys. zł/1 ha UR – ogółem 22 jednostki w kraju) (rys. 9).

Rys. 9. Fundusze unijnych programów wsparcia rolnictwa w latach 2002–2010 w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w dobrej kulturze wg PSR 2010

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych ARiMR i GUS

6. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wykazała, że pozyskiwanie środków UE przez gospodarstwa rolne jest istotnym elementem współczesnych badań przestrzennych rolnictwa, a jego podjęcie wzbogaca stan wiedzy i problematykę badawczą geografii rolnictwa o nowe, oryginalne zagadnienia badawcze. Ma również duże znaczenie aplikacyjne, związane z rozwiązywaniem zadań (postulatów) stawianych przed nauką w celu pokonania barier rozwoju cywilizacyjnego polskiego rolnictwa.

Fakt, że w latach 2002–2010 odnotowano bardzo wysoką sumę płatności (93 mld zł) oraz dużą liczbę zrealizowanych wniosków dotyczących działań programów operacyjnych (875 tys., bez dotacji ONW) – pozwala jednoznacznie

stwierdzić, że fundusze programów unijnych są obecnie podstawowym czynnikiem modernizacji i rozwoju polskiego rolnictwa.

Jednakże pozyskane przez gospodarstwa rolne kwoty oraz liczba zrealizowanych wniosków charakteryzowały się silnym zróżnicowaniem przestrzennym, zarówno w odniesieniu do pojedynczych działań, jak i ich grup, czy ujęcia całościowego. Potwierdziły to liczne przykłady wskaźników aktywności gospodarstw rolnych w zakresie pozyskiwania środków UE (udział gospodarstw aplikujących o środki unijne w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych) oraz absorpcji funduszy unijnych przez rolnictwo (wielkość pozyskanych kwot w przeliczeniu na 1 ha UR).

Objęcie gospodarstw rolnych w Polsce instrumentami WPR dało duże możliwości podniesienia poziomu szeregu tych cech wewnętrznych rolnictwa i zmniejszenia dysproporcji przestrzennych między nimi. Jednakże zaprezentowane przykłady wykazały, że oddziaływanie to jest często niewłaściwe – przyczynia się do pogłębienia różnic terytorialnych w rolnictwie. Fakt, że w latach 2002–2010 ok. 70% środków UE zasilających gospodarstwa rolne dotyczyło płatności obszarowych (tab. 1, razem z ONW), pozwala stwierdzić, że taki kierunek transferu funduszy UE nie sprzyjał podniesieniu tempa przemian strukturalnych w rolnictwie polskim.

Powyższe uwagi wskazują, że problem analizy zróżnicowania przestrzennego funduszy UE pozyskiwanych przez gospodarstwa rolne jest istotny pod względem naukowym, a wyniki badań wzbogacają stan wiedzy i problematykę badawczą geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej o nowe, oryginalne zagadnienia badawcze. Mają również istotne znaczenie aplikacyjne, związane z rozwiązywaniem zadań (postulatów) stawianych przed nauką w celu pokonania barier rozwoju cywilizacyjnego polskiej wsi i rolnictwa.

Uwagi te wskazują na potrzebę kontynuacji tak ukierunkowanych badań – wykorzystania wyników analizy dotyczącej lat: 2002–2004 (SAPARD), 2004–2006 (płatności obszarowe, PROW, SPO Rolnictwo) oraz 2007–2013 (płatności obszarowe, PROW) w celu monitoringu i optymalizacji wydatkowania funduszy unijnych, zwłaszcza w odniesieniu do przyszłej perspektywy finansowej UE – lat 2014–2020. Zadanie to jest szczególnie ważne ze względu na postulowaną reformę Wspólnej Polityki Rolnej.

LITERATURA

- Bański J., 2007, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Brzózka M., 2006, *Wizja polskiej wsi i rolnictwa [w:] Polska wieś 2008*, Raport o stanie wsi, FDPA, Warszawa.
- Głębocki B., 2007, *Rolnictwo [w:] Rogacki H. (red.), Geografia społeczno-ekonomiczna Polski*, PWN, Warszawa.

- Kołodziejczak A., Rudnicki R., 2012, *Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane na poprawę środowiska przyrodniczego a planowanie przestrzenne rolnictwa*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum”, 11 (2).
- Kowalczyk S., 2007, *Fundusze Unii Europejskiej w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, nr 3, Warszawa.
- Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006*, 2004, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Pocztka W., 2008, *Skala korzyści uzyskiwanych przez rolnictwo w wyniku wejścia Polski do UE (analiza uwzględniająca zróżnicowanie regionalne, główne kierunki produkcji rolniczej i główne typy gospodarstw rolnych w pierwszym okresie akcesji – lata 2004–2006)* [w:] *Wpływ integracji z Unią Europejską na polską gospodarkę żywnościową*, Raporty Programu Wieloletniego 2005–2009, nr 90, IERiGŻ PIB, Warszawa.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013*, 2007, Ministerstwo Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Racine J.B., Reymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.
- Rudnicki R., 2007, *Absorpcja funduszy Unii Europejskiej jako nowy przedmiot badań geograficzno-rolniczych* [w:] Kiniorska I., Sala S. (red.), *Nauki geograficzne w badaniach regionalnych*, t. 2, Rola geografii społeczno-ekonomicznej w badaniach regionalnych, Materiały 56 Zjazdu PTG, Kielce.
- Rudnicki R. (red.), 2008, *Przedakcesyjny Program Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich SAPARD – studium przestrzenne*, Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM w Poznaniu, Seria: Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, nr 2, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R., 2009a, *Renty strukturalne jako czynnik przemian agrarnych i demograficznych w rolnictwie polskim w latach 2004–2006*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R., 2009b, *Zróżnicowanie przestrzenne realizacji celów i priorytetów Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich w Polsce w latach 2004–2006* [w:] Jażewicz I. (red.), *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Rudnicki R., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce w latach 2004–2006*, Seria: Studia i Prace z Geografii i Geologii, nr 17, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R., 2012, *Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane na różnicowanie działalności gospodarczej w rolnictwie jako czynnik aktywizacji wiejskiego rynku pracy w Polsce w latach 2003–2010* [w:] Kamińska W., Heffner K. (red.), *Wiejskie rynki pracy – zasoby, aktywizacja, nowe struktury*, „Studia KPZK PAN”, t. CXLV, Warszawa.
- Sektorowy Program Operacyjny "Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich"*, 2004, Narodowy Plan Rozwoju na lata 2004–2006, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.

SPATIAL DIFFERENCES IN THE ABSORPTION OF EUROPEAN UNION FUNDS BY POLISH AGRICULTURE AS A RESEARCH AND AN APPLICATION PROBLEM

This article deals with selected problems in an analysis of spatial differences in the use of EU funds in Polish agriculture. Individual assistance measures were taken as examples (Fig. 1. Proportion of accepted applications for sugar payments in the total number of AR & MA-registered agricultural producers; Fig. 2. Decisions granting payments under SOP_Agri for the diversification of agricultural activity as per cent of the total number of farms) to show how their spatial pattern changed over time (Fig. 3. Types of change in the level of absorption of EU means for the diversification of economic activity in agriculture over the years 2002–2004 – SAPARD, 2004–2006 – SOP_Agri, and 2007–2010 – RDP). Examples are also given of research approaches based on the division of EU assistance measures into selected groups (Fig. 4. Proportion of applications for improvement of the competitiveness of agriculture in the total number of applications for EU assistance measures; Fig. 5. Index of the absorption of CAP funds intended to improve the technical equipment of farms; Fig. 6. Proportion of active forms of payment – SOP_Agri and RDP projects, without LFA – in the total amount of Common Agricultural Policy funds obtained). The article also presents a synthetic approach to the EU funds in agriculture: their structure (Fig. 7. Types of activity of agricultural holdings in obtaining EU funds by the proportion of farms applying for funds within in the given group of internal features of agriculture in the total number of applications granted) and general level (Fig. 8. Index of the activity of farms in obtaining CAP funds – applications under operational programmes in % of the total number of farms; Fig. 9. Funds of EU agricultural support programmes per hectare of agricultural land). It is demonstrated that the financial support of farms in Poland is an especially important research and application problem in today's agricultural-geography studies because of the very large sums granted (93 billion zlotys over the years 2002–2010) and wide spatial differences in their allocation.

Dr hab. Roman Rudnicki, prof. UMK
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Mirosław Biczkowski

PRZESTRZENNA ALOKACJA WSPARCIA FINANSOWEGO Z INSTRUMENTÓW WSPÓLNEJ POLITYKI ROLNEJ I ICH WPŁYW NA ROZWÓJ SPOŁECZNO-GOSPODARCZY OBSZARÓW WIEJSKICH

Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest próba oceny oddziaływania instrumentów wdrażanych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Analizę przeprowadzono w ujęciu regionalnym w oparciu o wszystkie dotychczas wdrażane działania skierowane bezpośrednio na obszary wiejskie, które podzielono według obszarów (moduły) oddziaływania.

Słowa kluczowe: *rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich, fundusze unijne, Wspólna Polityka Rolna*

1. Wprowadzenie

Polska wieś przez całe dziesięciolecie pozostawała na uboczu głównych procesów rozwojowych, co przyczyniło się do jej istotnego zapóźnienia cywilizacyjnego, nie tylko w zakresie niedorozwoju infrastruktury społecznej i technicznej. Istotne braki występują również w organizacji placówek kulturalnych, infrastruktury sportowej i turystycznej, czy nieuporządkowanej przestrzeni publicznej (izby muzealne, skwery, remizy strażackie, folwarki, itp.). Wszystko to wpływa na znacznie niższy standard życia mieszkańców wsi oraz niską atrakcyjność obszarów wiejskich dla potencjalnych inwestorów. Zmiany trwające w polskim rolnictwie od dwóch dekad wpłynęły równocześnie na zanik opartej na rolnictwie tradycyjnej kultury wsi. Wejście Polski w struktury Unii Europejskiej wpłynęło bardzo istotnie na zmianę postaw władz samorządowych oraz rolników, którzy otrzymali do dyspozycji znaczące wsparcie w postaci funduszy wdrażanych w ramach działań Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Umiejętne i aktywne aplikowanie o środki przyczynia się do zmiany krajobrazu polskiej wsi oraz rolnictwa. Inwestycje w poprawę infrastruktury, estetyzacja architektury wiejskiej, istotna zmiana postaw społecznych oraz zmiany w strukturze demograficznej składają się na obraz zmian, przez które przechodzi obecnie

polska wieś. Równocześnie w trakcie przemian znajduje się sektor rolniczy, pełniący nadal najważniejszą sferę społeczno-zawodową dla ludności wiejskiej. Wymaga tego konieczność dostosowania się do wymagań na jednolitym i równocześnie bardzo konkurencyjnym oraz wymagającym rynku producentów rolnych.

Gospodarstwa rolne oraz obszary wiejskie otrzymały niemal połowę wszystkich środków pomocowych płynących z UE w pierwszych latach członkostwa, stanowiąc tym samym jeden z najistotniejszych elementów transferu środków unijnych do Polski. Tak znacząca pula środków zaabsorbowanych w okresie 2002–2012 wpłynęła jednocześnie na istotną zmianę większości wskaźników odzwierciedlających poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Z uwagi na zapóźnienie społeczno-gospodarcze, czy infrastrukturalne obszarów wiejskich, zmiany wielu wskaźników na tych terenach charakteryzowały się większą dynamiką niż w miastach. W analizowanym okresie (2002–2012) łączna kwota płatności zrealizowanych oraz zakontraktowanych przez beneficjentów z terenów wiejskich w ramach omawianych instrumentów pomocowych przekroczyła kwotę 100 mld PLN. Wsparcie finansowe UE na rzecz rozwoju obszarów wiejskich (w tym rolnictwa, leśnictwa, gospodarki rybackiej oraz przetwórstwa rolno-spożywczego) w przeliczeniu na jednego mieszkańca kształtuje się na poziomie ponad trzykrotnie wyższym niż wsparcie ukierunkowane na rozwój obszarów miejskich.

Głównym celem przeprowadzonego badania była próba oceny wpływu realizacji WPR na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Analizę oparto o wszystkie dotychczas wdrażane programy skierowane bezpośrednio na obszary wiejskie, tj.: program przedakcesyjny SAPARD, Sektorowy Program Operacyjny Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich 2004–2006 (SPO Rolnictwo 2004–2006), Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006 (PROW 2004–2006) oraz Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 (PROW 2007–2013) (w analizie nie uwzględniano płatności bezpośrednich realizowanych w ramach I filaru WPR). Analizę przeprowadzono zarówno w ujęciu ogólnokrajowym, jak i z uwzględnieniem zróżnicowania regionalnego.

2. Założenia i metodyka badawcza

Ocenę efektów realizacji WPR na obszarach wiejskich w latach 2002–2012 przeprowadzono na dwóch płaszczyznach. Pierwsze z przyjętych kryteriów oceny oparte zostało o strukturę alokacji środków UE, tj. kierunkowanie środków według podstawowej płaszczyzny, na którą oddziaływał dany instrument. W tym celu dokonano podziału ogółu działań wdrażanych w ramach

poszczególnych programów i zaklasyfikowano je do jednego z siedmiu wydzielonych modułów:

- *moduł 1*: wyposażenie techniczne rolnictwa (działania: inwestycje w gospodarstwach rolnych, dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE, rozwój i ulepszanie infrastruktury technicznej, gospodarowanie rolniczymi zasobami rolnymi);

- *moduł 2*: działania w sferze oddziaływania na strukturę demograficzną (renty strukturalne, „młody rolnik”);

- *moduł 3*: działania w sferze jakości i użytkowania ziemi (program rolno-środowiskowy, zalesianie, ONW, scalanie gruntów, przywracanie potencjału produkcyjnego);

- *moduł 4*: poprawa sytuacji dochodowo-ekonomicznej gospodarstw rolnych (wspieranie gospodarstw niskotowarowych, różnicowanie działalności rolniczej);

- *moduł 5*: poprawa jakości życia na wsi (odnowa wsi, rozwój i poprawa infrastruktury obszarów wiejskich);

- *moduł 6*: przetwórstwo rolne i przedsiębiorczość (poprawa przetwórstwa i marketingu artykułów rolnych);

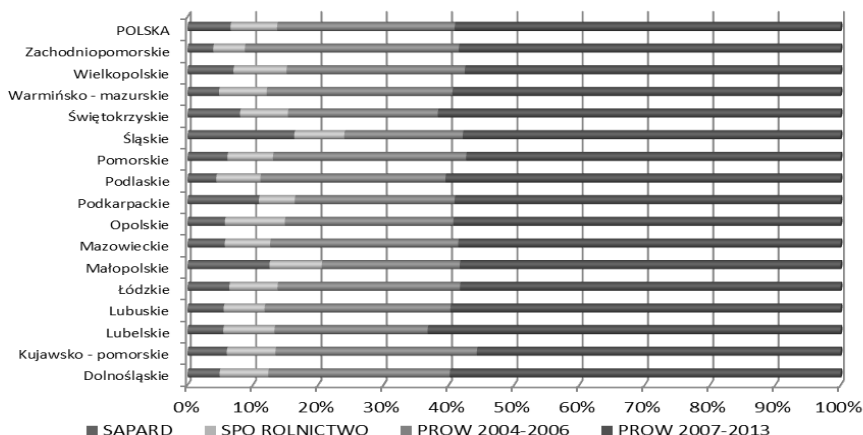
- *moduł 7*: szkolenia, usługi doradcze, działania informacyjne i promocyjne.

Tak ukierunkowana analiza pozwoliła na określenie preferencji w kierunkowaniu środków według wydzielonych obszarów wsparcia w ujęciu regionalnym.

Drugim kryterium oceny było oddziaływanie środków WPR na zmianę podstawowych wskaźników makroekonomicznych. Wziąwszy pod uwagę fakt, iż z punktu widzenia realizacji założeń strategicznych dotyczących rozwoju obszarów wiejskich, a także modernizacji sektora rolnego, bardzo istotną kwestią jest lokalizacja przedsięwzięć, dlatego analizę makroekonomiczną przeprowadzono zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i w ujęciu regionalnym. W analizie jako punkt odniesienia do oceny wpływu środków UE na rozwój społeczno-gospodarczy przyjęto następujący zestaw wskaźników makroekonomicznych: pracujący w sektorze rolniczym, wartość PKB (wg regionów), wartość dodana brutto (w sektorze rolnym ogółem oraz na 1 pracującego w sektorze rolnym), towarowa produkcja rolnicza na 1 ha UR (zł), przeciętne wynagrodzenia miesięczne w sektorze rolnym, ludność zamieszkująca na wsi oraz dochody budżetowe samorządów lokalnych (wartość skumulowana jednostek gminnych) według województw. Następnie przeprowadzono analizę korelacyjną między wydzielonymi modułami a każdym z przyjętych wskaźników, a także dokonano oceny komparatywnej dynamiki zmian poszczególnych wskaźników w okresie oddziaływania instrumentów WPR.

3. Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego UE

Z uwagi na wzrastającą z każdym okresem programowania pulę środków, największy udział w dotychczasowych transferach finansowych na wieś ma aktualnie wdrażany program, tj. PROW 2007–2013, z którego wypłacono blisko 60% ogółu dotychczasowej sumy środków. Relatywnie najmniejszy udział tego programu można odnotować w woj. kujawsko-pomorskim (ok. 55%), podczas gdy w woj. lubelskim jego udział sięga 63% (rys. 1).

Rys. 1. Udział programów wdrażanych w ramach WPR w ogólnej puli środków wypłaconych na rzecz rozwoju obszarów wiejskich

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR

Taki stan jest po części pochodną aktywności beneficjentów w poprzednich latach wdrażania instrumentów pomocowych. Regiony, gdzie zainteresowanie funduszami UE było wysokie, w dużym stopniu uczestniczyły w partycypacji środków z ówczesnych działań, stąd ich relatywnie większe oddziaływanie. Najmniejszy wpływ na zmiany zachodzące na wsi miał SAPARD, z którego wytransferowano ok. 4 mld PLN, tj. 5% całej puli środków z programów ukierunkowanych na wieś. Nieco większą rolę odegrał program SPO Rolnictwo, którego udział w dotychczasowych transferach sięga 7% (ok. 6 mld PLN). Warto zauważyć, iż korzystała z niego zróżnicowana gama beneficjentów, którymi byli nie tylko rolnicy, ale również przedsiębiorcy, samorządy oraz podmioty z obszaru kultury, instytucje kościelne, czy sektor pozarządowy (w ramach działania „odnowa wsi”). W ramach drugiego z programów wdrażanych w latach 2004–2006, tj. PROW kwota wypłaconych środków przekroczyła 16 mld PLN, tj. ok. 28% łącznej kwoty wypłaconej beneficjentom z instrumentów WPR.

Znacznie istotniejsza jest struktura wydatkowanych środków w obrębie poszczególnych programów. Konstrukcja każdego z nich (przejawiająca się w postaci realizowanych działań) sprawia, że każde z działań kierowane jest do określonej grupy (bądź grup) beneficjentów oraz na odpowiedni obszar wsparcia (np. działania o charakterze proinwestycyjnym, działania proekologiczne, czy działania o charakterze wsparcia socjalnego). Program SAPARD obejmował trzy główne grupy, tj. przedsiębiorców z branży przetwórstwa rolno-spożywczego, samorządy lokalne oraz rolników. Największe transfery środków, stanowiące blisko połowę ogólnych płatności, przekazano na inwestycje prowadzone przez samorządy, zatem przede wszystkim w szeroko rozumianą infrastrukturę techniczną (działanie 3) oraz turystyczną (schemat 3 w działaniu 4). Taka alokacja środków miała wpływ na poprawę warunków życia na wsi, a pośrednio wpłynęła również na poprawę sytuacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich.

Istotny był także udział przedsiębiorców w absorpcji środków z programu SAPARD. Około $\frac{1}{3}$ środków trafiło do nich. Zainwestowano je głównie w poprawę procesów technologicznych w zakresie przetwórstwa, wdrożenie nowych procedur produkcji i dystrybucji żywności itp., co znacząco poprawiło pozycję konkurencyjną na rynku wielu firm. Relatywnie najmniejsze korzyści bezpośrednie osiągnęli rolnicy, do których skierowano ok. 20% całkowitej puli środków. Tym niemniej pod względem ilości złożonych i zrealizowanych wniosków, to właśnie ta grupa beneficjentów wykazała się największą aktywnością (ok. 60% zrealizowanych inwestycji). Z uwagi na niewielką kapitałochłonność inwestycji realizowanych przez rolników, nie przełożyło się to w istotny sposób na sumaryczną wielkość zaabsorbowanych środków przez tę grupę beneficjentów. Założenia przyświecające działaniu 2, które zostały ukierunkowane na modernizację gospodarstw spowodowały jednakże, że środki te zostały wykorzystane głównie na cele proinwestycyjne. Największym zainteresowaniem beneficjentów cieszyły się inwestycje dotyczące zakupu maszyn, urządzeń oraz wyposażenia do produkcji rolnej (blisko 90% zrealizowanych projektów) oraz budowy, rozbudowy lub modernizacji budynków inwentarskich. Z drugiej strony taka struktura transferu środków, zawężająca wspieranie większości inwestycji w doposażenie techniczne (zakup maszyn i ciągników) spowodowała, że program nie przyczynił się znacząco do trwałego rozwoju potencjału rolnictwa. Wyniki te potwierdzają badania prowadzone m.in. przez ekonomistów Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (IERiGŻ): M. Wigiera (2005) i J. Rowińskiego (2007), jak i przez innych badaczy w skali regionalnej i lokalnej (Ginter 2005; Kowalski 2008; Biczkowski 2008, 2009, 2010).

Jeszcze większy aniżeli w SAPARD-zie wachlarz beneficjentów został ujęty w programie SPO Rolnictwo. Sama struktura programu również była bardziej rozbudowana, co przejawiało się większą liczbą wdrażanych działań. Gros z nich ukierunkowano na wsparcie rolników, jako grupy docelowej. Takie

kierunkowanie działań i środków spowodowało, iż w przypadku SPO Rolnictwo, odwrotnie aniżeli w SAPARD-zie, to właśnie do rolników spłynęło najwięcej środków (łącznie ok. 60% ogółu środków z programu). Istotny przy tym okazał się fakt, iż były to środki przeznaczone w większości na działania o charakterze inwestycyjnym. Przeprowadzona analiza korelacyjna oraz jej wysoka dodatnia zależność pozwoliła odnotować fakt, że im silniejsze produkcyjnie gospodarstwo, tym więcej zrealizowanych zostało przedsięwzięć i więcej unijnych środków udało się pozyskać na inwestycje. Większym i zamożniejszym gospodarstwom rolnym łatwiej jest zgromadzić niezbędny wkład własny i ewentualnie uzyskać kredyty przejściowe na modernizację oraz wdrażać droższe inwestycje. Gospodarstwa o niższej towarowości, posiadające często dodatkowe źródła dochodu, cechują się niskim zaangażowaniem w poprawę istniejącej sytuacji, chętniej zaś korzystają z instrumentów różnicujących działalność rolniczą. Trendy takie potwierdzają wyniki badań A. Rosnera (1999), który pisze, że „rolnicy, którzy postrzegają swoje gospodarstwa jako nie nastawione na rynek są bardziej skłonni do wybierania strategii przetrwania, podczas gdy ci, którzy oceniają swoje gospodarstwo jako produkujące towar na rynek, w większym stopniu są skłonni przekształcić je w nowoczesne gospodarstwo towarowe”. Zaobserwowane kierunki dyslokacji środków oraz zainteresowania działaniem „inwestycje w gospodarstwach rolnych” pozwalają przypuszczać, że skutecznie zmierzają one do zwiększania efektywności gospodarowania w rolnictwie. Tym samym przyczynią się do wzrostu towarowości i dochodowości samego gospodarstwa. Inicjatywy te pozwolą także na dopasowanie skali produkcji do potrzeb rynku oraz zwiększają poziom stosowanej agrotechniki.

Drugą z grup, które pod względem wysokości środków finansowych w największym stopniu skorzystały z programu byli przedsiębiorcy (ok. 27% ogółu środków). Taka alokacja środków świadczy o przywiązywaniu dużego znaczenia do zmian mających na celu dostosowanie sektora przetwórstwa rolno-żywnościowego do funkcjonowania na wspólnotowym rynku oraz podniesienie jego konkurencyjności. Przeprowadzone inwestycje miały najczęściej na celu wprowadzenie nowych lub modernizację istniejących technologii produkcji, poprawę warunków sanitarno-higienicznych i weterynaryjnych produkcji oraz poprawę jakości produkcji. Kierunki alokacji środków w sektorze przedsiębiorstw wykazały, że więcej środków spłynęło do województw o dobrze rozwiniętym sektorze przetwórstwa rolno-spożywczego mającym swoje podstawy w bogatej bazie surowcowej i które zaliczane są do regionów o znacznym udziale rolnictwa w strukturze wielkości wytwarzanego PKB (wielkopolskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie).

Ostatnią znaczącą grupą beneficjentów programu SPO Rolnictwo były samorządy lokalne, których udział w całkowitej puli rozdysponowanych środków sięgnął ok. 12%. Najistotniejsze znaczenie w tym zakresie miały działania „Odnowa wsi oraz zachowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego” oraz „Gospodarowanie rolniczymi zasobami wodnymi” (ukierunkowanie głównie na

poprawę sytuacji w zakresie melioracji wodnych), w mniejszym zaś działanie „scalanie gruntów”. Projekty realizowane w ramach „odnowy” miały na celu m.in.: poprawę standardu życia na wsi, podniesienie atrakcyjności turystycznej oraz inwestycyjnej, zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych i zachowanie dziedzictwa kulturowego. Analiza struktury rozdysponowanych środków w układzie regionalnym wykazała, że największe oddziaływanie na rozwój obszarów wiejskich działania realizowane przez samorząd miały w województwach: lubuskim (ok. $\frac{1}{3}$ ogółu środków), podkarpackim (28%), dolnośląskim (24%) oraz śląskim (23%). Gdyby jako miarę dążeń do poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej na wsi przyjąć aktywność inwestycyjną samorządów (opartą w tym przypadku na działaniu „odnowa wsi” z uwagi na jego powszechny charakter) to liderem byłoby województwo pomorskie, w którym 87% samorządów lokalnych skorzystało z działania „odnowy”, a także kujawsko-pomorskie, w którym skorzystało z niego 77% ogółu uprawnionych do pomocy gmin. Średnio w Polsce co najmniej jedno przedsięwzięcie finansowane ze środków SPO Rolnictwo zrealizowało 55% ogółu samorządów.

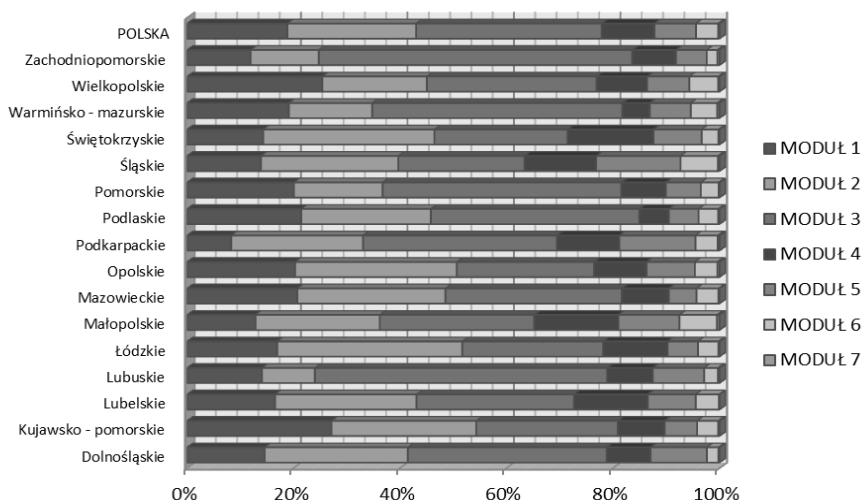
Drugim z programów wdrażanych w okresie 2004–2006 był ówczesny PROW. Był to program skierowany przede wszystkim do rolników, jako docelowej grupy beneficjentów, z którego korzystali bardzo chętnie. Świadczy o tym liczba złożonych wniosków, która w skali całego kraju wyniosła blisko 1,3 mln (należy tu jednak zaznaczyć, że nieco ponad 700 tys. dotyczyło działania ONW, którego konstrukcja sprawiała, że gospodarstwa rolne właściwie z racji samego położenia kwalifikowały się, bądź nie, do dopłat z tego tytułu). Tak duże zainteresowanie wynikało poniekąd ze specyfiki samego programu, który ukierunkowany był głównie na wsparcie dużej liczby niewielkich kwotowo inwestycji. Ponadto gama wdrażanych działań była na tyle szeroka, że z programu mogło korzystać znaczne grono właścicieli gospodarstw rolnych. Pomijając działanie ONW, w ramach pozostałych działań złożono blisko 600 tys. wniosków, co oznacza, że statystycznie ok. 35–37% gospodarstw rolnych skorzystało z któregoś z instrumentów pomocowych wdrażanych poprzez PROW 2004–2006. Środki wdrażane na wieś poprzez działania tego programu można podzielić na trzy podstawowe grupy, tj. o charakterze proinwestycyjnym, prośrodowiskowym oraz socjalnym. Największe transfery dotyczyły działań socjalnych (renty strukturalne, wsparcie gospodarstw niskotowarowych), na które w sumie przeznaczono około połowy ogólnej puli PROW. W układzie regionalnym ten typ wsparcia najmocniej zaznaczył się w woj. mazowieckim, wielkopolskim oraz lubelskim (w każdym z województw od 0,8 do 1,2 mld PLN). Działania prośrodowiskowe (tj. zalesianie, programy rolno-środowiskowe i ONW) w ogólnym bilansie stanowiły ok. 35% środków PROW, przy czym najwyraźniej ten rodzaj wsparcia widoczny był w woj. mazowieckim, wielkopolskim i podlaskim (pomiędzy 0,5–0,9 mld PLN). Z ogólnej kwoty środków ukierunkowanych na inwestycje i modernizacje w gospodarstwach rolnych

największy poziom absorpcji cechował woj. mazowieckie, wielkopolskie i kujawsko-pomorskie (w każdym 0,4–0,5 mld PLN).

Ostatnim z dotychczas wdrażanych programów, który ciągle jest w trakcie realizacji, jest PROW 2007–2013. Jest to jedyny program w okresie 2007–2013 w ramach WPR skierowany bezpośrednio na obszary wiejskie i w związku z tym jego struktura jest bardziej złożona aniżeli poprzedniego PROW. Wyraża się m.in. znacznie większym wachlarzem działań i grup beneficjentów, do których jest on skierowany. Jest to największy program, zarówno pod względem liczby działań, jak i łącznej puli środków, które w ramach Wspólnej Polityki Rolnej zostały dotychczas skierowane na wieś. W ciągu 10-ciu lat wdrażania WPR łączna kwota wytransferowanych płatności wynosi nieco ponad 60 mld PLN (stan na koniec października 2012 r.; dane nie obejmują płatności bezpośrednich z I filara), z czego udział samego PROW 2007–2013 sięga kwoty 35,5 mld PLN.

Z uwagi na liczebność działań wdrażanych poprzez PROW 2007–2013 (23 – łącznie z pomocą techniczną), utrudniającą syntetyczną ocenę, a także w celu przedstawienia kompleksowej oceny wdrażanych instrumentów, działania pomocowe (z czterech analizowanych tu programów) podzielono na siedem podstawowych modułów. Podstawowym kryterium podziału i przyporządkowania określonego działania do konkretnego modułu była płaszczyzna oddziaływania danego instrumentu (zostały one opisane w metodyce badawczej). Tak ukierunkowana analiza pozwala zauważyć, że w dotychczasowej alokacji środków przeważają działania oddziałujące na sferę jakości i użytkowania ziemi (moduł 3) (rys. 2). Są to przede wszystkim instrumenty o charakterze środowiskowym (zalesianie, program rolno-środowiskowy), mające na celu poprawę struktury użytkowania ziemi (scalanie gruntów), czy też dopłaty kompensacyjne dla gospodarstw prowadzących działalność na terenach, na których produkcja rolnicza jest utrudniona ze względu na niekorzystne warunki naturalne (ONW, przywracanie potencjału produkcyjnego).

W skali całego kraju ten typ wsparcia finansowego stanowi 35% ogółu rozdysponowanych środków. Należy przy tym podkreślić istotne zróżnicowanie w preferencjach poszczególnych regionów odnośnie kierowania środków na ten typ wsparcia. W woj. lubuskim i zachodniopomorskim na kierunek związany z poprawą jakości i struktury użytkowania ziemi przeznaczono ok. 55–59% całej puli środków w tych województwach, podczas gdy w woj. śląskim i świętokrzyskim ok. 24–25%. Ponadto środki z powyższych działań (głównie ONW) w istotny sposób przyczyniają się do poprawy dochodowości gospodarstw rolnych. Z szeregu prowadzonych badań (m.in. raporty IERiGŻ i IRWiR 2009, IBS 2011, FundEko 2012) wynika, że oprócz przeznaczania środków na działania inwestycyjne w gospodarstwach rolnych, środki te są wykorzystywane również na realizację innych celów rozwojowych, np. edukacja dzieci i młodzieży pochodzącej z rodzin rolniczych.

Rys. 2. Struktura środków wypłaconych w ramach działań wdrażanych poprzez programy WPR w podziale na moduły (zob. rozdział założenia i metodyka badawcza)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR

Drugi typ wsparcia związany jest z oddziaływaniem na strukturę demograficzną osób prowadzących gospodarstwa rolne (moduł 2). Taki charakter mają działania „renty strukturalne” oraz „młody rolnik”, które mają przyczynić się do poprawy struktury demograficznej kierowników gospodarstw rolnych (m.in. poprzez wcześniejsze przechodzenie na renty, czy przejmowanie gospodarstw rolnych przez następców). Należy jednak wspomnieć, że podobnie jak w przypadku wielu innych działań, także i tutaj mamy do czynienia ze znacznie szerszym oddziaływaniem powyższych instrumentów aniżeli tylko na strukturę demograficzną. Działanie związane z rentami ma na celu także poprawienie struktury agrarnej, zaś „młody rolnik” ma ponadto dostarczyć środków na inwestycje następcom obejmującym gospodarstwo rolne. W ramach PROW 2004–2006, z blisko 513 tys. ha, które zmieniły właściciela w wyniku działania „renty strukturalne” ok. 300 tys. ha (58,4%) przejęli właściciele innych gospodarstw co świadczy, że renty miały pewien wpływ na poprawę struktury obszarowej. W części raportów ewaluacyjnych (prowadzonych m.in. przez IERiGŻ i IRWiR) zwraca się jednak uwagę na ograniczoną efektywność tego instrumentu z uwagi na fakt, iż ponoszone nakłady są niewspółmierne w stosunku do osiągniętych efektów. Typ wsparcia finansowego związany z modułem 2 stanowi ok. 24% ogólnej puli rozdysponowanych środków. Relatywnie największy wpływ na zmiany społeczno-gospodarcze ten rodzaj środków miał w woj. łódzkim i świętokrzyskim (32–35% ogółu środków rozdysponowanych w tych województwach). Niskie zainteresowanie beneficjentów tymi instrumentami pomocy odnotowano w woj. lubuskim i zachodniopomorskim (10–13%).

Trzeci pod względem wysokości środków wydanych na wsparcie rozwoju obszarów wiejskich (19% ogółu środków w skali kraju) jest instrument związany z wyposażeniem technicznym rolnictwa (moduł 1). Są to działania o charakterze stricte inwestycyjnym, które mają bezpośredni wpływ na wzmocnienie konkurencyjności rolnictwa. Środki UE na rzecz unowocześnienia i modernizacji gospodarstw rolnych w największym stopniu zasilły gospodarstwa z obszarów charakteryzujących się wysoką jakością przestrzeni produkcyjnej i jednocześnie, na których uśredniony wskaźnik towarowości produkcji rolniczej był relatywnie wysoki, tj. przekraczał 2 000 PLN na 1 ha użytków rolnych. Dotyczy to przede wszystkim województw: kujawsko-pomorskiego (27%) i wielkopolskiego (25%), a ponadto opolskiego i podlaskiego (po ok. 20–21%). Relatywnie najniższe zainteresowanie tą grupą środków wzbudziła wśród beneficjentów z województw Polski południowo-wschodniej, tj. podkarpackiego, świętokrzyskiego, małopolskiego oraz śląskiego (od 8 do 14%). Jest to region o rozbudowanym potencjale przemysłowym (woj. śląskie), bądź w pozostałych przypadkach o rozdrobnionej strukturze agrarnej, znacznym udziale gospodarstw małych (poniżej 5 ha UR), niskotowarowych, a także w znacznej części o niesprzyjających warunkach środowiskowych dla produkcji rolniczej. Taka struktura nie sprzyja angażowaniu środków w modernizację gospodarstw oraz wzmacnianie ich konkurencyjności na rynku.

Pozostałe moduły zaznaczyły się nieco słabiej w strukturze absorpcji funduszy z instrumentów WPR. Tym niemniej blisko 10% ogółu środków wykorzystanych zostało na działania z zakresu poprawy sytuacji dochodowo-ekonomicznej gospodarstw rolnych (moduł 4). Głównymi instrumentami wsparcia były tutaj działania skierowane na wspieranie gospodarstw niskotowarowych oraz różnicowanie działalności rolniczej. Ta grupa środków UE ma za zadanie wspierać gospodarstwa słabsze ekonomicznie, czy też takie, które chcą zdywersyfikować źródła dochodów bądź przeorientować własną działalność na cele nierolnicze. Dewaluacja dotychczasowych czynników rozwoju obszarów wiejskich związanych silnie z produkcją rolną oraz zanik opartej na rolnictwie tradycyjnej kultury wsi, wzmagają potrzebę szukania nowych podstaw specjalizacji. Znamiennym w tym przypadku jest fakt, że rozkład przestrzenny środków z tej grupy jest niemal odwrotnością alokacji w stosunku do modułu 1, ukierunkowanego na inwestycje oraz modernizację gospodarstw. Relatywnie największe zainteresowanie ten rodzaj wsparcia wzbudził w regionie południowo-wschodnim (woj. śląskie, małopolskie, świętokrzyskie, podkarpackie, lubelskie), gdzie udział modułu 4 sięga 13–16%. Najmniejszy udział odnotowano w województwach Polski północno-wschodniej, tj. warmińsko-mazurskim i podlaskim (5–6%).

Udział modułu piątego, grupującego działania oddziałujące na poprawę sytuacji w zakresie jakości życia na wsi (odnowa wsi, poprawa infrastruktury), sięga ok. 8% (4,5 mld PLN ogółu wydanych środków), przy znacznej rozpiętości w układzie regionalnym (od 5% w woj. mazowieckim do 16% w śląskim).

Inwestycje najczęściej podejmowane przez samorządy polegały na: modernizacji i wyposażeniu obiektów pełniących funkcje kulturalne, rekreacyjne i sportowe, odnowie obiektów zabytkowych, modernizacji przestrzeni publicznej wsi, publicznej infrastruktury przyczyniającej się do rozwoju funkcji kulturalnych i turystycznych, czy wreszcie poprawie w zakresie melioracji wodnych, które z kolei przyczyniają się do lepszego wykorzystania środków produkcji, stabilności i jakości plonów, a w efekcie końcowym do wzrostu produkcji rolnej.

Grono przedsiębiorców, poprzez działania ukierunkowane na poprawę konkurencyjności sektora przetwórstwa rolno-spożywczego, pozyskało dotychczas ok. 2,5 mld PLN ze środków WPR, co daje nieco ponad 4% udział w sumarycznej alokacji funduszy UE. Pamiętać jednak należy, że ta grupa beneficjentów może także uczestniczyć w instrumentach z innych programów, wdrażanych w ramach Polityki Spójności, np.: PO Innowacyjna Gospodarka, SPO Wzrost Konkurencyjności Przedsiębiorstw, ZPORR, Regionalne Programy Operacyjne i inne. Zatem faktyczne oddziaływanie środków unijnych na sektor przetwórstwa rolno-spożywczego należałoby badać w odniesieniu do ogółu środków pozyskanych zarówno w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, jak i Polityki Spójności.

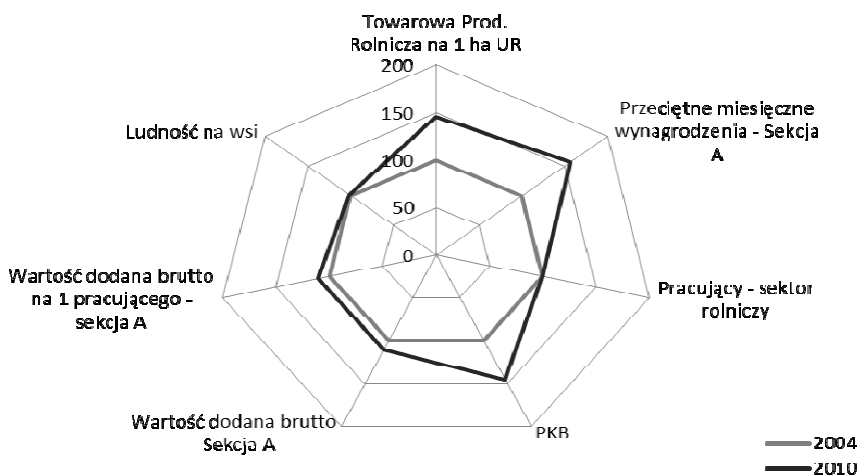
Ostatni z wydzielonych modułów, tj. działania szkoleniowe, promocyjne, doradcze, itp. stanowi 0,2% udział w strukturze wytransferowanych środków (ok. 130 mln PLN).

4. Wpływ środków unijnych na dynamikę zmian podstawowych wskaźników makroekonomicznych

Jednym z najważniejszych celów przyświecających wdrażaniu zarówno WPR, jak i Polityki Spójności jest wyrównywanie różnic rozwojowych w skali kraju. Kwestia zmniejszenia przestrzennych różnicowań w zakresie poziomu rozwoju gospodarczego jest często podejmowana w badaniach teoretycznych i empirycznych, prowadzonych w ramach geografii ekonomicznej. Prowadzone analizy wskazują, że realna konwergencja gospodarki polskiej jako całości może prowadzić do polaryzacji rozwoju, tj. sprzyjać dalszemu pogłębieniu różnic na poziomie regionów. O ile bowiem w ostatnim dwudziestoleciu polskie regiony zbliżyły się jako całość do poziomu produktu per capita Unii Europejskiej, to proces ten zachodził nierównomiernie w wymiarze terytorialnym. Najbardziej dynamiczne były te województwa, w obrębie których znajdują się duże metropolie – silne centra rozwoju. W tym świetle należy oczekiwać, że absorpcja funduszy unijnych stanowić powinna przeciwwagę dla obserwowanych dotąd tendencji wzrostu nierówności w podziale dochodu na poziomie regionalnym. Ocenę tak ukierunkowanych założeń prześledzono na bazie oddziaływania

środków UE na zmianę wskaźników makroekonomicznych odzwierciedlających poziom rozwoju społecznego i gospodarczego na obszarach wiejskich.

W analizowanym okresie wdrażania instrumentów WPR zaobserwowano efekt konwergencji poziomu dochodów rolniczych w porównaniu z poziomem dochodów średnio w kraju. Najbardziej znacząco poprawił się bowiem wskaźnik przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia osób zatrudnionych w sekcji A (o 157%) (rys. 3). Zmianie tej towarzyszy równocześnie wzrost efektywności produkcji oraz wydajności pracy, czego potwierdzeniem jest wzrost wskaźników towarowości produkcji rolniczej w przeliczeniu na 1 ha UR (140%), PKB (145%), a także, choć w mniejszym stopniu wartości dodanej brutto w przeliczeniu na 1 pracującego w sekcji A (111%) oraz wartości dodanej brutto ogółem w sekcji A (110%).

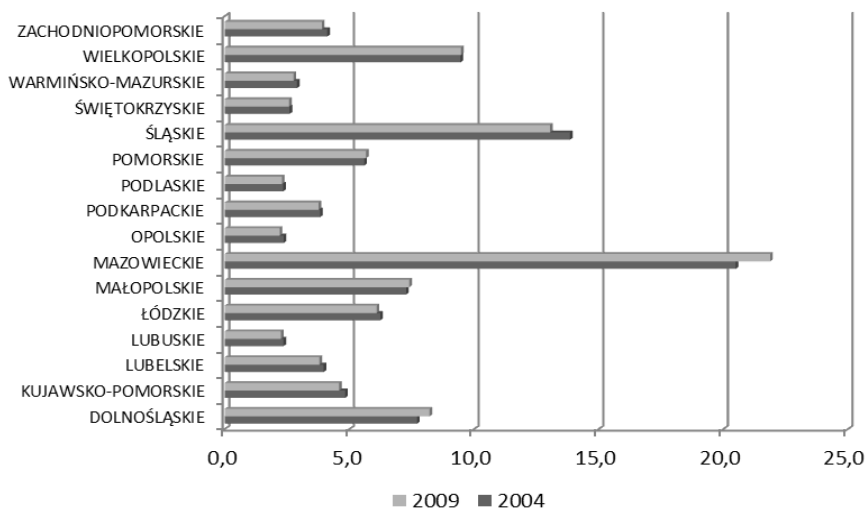

Rys. 3. Dynamika podstawowych procesów społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich w latach 2004 i 2010

Źródło: oprac. własne

Zasadnicze zmiany strukturalne w rolnictwie zachodzą z reguły stosunkowo wolno, gdyż ich rytm wyznaczają często zmiany generacyjne, np. rezygnacja z czynnego życia zawodowego i przekazanie gospodarstwa rolnego dzieciom (IRWiR 2009). Wdrażane instrumenty pomocowe realizowano w okresie stabilizacji polskiej gospodarki oraz pojawiającego się kryzysu w ostatnich latach. Powyższe czynniki są dodatkowym elementem niezbyt sprzyjającym szybkim zmianom strukturalnym w rolnictwie, gdyż towarzyszy im stosunkowo wysokie bezrobocie, a kurczący się rynek pracy w mieście nie jest w stanie wchłonąć dodatkowej siły roboczej ze wsi. O tak kształtujących się trendach świadczy wskaźnik osób pracujących w sektorze rolniczym – stan z 2010 r. prawie się nie zmienił w stosunku do roku 2004 (99,99%).

Tempo zmian w gospodarce, w okresie członkostwa Polski w UE obrazuje m.in. wskaźnik zmian PKB, który w pierwszych latach wynosił średniorocznie od 4 do ponad 6%. Począwszy od roku 2008 tempo wzrostu PKB nieco osłabło, jednakże jest to spowodowane w dużej mierze czynnikami zewnętrznymi, w postaci kryzysu gospodarczego, którego wymiar można mierzyć nie tylko w skali europejskiej, ale także globalnej. W czasie, gdy wiele znacznie silniejszych gospodarek wpadło w recesję, Polska utrzymuje dodatnie tempo PKB (1–3% rocznie). Utrzymanie tego trendu przypisuje się w znacznym stopniu dodatniemu bilansowi transferów z UE, które w tym aspekcie są czynnikiem łagodzącym negatywne skutki kryzysu światowego. Pozycja większości regionów w wytwarzaniu PKB w latach 2004–2009 nie uległa większym zmianom. Największa zmiana dotyczy woj. mazowieckiego, którego udział wzrósł o ok. 1,5 punktu procentowego (z nieco ponad 20% do niespełna 22%). Można jednak przyjąć, że w dużej mierze jest to efektem oddziaływania metropolii warszawskiej i koncentracji sił wytwórczych w jej obrębie (ponadto koncentrują się tutaj główne siedziby największych korporacji). Wraz z upadkiem przemysłu wydobywczego widać konsekwentnie malejący udział woj. śląskiego w wytwarzaniu PKB (rys. 4).

Rys. 4. Udział regionów w produkcie krajowym brutto ogółem (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS

Dokonując próby oceny oddziaływania środków UE na wielkość produktów regionalnych brutto (PRB) należy pamiętać o relatywnej wielkości poszczególnych funduszy dla poszczególnych województw. Różnice w skuteczności i efektywności wpływu środków na sytuację społeczno-gospodarczą wynikają

z jednej strony ze struktury i wielkości transferów w obrębie poszczególnych programów, z drugiej zaś z siły ekonomicznej każdego z regionów. Efekty regionalne oddziaływania instrumentów pomocowych WPR można szacować na bazie wskaźnika liczonego jako stosunek udziału otrzymanego wsparcia w danym województwie do udziału danego województwa w krajowym PKB. Taki sposób oddziaływania środków UE w ujęciu makroekonomicznym jest stosowany m.in. przez K. Zawalińską (2008).

Tak ukierunkowana analiza pozwala wyróżnić dwie zasadnicze grupy województw. Pierwszą z nich stanowią województwa, które pozyskały proporcjonalnie więcej środków z instrumentów WPR, niż wynosi ich udział w tworzeniu krajowego PKB. Wartość tak obliczonego wskaźnika dla tej grupy przekracza 1 (tab. 1, kolumna „proporcja B/A”). Z uwagi na znaczną rozpiętość wskaźnika można wyodrębnić tutaj dwie podgrupy: 1A i 1B. Podgrupę 1A stanowią województwa o znacząco wysokiej relacji udziału w transferach środków UE w odniesieniu do ich siły ekonomicznej (relacja pow. 2). Szczególnie wysoka wartość relacji wystąpiła w woj. podlaskim, które pozyskało relatywnie 3,5-krotnie więcej środków z WPR niż wynosi jego wkład w tworzenie krajowego PKB. Zatem oddziaływanie środków UE na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest tutaj bardzo istotne. Podobnie wygląda sytuacja w woj. lubelskim (2,4) oraz warmińsko-mazurskim (2,1). Podgrupa 1A jest stosunkowo spójna wewnętrznie, bowiem tworzą ją regiony klasyfikowane jako raczej słabe ekonomicznie.

Podgrupę 1B tworzą regiony o wartości relacji wskaźnika pomiędzy 1–2. Znalazło się w niej aż osiem województw, które jednak są zróżnicowane pod względem siły ekonomicznej. Mamy więc z jednej strony woj. wielkopolskie (1,3), którego udział w PKB wynosi 9,4% (trzecie w kraju), a pomimo tego udział w transferach środków UE był jeszcze wyższy i wyniósł 12,4%. Województwo kujawsko-pomorskie plasuje się pośrodku stawki z uwagi na siłę ekonomiczną (4,7%, 8 lokata), jednakże biorąc pod uwagę znaczenie sektora rolnego w gospodarce regionu sytuacja wygląda podobnie jak w woj. wielkopolskim. Również w tym województwie wartość wskaźnika relacji udziału w transferach do udziału w krajowym PKB jest korzystna (1,5). W podgrupie 1B znajdują się również województwa słabe ekonomicznie i w dodatku z nienajlepiej rozwiniętym sektorem rolnym, np. podkarpackie, świętokrzyskie, czy lubuskie (lokaty 11–14 w udziale wytwarzanego PKB). Również w nich środki z instrumentów WPR mają relatywnie silne oddziaływanie na sytuację gospodarczą.

Drugą grupę tworzą regiony, w których wartość wskaźnika wysokości transferów do zamożności wynosi poniżej 1. Jest to zbiór pięciu województw, wśród których najmniej korzystną relacją odznacza się woj. śląskie (0,2). Jest to drugi pod względem wytwarzanego PKB region w kraju, jednakże z uwagi na niską pozycję rolnictwa jego udział w absorpcji środków z WPR jest najniższy w kraju (2,7%), zaraz po najmniejszym woj. opolskim (2,3%).

T a b e l a 1

Fundusze UE w relacji do PKB w ujęciu regionalnym

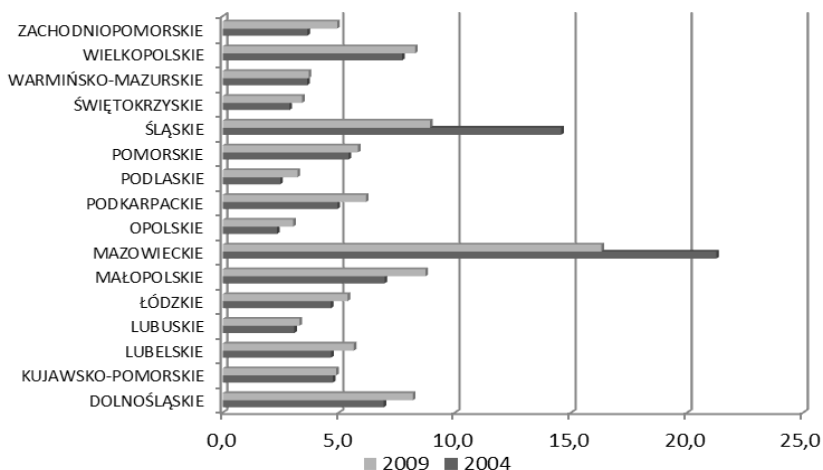
Jednostka	PKB średnie z lat 2004–2009 [mln zł]	Suma zrealizo- wanych płatności z instru- mentów rolnych [mln zł]	Lokata PKB per capita	Udział w PKB (A)	Udział w płatnoś- ciach (B)	Proporcja B/A
Dolnośląskie	90 786,3	2 755,5	4	8,1	4,6	0,6
Kujawsko- -Pomorskie	53 041,3	4 270,6	8	4,7	7,1	1,5
Lubelskie	43 767,8	5 592,5	10	3,9	9,3	2,4
Lubuskie	26 185,7	1 691,2	14	2,3	2,8	1,2
Łódzkie	69 738,7	4 275,7	6	6,2	7,1	1,1
Małopolskie	83 126,3	2 586,8	5	7,4	4,3	0,6
Mazowieckie	242 167,5	8 902,2	1	21,5	14,8	0,7
Opolskie	25 549,8	1 361,6	16	2,3	2,3	1,0
Podkarpackie	42 574,7	2 667,1	11	3,8	4,4	1,2
Podlaskie	26 075,2	4 922,9	15	2,3	8,2	3,5
Pomorskie	63 548,0	2 825,3	7	5,6	4,7	0,8
Śląskie	148 748,7	1 644,2	2	13,2	2,7	0,2
Świętokrzyskie	29 193,5	2 677,0	13	2,6	4,5	1,7
Warmińsko- -Mazurskie	31 699,2	3 553,7	12	2,8	5,9	2,1
Wielkopolskie	105 671,7	7 459,0	3	9,4	12,4	1,3
Zachodnio- pomorskie	45 361,2	2 988,5	9	4,0	5,0	1,2
Polska	1 127 235,5	60 121,2	–	100,0	100,0	1,0

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych ARiMR i GUS.

Generalizując można stwierdzić, że zauważalna jest tendencja, iż biedniejsze/słabsze ekonomicznie województwa otrzymały relatywnie, w stosunku do wytwarzanego przez nie PKB, większą pomoc z instrumentów WPR (choćby były wyjątki).

Poziom pozyskanego wsparcia jest skorelowany ze zróżnicowaniem poziomu dochodów własnych gmin – najwyższy poziom pozyskanego wsparcia UE występuje w gminach o najwyższym poziomie dochodów własnych. Jest to związane przede wszystkim z możliwością zapewnienia wkładu własnego do projektów, który wraz ze wzrostem poziomu zadłużenia gmin staje się coraz większym problemem. Istnieje potencjalne ryzyko, że w kolejnych latach zdolność finansową do realizacji projektów będą miały przede wszystkim gminy dysponujące wyższym kapitałem własnym, które będą w stanie zapewnić wkład

do realizowanych projektów, bez przekroczenia dopuszczalnych wskaźników zadłużenia. Z wykresu można wnioskować, że w latach 2004–2009 sytuacja dochodowa samorządów ulegała jednakże stopniowej konwergencji w układzie regionalnym. Spada bowiem udział gmin z województw dotąd najsilniejszych ekonomicznie, tj. mazowieckiego i śląskiego, a zyskują takie regiony jak: podkarpackie, świętokrzyskie, czy małopolskie (rys. 5).

Rys. 5. Udział regionów wg dochodów budżetów gminnych jednostek samorządowych (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS

Ocenę oddziaływania funduszy unijnych na gospodarkę poszczególnych regionów przeprowadzono także w szerszym kontekście. W tym celu analizie poddano sześć miar: udział funduszy UE w średniorocznym PKB, udział funduszy UE w wartości dodanej brutto sektora rolnego, udział funduszy UE w średnim rocznym dochodzie, fundusze UE per capita, fundusze UE w przeliczeniu na 1 gospodarstwo rolne oraz kwota funduszy UE przypadająca na 1 pracującego w sektorze rolnym. Wyniki analizy w układzie regionalnym przedstawia tab. 2. W celu ujednolicenia analizy powyższe miary poddano procedurze normalizacji oraz standaryzacji cech otrzymując w ten sposób ujednolicony wskaźnik syntetyczny. Tak ujęta płaszczyzna oceny w istotnym stopniu potwierdza wyniki analizy odnośnie efektywności i skuteczności oddziaływania funduszy UE na rozwój gospodarczy poszczególnych regionów (por. wyniki w tab. 1). Największy wpływ na sytuację społeczno-ekonomiczną obszarów wiejskich środki unijne mają w woj. podlaskim (wartość wskaźnika syntetycznego 1,74), warmińsko-mazurskim (0,88) oraz lubelskim (0,55). Według większości z przyjętych do wskaźnika syntetycznego miar w/w województwa znajdują się w krajowej czołówce oddziaływania środków UE. Na przeciwnym

biegunie mamy woj. śląskie (–1,30), małopolskie (–1,08) oraz mazowieckie (–0,60). Również w tym przypadku wyniki oceny są potwierdzeniem zaobserwowanych dotychczas trendów w tych regionach.

Tabela 2

Oddziaływanie funduszy UE na gospodarkę regionów

Jednostka	Udział fund. UE w średniorocznym PKB z lat 2004–2010	Udział fund. UE w wart. dod. brutto w sektorze rolnym	Udział fund. UE w średn. rocznym doch.	Fundusze UE per capita w regionie [zł/os.]	Kwota fund. UE na 1 gosp. rol.	Kwota fund. UE na 1 pracującego w sektorze rolnym	Wartość syntetyczna
Dolnośląskie	3,0	1,6	41,2	944,8	26 130,4	36 816,2	–0,51
Kujawsko-Pomorskie	8,1	1,5	102,7	2 035,2	48 227,3	36 138,4	0,34
Lubelskie	12,8	2,0	130,6	2 575,0	21 501,0	20 073,8	0,55
Lubuskie	6,5	1,7	61,6	1 652,9	39 105,5	61 225,0	0,33
Łódzkie	6,1	1,2	94,0	1 687,5	25 220,2	22 199,7	–0,37
Małopolskie	3,1	1,3	41,7	772,9	9 035,0	14 054,0	–1,08
Mazowieckie	3,7	1,1	56,2	1 684,2	32 668,6	27 725,6	–0,60
Opolskie	5,3	1,2	52,9	1 342,9	30 406,9	27 356,0	–0,51
Podkarpackie	6,3	2,3	58,2	1 252,9	10 129,5	16 772,1	–0,27
Podlaskie	18,9	2,0	190,6	4 099,0	46 782,3	35 386,7	1,74
Pomorskie	4,4	1,9	58,9	1 237,3	47 233,2	45 555,5	0,15
Śląskie	1,1	1,1	19,7	355,4	10 659,4	23 218,2	–1,30
Świętokrzyskie	9,2	1,7	92,9	2 094,5	18 397,4	18 650,8	–0,03
Warmińsko-Mazurskie	11,2	1,6	111,8	2 446,5	52 999,3	52 490,4	0,88
Wielkopolskie	7,1	1,2	108,2	2 158,6	45 969,1	35 472,7	0,19
Zachodniopomorskie	6,6	1,8	76,2	1 734,7	62 287,5	64 765,8	0,71
Polska	5,3	1,5	71,4	1 560,0	26 416,9	28 023,6	–

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR i GUS.

Podsumowując wyniki analizy oddziaływania funduszy UE na zmiany sytuacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich można stwierdzić, że ich rola jest relatywnie większa w regionach o niższej sile ekonomicznej, a jednocześnie często znaczącej pozycji rolnictwa w strukturze gospodarki regionu (podlaskie, lubelskie). Drugą grupą województw, która czerpie najwięcej korzyści z instrumentów WPR są regiony o większej sile ekonomicznej, w której jednakże sektor rolny nadal odgrywa wiodącą rolę (wielkopolskie, kujawsko-pomorskie). Najniższe oddziaływanie na zmiany wskaźników makroekonomicznych środki unijne mają w województwach silnych ekonomicznie, które

posiadają jednocześnie zdywersyfikowaną strukturę gospodarki regionalnej (śląskie, mazowieckie).

Analiza korelacyjna oddziaływania funduszy unijnych na zmianę wskaźników makroekonomicznych przeprowadzona według wyznaczonych modułów wykazała, iż środki te w największym stopniu wpłynęły na podniesienie wskaźnika wartości dodanej brutto w sekcji A, tj. rolnictwa, leśnictwa i rybołówstwa (korelacja w każdym z modułów między 0,66 a 0,92). Równie silną asocjację można dostrzec pomiędzy funduszami UE a wskaźnikiem udziału pracujących w sektorze rolniczym oraz, co istotne, oddziaływaniem funduszy na wartość PKB (tab. 3).

Tabela 3

Tablica korelacji oddziaływania funduszy UE na zmianę wskaźników makroekonomicznych według wyznaczonych modułów

Wskaźnik	MODUŁ 1	MODUŁ 2	MODUŁ 3	MODUŁ 4	MODUŁ 5	MODUŁ 6	MODUŁ 7
Towarowa prod. rolnicza na 1 ha UR	-0,480	-0,428	-0,251	-0,168	-0,230	-0,366	-0,086
PKB	0,501	0,581	0,434	0,491	0,439	0,556	0,328
Wartość dodana brutto [sekcja A]	0,923	0,896	0,810	0,812	0,732	0,913	0,662
Wartość dodana brutto na 1 pracując. [rolnictwo]	0,235	-0,103	0,423	-0,232	-0,203	0,017	0,375
Pracujący w sektorze rolniczym	0,669	0,882	0,562	0,940	0,807	0,804	0,346
Przeciętne miesięczne wynagrodz. [sekcja A]	-0,118	0,185	0,105	0,005	-0,089	-0,150	-0,197

Źródło: oprac. własne.

Najsilniejsze oddziaływanie na zmianę parametrów makroekonomicznych mają środki z modułu 1, 2 oraz 6. Dotyczą one odpowiednio wyposażenia technicznego gospodarstw rolnych (inwestycje i modernizacja), oddziaływania na strukturę demograficzną oraz przetwórstwa rolno-spożywczego. Zauważalne jest, iż są to w istotnej mierze środki o charakterze proinwestycyjnym, ukierunkowane na działania modernizacyjne, mające na celu wzmocnienie konkurencyjności podmiotów działających w sektorze rolnym. Wyniki te można interpretować z umiarkowanym optymizmem, bowiem z uwagi na istotę w/w instrumentów pomocowych, ich oddziaływanie pozwala w sposób realny na podnoszenie

poziomu gospodarczego obszarów wiejskich (moduły 1 i 6), a także przyczynia się do zmian na płaszczyźnie społeczno-demograficznej (moduł 2).

Spośród szeregu konkretnych obszarów oddziaływania funduszy UE na poprawę sytuacji w sferze społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w okresie 2004–2010 (a zatem w czasie oddziaływania instrumentów WPR), można wskazać na zmiany w zakresie m.in:

- wzrostu udziału osób z dostępem do sieci wodociągowej z 74,2% w 2004 r. do 77,6% w 2010 r. (wzrost o 3,5 p.p. na obszarach wiejskich wobec 1,1 p.p. w miastach);

- wzrostu udziału osób z dostępem do sieci kanalizacyjnej z 23,7% w 2004 r. do 30,1% w 2010 r. (wzrost o 6,4 p.p. na obszarach wiejskich wobec 3,1 p.p. w miastach);

- zwiększenia liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w REGON na 1 000 mieszkańców z 60 w 2004 r. do 69 w 2010 r. (wzrost o 15% na obszarach wiejskich wobec 5% w miastach, jednak przy dużo wyższym wskaźniku bazowym w roku 2004);

- wzrostu poziomu dochodów własnych gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca z 624 PLN w 2004 r. do 920 PLN w 2010 r. (wzrost o 47% dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich z ośrodkiem miejskim poniżej 20 tys. mieszkańców wobec 45% dla gmin miejskich i miejsko-wiejskich z ośrodkiem miejskim powyżej 20 tys. mieszkańców);

- wzrostu średniej powierzchni gospodarstw rolnych z 9 ha (2002 r.) do 10,2 ha (2011 r.);

- wzrostu udziału towarowej produkcji w końcowej produkcji rolnej z 84,8% w 2004 r. do 87,9% w 2009 r. (*Wpływ WPR... 2012*).

Regionalny rozkład wsparcia instrumentów pomocowych wdrażanych w ramach WPR w analizowanym okresie wskazuje na złożoną strukturę transferów finansowych. Również oddziaływanie makroekonomiczne środków UE na strukturę społeczno-gospodarczą cechuje się istotnym zróżnicowaniem regionalnym. W wartościach bezwzględnych największe środki trafiają z jednej strony do województw silnych gospodarczo, szczególnie pod względem pozycji sektora rolnego w danym regionie, z drugiej zaś do województw, których potencjał gospodarczy jest raczej niewielki (należy przy tym pamiętać o zróżnicowanej strukturze w obrębie samych województw, gdzie są rejony silniejsze i słabsze ekonomicznie). W gronie największych beneficjentów mamy zatem obszary charakteryzujące się wysoką kulturą rolną, np. Wielkopolska (7,5 mld PLN) i woj. kujawsko-pomorskie (4,3 mld PLN), a także beneficjentów z województw tzw. ściany wschodniej, tj. lubelskiego (5,6 mld PLN), podlaskiego (4,9 mld PLN), czy mazowieckiego (8,9 mld PLN), w którym znaczący udział mają beneficjenci z powiatów wschodniej części województwa. Stosując, jako punkt odniesienia w ocenie oddziaływania środków UE, wybrane wskaźniki makroekonomiczne, zauważalny jest relatywnie duży wpływ środków UE w regionach

słabszych pod względem gospodarczym. Zatem pomimo największego wsparcia w wartościach absolutnych województwa mazowieckiego (8,9 mld PLN; 0,91% PRB), to relatywnie do swojego PRB największe wsparcie uzyskały województwa: podlaskie (4,51% PRB), warmińsko-mazurskie (2,42% PRB), lubelskie (2,33% PRB), kujawsko-pomorskie (2,01% PRB) i świętokrzyskie (1,90% PRB). Najmniejsze relatywnie wsparcie uzyskały województwa: śląskie (0,13%) i dolnośląskie (0,49%) (*Ewaluacja PROW...* 2009). Zauważalny jest fakt, iż spośród województw, które zyskały relatywnie największe wsparcie większość wyraźnie była w przeważającym stopniu wiejska i rolnicza.

5. Podsumowanie

Skuteczność ekonomiczna poszczególnych działań zależała od szeregu czynników, m.in.: wielkości funduszy na nie przeznaczonej, celów, na jakie zostały spożytkowane, rodzaju wykorzystywanych instrumentów, liczby beneficjentów. Jeśli chodzi o relatywną wielkość funduszy, to zarówno na poziomie kraju, jak i poszczególnych województw pojedyncze działania stanowiły w większości ok. 1 procenta wojewódzkich PRB i krajowego PKB (*Ewaluacja PROW...* 2009). Najbardziej pozytywny wpływ na rozwój gospodarczy mają w pierwszej kolejności te działania, które koncentrują się na inwestycjach, a w drugiej te, na które przeznaczono największe fundusze. Najskuteczniejszy sposób zapewnienia inwestycji dają te działania, które jednoznacznie sformułowane zostały jako subsydia inwestycyjne. Transfery o charakterze bezpośrednich płatności charakteryzują się większą swobodą wydatkowania i stąd tylko w ograniczonym stopniu mają charakter inwestycyjny. Do działań najbardziej skutecznych w generowaniu wzrostu gospodarczego należały ze względu na swój charakter inwestycyjny m.in.: inwestycje w gospodarstwach rolnych, czy dostosowanie gospodarstw do standardów UE (moduł 1) i poprawa przetwórstwa rolno-spożywczego (moduł 6), zaś spośród instrumentów o charakterze płatności bezpośrednich: renty strukturalne (moduł 2), ONW (moduł 3) oraz wspieranie gospodarstw niskotowarowych (moduł 4).

Wyniki przeprowadzonej analizy pozwalają stwierdzić, że cele strategiczne instrumentów WPR, czyli poprawa konkurencyjności gospodarki rolno-żywnościowej i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, są realizowane. Jednakże zarówno ich struktura (w zależności od wdrażanego działania), jak i regionalne zróżnicowanie intensywności wsparcia (w zależności od skali zaabsorbowanych środków) są bardzo zróżnicowane, a co za tym idzie różna jest ich siła oddziaływania na realizację poszczególnych celów. Tym niemniej zauważalny jest wpływ środków UE na zwiększenie dynamiki przekształceń zachodzących na obszarach wiejskich, co wyraża się zmianami w wartościach poszczególnych wskaźników makroekonomicznych. Środki UE mają istotny wpływ na niwelo-

wanie różnic rozwojowych na obszarach wiejskich, bądź też poprawę stanu m.in. w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną (sieć wodno-kanalizacyjna), wzmocnienia konkurencyjności gospodarstw rolnych oraz przetwórstwa rolno-spożywczego, wzmocnienia potencjału społecznego, sytuacji społeczno-demograficznej użytkowników gospodarstw rolnych, czy dywersyfikację działalności rolniczej na wsi. Poza ogólną poprawą stanu w właściwie każdym obszarze, w którym wdrażane są środki unijne, należy jednak podkreślić iż z uwagi na różnorodną skalę środków oraz aktywność beneficjentów, w niektórych jednak obszarach (np. działalność gospodarcza, modernizacja gospodarstw rolnych) środki UE wydają się mieć wpływ na pogłębienie różnic rozwojowych pomiędzy poszczególnymi regionami. Przykładowo, wsparcie na rzecz rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego na obszarach wiejskich koncentruje się na terenach o wyższym od przeciętnego udziale podmiotów gospodarczych. Trudno jednak uznać taki rozkład środków za nieracjonalny uwzględniając fakt, iż firmy te często są zlokalizowane w miejscach bazy surowcowej oraz są silnie zakorzenione w lokalnych uwarunkowaniach. Biorąc pod uwagę racje ekonomiczne oraz założenia polityki regionalnej dotyczące wzmocnienia najsilniejszych ośrodków, które mają szansę stać się lokalnymi centrami rozwoju można uznać, że obserwowana tendencja jest zgodna z horyzontalnymi założeniami rozwojowymi.

LITERATURA

- Biczkowski M., 2008, *Absorpcja funduszy unijnych szansą rozwoju obszarów wiejskich* [w:] Ilnicki D., Janc K. (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych – Europa bez granic – nowe wyzwania*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 277–286.
- Biczkowski M., 2009, *Wpływ środków unijnych na przeobrażenia i rozwój obszarów wiejskich* [w:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, t. XI, z. 4, Warszawa–Poznań–Olsztyn, s. 25–31.
- Biczkowski M., 2010, *Wybrane aspekty oceny wdrażania SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich” w województwie kujawsko-pomorskim* [w:] Rudnicki R. (red.), *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, Seria: Studia i Prace z Geografii i Geologii, nr 7, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 113–125.
- Ewaluacja ex-post Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004–2006*, 2009, IERiGŻ, IRWiR PAN, IUNiG, Warszawa.
- Ginter A., 2005, *Wykorzystanie programu SAPARD w powiecie siedleckim*, Akademia Podlaska, Siedlce, s. 275–285.
- Kowalski S., 2008, *Wykorzystanie środków pomocowych UE do modernizacji gospodarstw rolnych*, Inżynieria Rolnicza, nr 5 (103), Warszawa, s. 15–20.

- Raport Instytutu Badań Strukturalnych*, 2011, Ocena wpływu realizacji PROW 2007–2013 na gospodarkę Polski, Warszawa.
- Rosner A., 1999, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia rozwoju gospodarczego* [w:] Rosner A. (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, PAN, Warszawa.
- Rowiński J., 2007, *Wpływ funduszy UE na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w pierwszych latach członkostwa*, IERiGŻ, Warszawa.
- Wigier M., 2005, *Ocena realizacji Programu SAPARD w Polsce. Opinie i ekspertyzy. Senat RP*, Warszawa.
- Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej i Polityki Spójności na rozwój obszarów wiejskich*, 2012, raport końcowy, FundEko, Warszawa.
- Zawalińska K., 2008, *Fundusze unijne: skuteczność i efektywność wspierania rozwoju obszarów wiejskich w Polsce* [w:] Drygas M., Rosner A. (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, Wydawnictwo IRWiR PAN, Warszawa, s. 59–91.

THE SPATIAL ALLOCATION OF FINANCIAL SUPPORT FROM THE INSTRUMENTS OF THE COMMON AGRICULTURAL POLICY AND ITS IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS

The main aim of this article was to evaluate the impact of the implemented financial instruments under the Common Agricultural Policy on the socio-economic development of rural areas. The analysis was conducted on a regional basis based on all previously implemented actions directed to rural areas, which were divided by areas (modules) impact.

Summarizing the results of the analysis of the impact of EU funds on changing socio-economic situation of rural areas it can be said that their role is relatively higher in regions with lower economic power, while often a significant position of agriculture in the economic structure of the region (Podlaskie, Lubelskie). The second group of provinces, which draws most of the benefits of the CAP instruments are regions with greater economic power, which, however, the agricultural sector continues to play a leading role (Wielkopolskie, Kujawsko-Pomorskie). The lowest impact on changes in macroeconomic indicators in EU funds are economically strong provinces, which have both a diversified structure of the regional economy (Mazowieckie, Śląskie).

Dr Mirosław Biczkowski

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu

Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Marta Gwiaździńska-Goraj, Aleksandra Jezierska-Thöle

ZMIANY W STRUKTURZE PRACUJĄCYCH I BEZROBOCIA NA OBSZARACH WIEJSKICH POLSKI PÓŁNOCNEJ I ZACHODNIEJ ORAZ NIEMIEC WSCHODNICH

W wyniku zmian politycznych i gospodarczych rynek pracy Polski i Niemiec Wschodnich, charakteryzujący się do 1990 r. niedoborem siły roboczej, przekształcił się w rynek niedostatecznego popytu na pracę. Szczególnie w trudnej sytuacji znalazły się obszary wiejskie o dominacji państwowych gospodarstw rolnych. W artykule przedstawiono zmiany w strukturze pracujących oraz w poziomie bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Północnej i Zachodniej oraz Niemiec Wschodnich. Ważnym elementem pracy było określenie typów zatrudnienia na podstawie udziału zatrudnionych w poszczególnych sektorach ekonomicznych. Analiza porównawcza wykazała, że zarówno w Polsce, jak i w Niemczech nasila się proces tercjalizacji gospodarki, czyli zmniejszenia zatrudnienia w sektorze rolnictwa, przemysłu i budownictwa na korzyść sektora usług.

Słowa kluczowe: rynek pracy, bezrobocie, obszary wiejskie, Polska, Niemcy Wschodnie

1. Wprowadzenie

Zmiany polityczne i gospodarcze zachodzące po 1990 r. w krajach byłego bloku wschodniego zapoczątkowały nowy, nieznany dotychczas w historii gospodarczej Europy okres transformacji systemowej. W wyniku przekształceń społeczno-gospodarczych, rynek pracy charakteryzujący się do 1990 r. niedoborem siły roboczej, przekształcił się w rynek niedostatecznego popytu na pracę. Szczególnie w trudnej sytuacji znalazły się obszary wiejskie o dominacji państwowych gospodarstw rolnych. W wyniku restrukturyzacji gospodarki i spadku zatrudnienia doszło do gwałtownego wzrostu bezrobocia, które w 1994 roku objęło aż 16% czynnych zawodowo. Równie istotnym elementem wpływającym na wielkość i strukturę zatrudnienia był czynnik ekonomiczny decydujący o konkurencyjności i rentowności przedsiębiorstw. Dodatkowo rozwój przemysłu wysokiej technologii wymaga wysoko wykwalifikowanych pracowników, a nie jak dotychczas siły roboczej z wykształceniem podstawowym. Od 2004 r. Polska jako pełny kraj członkowski Unii Europejskiej (UE) funkcjonuje

w warunkach Jednolitego Rynku z zachowaniem zasady swobodnego przepływu osób. Integracja z UE spowodowała, że bezrobocie przestało być tylko wewnętrznym problemem danego kraju, w którym występuje, a stało się zadaniem i problemem dla wszystkich członków Wspólnoty. W 2004 r. wartość stopy bezrobocia w Polsce (19%) była dwukrotnie wyższa niż średnia dla UE (9,1%). W latach 2005–2008 nastąpił spadek bezrobocia w Polsce i związany był z ożywieniem gospodarczym oraz zwiększonymi wyjazdami migracyjnymi po otwarciu rynków pracy dla Polaków w UE. W 2010 r. stopa bezrobocia kształtowała się na poziomie średniej wartości UE (9,7%) i wynosiła 9,6%.

Na terenie Niemiec Wschodnich zmiany na rynku pracy wynikały z procesów transformacji ustrojowej oraz z procesów zjednoczenia Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) z Republiką Federalną Niemiec (RFN) w jeden organizm państwowy 1 lipca 1990 r. w ramach Unii Gospodarczo-Społecznej i Walutowej (Reissig 2005). Zjednoczenie Niemiec wpłynęło korzystnie na wzrost podaży na rynku pracy w Niemczech Zachodnich. Stopa bezrobocia spadła na początku lat 90. XX wieku do 6%, gdy tymczasem na terenie wschodnich landów wzrosła do 14,4%. Według Instytutu Badań Rynku Pracy i Zatrudnienia (IAB) na przełomie lat 1989–91 zanotowano ponad 2,5 miliona osób bezrobotnych (Bielenski, Magvas, Parmentier 1992). Główną przyczyną wzrostu stopy bezrobocia na obszarach wiejskich była likwidacja państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych. Wysoko wyspecjalizowane kombinaty rolnicze stanowiły podstawowe miejsce pracy dla słabo wykwalifikowanej ludności wiejskiej. Do 1994 r. Zakład Powierniczy (z niem. Treuhand) zlikwidował ponad 4 tys. nierentownych gospodarstw rolnych, co stanowiło 28,6% ogółu. Zmiany te spowodowały, że zaledwie w ciągu kilku lat miliony ludzi pozostało bez pracy (Schubert, Klein 2006). Uwolnienie milionów pracowników na rynku pracy w krótkim okresie czasu we wschodnich landach Niemiec przyczyniło się do powstania nowego zjawiska, określanego przez ekonomistów jako bezrobocie „zabójcze” (Umbruchsarbeitslosigkeit) (Vogel 1995). Bezrobocie stało się jednym z najważniejszych problemów ekonomicznych oraz trwałym elementem rzeczywistości społecznej na wsi. Dodatkowo słaba konkurencyjność zawodowa wynikająca z niższego wykształcenia i mniejszej elastyczności zawodowej ludności wiejskiej sprawiła, iż od początku lat 90. XX w. utrzymuje się na obszarach wiejskich wyższe niż w miastach zjawisko bezrobocia. W połowie lat 90. XX w. w celu zahamowania gwałtownego wzrostu bezrobocia oraz odpływu obywateli byłej NRD do zachodnich landów Niemiec, rząd RFN podjął szereg środków w ramach utrzymania i tworzenia nowych miejsc pracy. Według Instytutu Badań Rynku Pracy i Zatrudnienia (IAB) na przełomie lat 1990/91 podjęto 440 tys. działań w celu stworzenia nowych stanowisk pracy (Bielenski, Magvas, Parmentier 1992). Uważa się bowiem, że bez tych narzędzi wielkość bezrobocia byłaby dużo wyższa. Niemniej jednak, sytuacja w byłej NRD charakteryzowała się stale rosnącym bezrobociem. Do roku 2003 stopa bezrobocia wzrosła do 21,2% i była dwukrotnie wyższa od średniej dla UE.

Celem niniejszej pracy jest porównanie zróżnicowania przestrzennego struktury zatrudnienia oraz poziomu bezrobocia w Polsce Północnej i Zachodniej oraz w Niemczech Wschodnich. Ważnym elementem pracy było przedstawienie nowych kierunków zmian w skali podregionów, województwa i powiatu. W pracy wykorzystano dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego oraz Federalnego Urzędu Statystycznego Niemiec. Do oceny charakteru, tempa i kierunku zmian przyjęto następujące cechy:

A. Grupa cech wyrażająca strukturę zawodową ludności:

- liczba zatrudnionych;
- udział pracujących w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie;
- udział pracujących w przemyśle i budownictwie;
- udział pracujących w usługach.

B. Grupa cech charakteryzująca bezrobocie:

- stopa bezrobocia.

Obszarem badań były tereny wiejskie Polski Północnej i Zachodniej obejmujące osiem województw oraz Niemiec Wschodnich obejmujących pięć krajów związkowych. W celu uchwycenia zmian strukturalnych na rynku pracy w Polsce oraz określenia charakteru i tempa poziomu rozwoju bezrobocia za punkt odniesienia wybrano wschodnie landy Niemiec. Wybór Niemiec Wschodnich do analizy porównawczej pokierowany był wspólną przeszłością polityczno-gospodarczą oraz historią. Polska oraz wschodnie kraje związkowe Niemiec należały do bloku „państw wschodnich” realizujących w zróżnicowany sposób socjalistyczny model gospodarki. Podobnie na terenach Polski Północnej, tj. woj. warmińsko-mazurskiego, kujawsko-pomorskiego, wielkopolskiego, pomorskiego i zachodniopomorskiego oraz Polski Zachodniej, tj. woj. lubuskiego, dolnośląskiego i opolskiego realizowana była polityka gospodarcza Księstwa Pruskiego, co przyczyniło się m.in. do powstania wielkoobszarowych gospodarstw rolnych (latyfundiów). Kryterium wydzielenia obszarów wiejskich ustalono na podstawie definicji OECD (Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju) jako „obszary o gęstości zaludnienia poniżej 150 osób/km²”. Według tak rozumianej definicji wszystkie obszary, zdefiniowane na poziomie NUTS 3, nieosiągające poziomu wartości progowej, uznane zostały za obszary wiejskie. Jednocześnie do obszarów wiejskich zaliczono miejskie struktury osadnicze. Zakres czasowy pracy obejmował lata 2003 i 2010. Analiza przestrzenna przeprowadzona została w układzie województw (pl) i krajów związkowych (de) oraz powiatów bez uwzględniania granicy państwowej.

2. Zmiany w strukturze pracujących

W strukturze ekonomicznej ludności wyróżnia się trzy podstawowe kategorie: pracujących, bezrobotnych i biernych zawodowo. Liczba pracujących i bezrobotni tworzą razem ludność aktywną zawodowo (Węclawowicz 2007,

s. 68). W latach 2003–2010 nastąpił wzrost pracujących zarówno w Polsce, jak i w Niemczech. Liczba pracujących w Polsce Północnej i Zachodniej zwiększyła się o 13%, w Niemczech Wschodnich o 1% (tab. 1). Analiza przestrzenna zmiany liczby pracujących wykazała, że największy wzrost zatrudnienia wystąpił w województwach pomorskim i lubuskim (+20%). Wzrost zatrudnienia związany był z rozwojem przedsiębiorczości w polsko-niemieckiej strefie przygranicznej. Polskie tereny przygraniczne oferowały zagranicznym inwestorom niższe koszty utrzymania oraz tańszą siłę roboczą. Dowodem na to był w latach 2002–2010 m.in. wzrost udziału sektora usług z 85,9% do 92,4% oraz wzrost poziomu przedsiębiorczości w miastach przygranicznych z 130 do 149.

Tabela 1

Pracujący w gospodarce narodowej w latach 2003 i 2010 (w tys.)

Województwo/Land	Lata		2003 = 100 pkt.
	2003	2010	
Polska Północna i Zachodnia	2 332,2	2 639,2	113
Lubuskie	140,2	168,6	120
Wielkopolskie	639,8	723,0	113
Zachodniopomorskie	192,8	217,8	113
Dolnośląskie	423,6	485,7	115
Opolskie	182,5	195,3	107
Kujawsko-Pomorskie	278,5	302,6	109
Pomorskie	251,5	302,7	120
Warmińsko-Mazurskie	223,6	243,5	109
Niemcy Wschodnie	3 788,1	3 826,3	101
Brandenburgia	777,8	806,1	104
Meklemburgia-Pomorze Przednie	420,2	430,4	102
Saksonia	1 199,8	1 197,8	100
Saksonia-Anhalt	707,5	706,8	100
Turyngia	682,8	685,2	100

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl oraz Statistisches Bundesamt Deutschland.

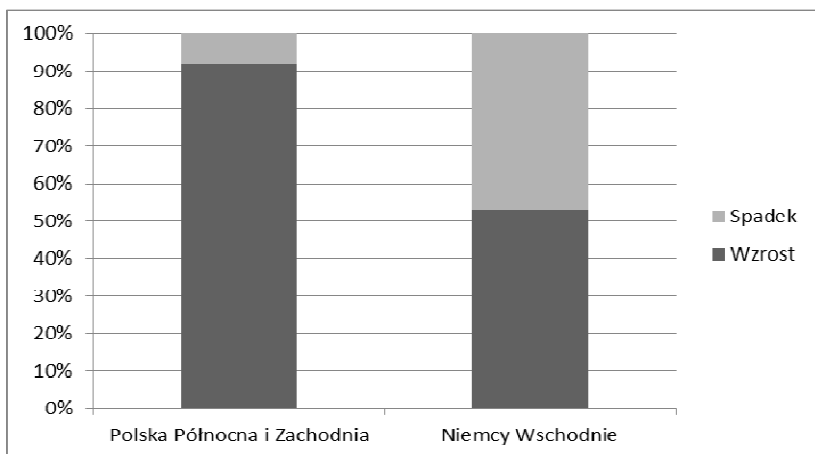
W układzie jednostek powiatowych największą dynamiką zmian charakteryzowały się powiaty położone w sąsiedztwie miast wojewódzkich, tj. powiat wrocławski (+103%), oławski (+63%), gdański (+56%), a następnie toruński (+45%) i drawski (+40%). Spadek zatrudnienia zanotowano w 12 powiatach, co stanowiło 8% ogółu, w tym w czterech powiatach woj. kujawsko-pomorskiego, tj. w powiecie chełmińskim, w którym zanotowano największy spadek (–9%), a następnie grudziądzkim, sępoleńskim i lipnowskim.

W Niemczech Wschodnich wzrost zatrudnienia był niewielki i wystąpił głównie na terenie dwóch krajów związkowych w Brandenburgii (+4%) oraz w Meklemburgii (+2%). Wzrost liczby pracujących związany jest z oddziaływaniem stolicy Berlina na sąsiednie jednostki administracyjne. Trzymilionowa metropolia wpływa na rozwój gospodarczy strefy podmiejskiej, m.in. poprzez wzrost inwestycji budowlanych. Największą dynamiką zmian (powyżej 10%) charakteryzowały się powiaty położone w „bliższym obszarze wzajemnych oddziaływań”, tj. w powiecie Havelland (+12,6%), Dahme-Spreewald (+12,8%) oraz Teltow Fläming (+10,4%). „Obszar wzajemnych oddziaływań” tworzy miasto centralne i otoczenie w drodze policentrycznego rozwoju kraju. Rozwój regionu następuje policentrycznie, tzn. nie ogniskuje się tylko na obszarach aglomeracji, lecz obejmuje cały obszar planistyczny. Układ ten zapewnia osiągnięcie równych warunków życia, stabilny rozwój obszaru i wyrównanie nierówności przestrzennych (Jezierska-Thöle 2011).

Wzrost zatrudnienia w przedziale (5–10%) zanotowano w powiatach położonych w atrakcyjnych pod względem turystycznym częściach Meklemburgii, w strefie pobrzeża Bałtyckiego, Pojezierza Meklemburskiego, tj. w powiecie Ostvorpommern (+8,8%), Nordwestmecklenburg (+6,4%) i Bad Doberan (+5,7%) oraz w landzie Saksonia-Anhalt w powiecie Ilm (+7,4%).

Spadek liczby pracujących zanotowano w 30 powiatach, co stanowiło 46,9% ogółu (rys. 1). W najtrudniejszej sytuacji na rynku pracy znalazł się kraj związkowy Saksonia, na terenie którego znajdował się największy okręg przemysłowy byłej NRD, tj. zagłębienie węgla brunatnego, soli potasowej oraz przemysł ciężki i chemiczny. Spadek zatrudnienia wystąpił tu w 7 powiatach, co stanowiło 70% ogółu. Proces spadku zatrudnienia zaobserwowano również w powiatach położonych peryferyjnie względem stolicy landów oraz w strefie przygranicznej z Polską, tj. w powiecie Greiz (–5,3%), Spree-Neisse (–5,3%) oraz Mecklenburg-Strelitz (–5,2%).

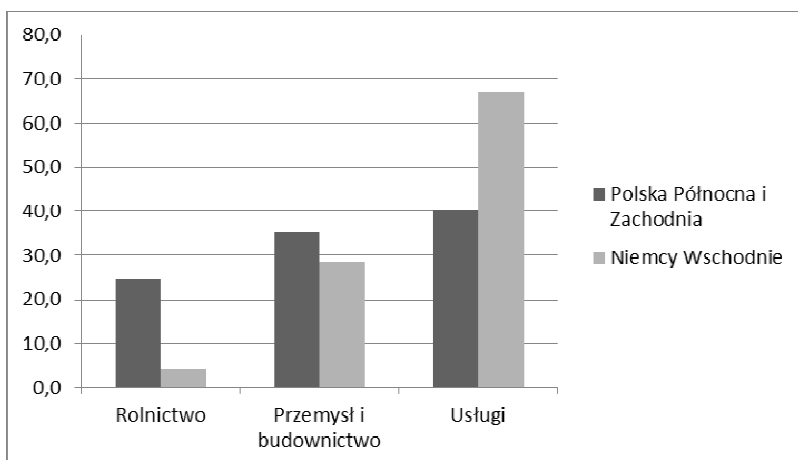
Zmiany liczby ludności pracujących wykazały pewne prawidłowości. Na terenie Polski Północnej i Zachodniej obserwuje się dużo większy wzrost liczby pracujących niż w Niemczech Wschodnich, głównie w strefach podmiejskich oraz w polskiej strefie przygranicznej z Niemcami. Tymczasem w niemieckiej strefie przygranicznej z Polską obserwuje się znaczny spadek liczby pracujących. Dominacja funkcji rolniczej oraz ograniczony rynek pracy w tym regionie przyczynia się do wzrostu bezrobocia, a w konsekwencji do narastania procesów depopulacji (Jezierska-Thöle, Kluba 2012).

Rys. 1. Udział powiatów w dynamice zmiany liczby pracujących w latach 2003–2010

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl
oraz Statistisches Bundesamt Deutschland

Analiza porównawcza struktury pracujących w Polsce i Niemczech Wschodnich według poszczególnych sektorów gospodarki narodowej wykazuje duże zróżnicowanie (rys. 2). W Polsce Północnej i Zachodniej nadal występuje dużo wyższe zatrudnienie w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie (24,6%) niż w Niemczech Wschodnich (4,3%). Ponadto w Niemczech Wschodnich zdecydowanie przeważa zatrudnienie w usługach (67,1%).

Rys. 2. Struktura zatrudnienia w Polsce Północnej i Zachodniej oraz w Niemczech Wschodnich w 2010 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl
oraz Statistisches Bundesamt Deutschland

Porównując strukturę zatrudnienia w Polsce Północnej i Zachodniej w roku 2003 i 2010 widać spadek udziału zatrudnionych w sektorze rolnym z 25,9% do 24,6%, wzrost natomiast w przemyśle i budownictwie z 32,9% do 35,1%. W Niemczech Wschodnich spadek udziału zatrudnienia zanotowano w sektorze rolnym z 4,8% do 4,3% oraz w przemyśle i budownictwie z 29,2% do 28,6%, wzrost natomiast w sektorze usługowym z 66% do 67,1%.

Analiza przestrzenna zmian struktury zatrudnienia wykazuje następujące prawidłowości (tab. 2). W Polsce w woj. wielkopolskim, opolskim i kujawsko-pomorskim widoczny jest postępujący proces tercjalizacji gospodarki, czyli zmniejszenia zatrudnienia przede wszystkim w sektorze rolnictwa, ale również przemysłu i budownictwa na korzyść sektora usług. W układzie jednostek powiatowych postępujący proces tercjalizacji zauważa się w strefie podmiejskiej, w której to najszybciej wzrastało znaczenie usług (zwłaszcza rynkowych) związanych m.in. z zarządzaniem i finansami. Wzrost udziału zatrudnienia w sektorze usługowym (powyżej 8%) zanotowano w powiecie gdańskim (9,2%) i piskim (9%) oraz radziejowskim (8,3%), następnie w przedziale (6–8%) w powiecie konińskim (7%), golubsko-dobrzyńskim (6,9%), wschowskim (6,7%), chełmińskim (6,6%), mogileńskim (6,4%) oraz w bydgoskim (6,1%) i rawickim (6,1%). Największe zmiany dotyczą usług rynkowych, wzrasta udział zatrudnienia w handlu, naprawach pojazdów samochodowych, transporcie i gospodarce magazynowej, hotelach i restauracjach oraz w pośrednictwie finansowym i obsłudze nieruchomości. Wzrost udziału zatrudnienia w przemyśle i budownictwie zarejestrowano we wszystkich analizowanych województwach, przy czym największy wystąpił w woj. kujawsko-pomorskim (4,1%). W układzie jednostek powiatowych największy wzrost wystąpił w powiatach położonych w strefie podmiejskiej większych aglomeracji miejskich oraz strefie przygranicznej. Wzrost udziału zatrudnienia (powyżej 10%) zanotowano w powiecie wrocławskim (wartość maksymalna 18,5%), oławskim (18,5%) oraz toruńskim (13,5%), następnie w elbląskim, kępińskim i namysłowskim (po 9,7%) oraz brodnickim (9,4%), świebodzińskim (9,3%), oleckim (9%), gorzowskim (8,7%), grudziądzkim (8,5%) i sztumskim (8,4%). W sektorze rolnym nastąpił ogólny spadek zatrudnienia (o 1,3%), przy czym w 50 powiatach zanotowano wzrost zatrudnienia, co stanowiło 33% ogółu. Wzrost udziału zatrudnienia w sektorze rolnym zarejestrowano w 18 powiatach woj. dolnośląskiego, co stanowiło aż 69% ogółu województwa. Największy wzrost (powyżej 10%) zanotowano w powiecie krośnieńskim (11,6%) w woj. lubuskim oraz w powiecie lubańskim (10,2%) woj. dolnośląskiego. Są to obszary o dominacji wielkoobszarowych gospodarstw rolnych. W 2010 r. udział gospodarstw rolnych bardzo dużych (od 50 ha) wynosił w woj. lubuskim 6,1%, w dolnośląskim zaś 4,4%.

Tabela 2

Struktura zatrudnienia według sektorów gospodarki narodowej w latach 2003 i 2010

Województwo/ Land	Rolnictwo, leśnictwo i rybo- łówstwo	Przemysł i budo- wnictwo	Usługi	Rolnictwo, leśnictwo i rybo- łówstwo	Przemysł i budo- wnictwo	Usługi
	2003			2010		
Polska Północna i Zachodnia	25,9	32,9	41,2	24,6	35,1	40,1
Lubuskie	18,0	34,9	47,2	20,1	36,3	43,6
Wielkopolskie	31,9	34,6	33,4	28,6	35,7	35,8
Zachodnio- pomorskie	20,1	32,7	46,5	20,8	32,7	46,5
Dolnośląskie	16,8	38,9	44,3	17,3	39,9	42,8
Opolskie	27,0	33,1	39,9	25,4	34,4	40,2
Kujawsko- -Pomorskie	41,3	25,0	33,7	34,5	29,1	36,4
Pomorskie	22,7	34,4	42,9	20,5	36,6	42,9
Warmińsko- -Mazurskie	29,1	29,5	41,4	25,7	31,7	40,6
Niemcy Wschodnie	4,8	29,2	66,0	4,3	28,6	67,1
Brandenburgia	5,0	26,9	68,0	4,5	26,5	69,0
Meklemburgia- -Pomorze Przednie	6,9	22,4	70,6	6,2	21,1	72,5
Saksonia	3,6	33,2	63,3	3,2	32,5	64,4
Saksonia- -Anhalt	4,5	28,4	67,2	4,0	28,3	67,6
Turyngia	4,1	35,0	60,9	3,6	34,6	61,8

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl oraz Statistisches Bundesamt Deutschland.

Proces tercjalizacji występuje również w Niemczech Wschodnich, przy czym intensywność tego zjawiska jest dużo wyższa niż w Polsce Północnej i Zachodniej (tab. 2). Największy wzrost udziału zatrudnienia w sektorze usługowym zanotowano w kraju związkowym Meklemburgia (o 1,9%) oraz Saksonia (1,1%). W układzie powiatów przesunięcie zatrudnienia z rolnictwa, przemysłu i budownictwa do usług nastąpiło w 53 powiatach, co stanowiło 82,8% wszystkich powiatów. Największy wzrost zanotowano w powiatach o wysokich walorach turystycznych, tj. w Mecklenburg-Strelitz (5,1%), Demmin (3,6%) oraz Dahme-Spreewald (3,1%). Spadek udziału zatrudnienia w przemyśle i budownictwie wystąpił w 50 powiatach, co stanowiło 78,1% ogółu. Wzrost

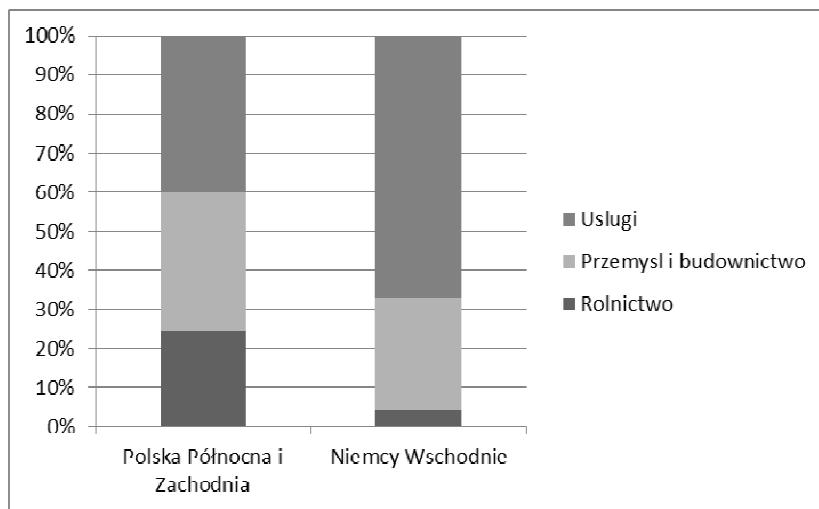
udziału zatrudnienia w tym sektorze zanotowano w 14 powiatach, największy zaś w powiatach położonych w sąsiedztwie stolicy Niemiec – Berlina, tj. w powiecie Havelland (3,4%), Spree-Neisse (2,9%), Teltow-Fläming (2,6%) oraz w Anhalt-Bitterfeld (3,3%). Cechą charakterystyczną wschodnich landów Niemiec jest spadek udziału zatrudnienia w rolnictwie, za wyjątkiem pięciu powiatów, w których podobnie jak w Polsce nastąpił niewielki wzrost, tj. w Burgenland i Mansfeld-Südharz (po 0,4%), Elbe-Elster i Rügen (po 0,2%) oraz w powiecie Kyffhäuser (0,1%).

W 2010 r. w strukturze zatrudnienia Polski Północnej i Zachodniej dominował sektor usługowy (40,1%), a następnie przemysłu i budownictwa (35,1%). Analiza przestrzenna struktury zatrudnienia Polski Północnej i Zachodniej wykazuje duże zróżnicowanie. Wysoki udział ludności utrzymującej się z pracy z przemysłu i budownictwa (powyżej 50%) cechuje powiaty silnie zurbanizowane, w strefie oddziaływania aglomeracji miejskich, tj. powiat polkowicki (wartość maksymalna 66,9%), oławski, krapkowicki, kępiński, policki oraz chodzieski. Wysoki udział zatrudnienia w usługach (powyżej 50%) wystąpił na obszarach wiejskich pobrzeża bałtyckiego, tj. w powiecie kołobrzeskim (wartość maksymalna 64,3%), kamieńskim, gdańskim, wejherowskim, lęborskim i malborskim, następnie w strefie przygranicznej, tj. w powiecie słubickim (wartość maksymalna 62,3%), gryfickim, stargardzkim oraz w strefie pasm górskich, tj. w powiecie jeleniogórskim, lubańskim, głogowskim i lubińskim. Większy od średniej (40,1%) udział zatrudnienia w usługach charakterystyczny jest również dla obszarów wiejskich pojezierza mazurskiego i pomorskiego.

W 2010 r. w Niemczech Wschodnich zdecydowanie dominował udział zatrudnienia w usługach (67,1%), głównie w pasie pobrzeża Bałtyku, w powiecie Rügen (wartość maksymalna 83,8%), Nordvorpommern, na Pojezierzu Meklemburskim, w powiecie Mecklenburg-Strelitz i Uecker-Randow oraz Pojezierzu Brandenburskim w powiecie Barnim. Wysoki udział zatrudnienia w przemyśle i budownictwie zanotowano w południowej części Niemiec Wschodnich, tj. w powiecie Sonneberg (wartość maksymalna 42,7%), Wartburg oraz Saale-Orla. Wysoki udział ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie występuje na terenie dwóch landów Brandenburgii i Meklemburgii, o dominacji funkcji rolniczej, tj. w powiecie Demmin (wartość maksymalna 9,2%), następnie (powyżej 7%) w Ostprignitz-Ruppin, Prignitz, Ludwigslust, Nordwestmecklenburg, Parchim oraz Altmark-Salzwedel (rys. 3).

Na podstawie udziału zatrudnionych w poszczególnych sektorach ekonomicznych wyodrębniono poszczególne typy zatrudnienia. Określenie typów zatrudnienia na podstawie wyższych od przeciętnego odsetka pracujących w rolnictwie, przemyśle i usługach zastosowane zostało m.in. w pracach Śleszyńskiego (Węclawowicz 2006, s. 69). Dla potrzeb niniejszej pracy wyliczenie średnich arytmetycznych dokonano na podstawie jednego zbioru danych zarówno dla Polski i Niemiec. Takie podejście badawcze pozwoliło na określe-

nie różnic i podobieństw w strukturze pracujących nie uwzględniając granicy państwowej (tab. 3).

Rys. 3. Struktura zatrudnienia w 2010 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl
oraz Statistisches Bundesamt Deutschland

Na obszarach wiejskich Polski Północnej i Zachodniej w 2010 r. wyróżniono sześć typów zatrudnienia, zaś w Niemczech Wschodnich dwa, tj. przemysłowo-usługowy (IV) i usługowy (V). Takie zróżnicowanie wynika z dużego udziału zatrudnienia w usługach w Niemczech, a w rolnictwie w Polsce. Na analizowanym obszarze Polski Północnej i Zachodniej najliczniej reprezentowany był typ rolniczy (I), w którym udział zatrudnionych w rolnictwie ($R > 20,2\%$) jest wyższy od przeciętnego. Ten typ zatrudnienia reprezentowały 54 powiaty, co stanowiło 35,5% ogółu. W układzie województw typ rolniczy przeważał w powiatach woj. kujawsko-pomorskiego (13 powiatów) i wielkopolskiego (10 powiatów). Na drugim miejscu lansował się typ rolniczo-przemysłowy (II). Powiaty charakteryzujące się większym od przeciętnego udziałem zatrudnienia w rolnictwie i przemyśle ($P > 31,8\%$) stanowiły 30,3% ogółu i najliczniej występowały na terenie woj. wielkopolskiego (17 powiatów) i warmińsko-mazurskiego (7 powiatów). Na trzecim miejscu znalazły się powiaty charakteryzujące się większym udziałem od przeciętnego zatrudnienia w przemyśle. Ich liczba wynosiła 25, co stanowiło 16,4% ogółu. Typ przemysłowy (III) najliczniej prezentowały obszary wiejskie woj. dolnośląskiego (8 powiatów) i pomorskiego (6 powiatów).

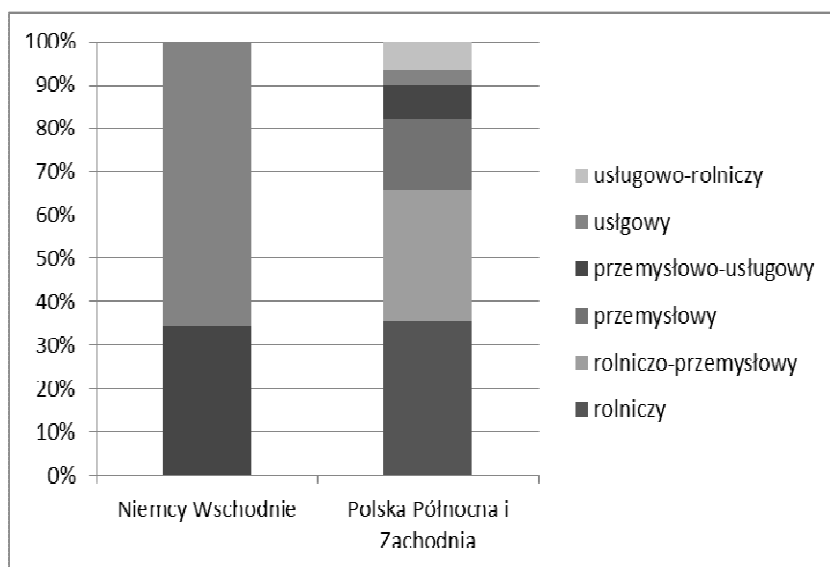
T a b e l a 3

Typy zatrudnienia w Polsce w 2010 r.

Typy Zatrudnienia	Wyższy od przeciętnego odsetek pracujących (%)			Polska Północna i Zachodnia	Niemcy Wschodnie
	w rolnictwie (R)	w przemyśle i budo- wnictwie (P)	w usługach (U)	udział powiatów (%)	udział powiatów (%)
I Rolniczy	R > 20,2	P < 31,8	U < 48,0	35,5	0
II Rolniczo- przemysłowy	R > 20,2	P > 31,8	U < 48,0	30,3	0
III Przemysłowy	R < 20,2	P > 31,8	U < 48,0	16,4	0
IV Przemysłowo- usługowy	R < 20,2	P > 31,8	U > 48,0	7,9	34,4
V Usługowy	R < 20,2	P < 31,8	U > 48,0	3,3	65,6
VI Usługowo- rolniczy	R > 20,2	P < 31,8	U > 48,0	6,6	0

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie: G. Węclawowicz (2006), www.stat.gov.pl, Statistisches Bundesamt Deutschland.

W Niemczech Wschodnich wyraźnie na pierwszym miejscu lansował się typ usługowy (V), który stanowi aż 65,6% ogółu. Typ usługowy dominował w Brandenburgii (w 12 powiatach), Meklemburgii (w 11 powiatach) oraz w Saksonii-Anhalt (w 9 powiatach). W Polsce Północnej i Zachodniej powiaty o dominacji funkcji usługowej stanowiły zaledwie 3,3% ogółu. Rozmieszczenie powiatów o charakterze usługowym (typ V) nawiązuje do sieci administracyjno-osadniczej, im wyższe ma znaczenie regionalne dany powiat, tym więcej zatrudnionych w usługach. Typ przemysłowo-usługowy (IV) zanotowano w 22 powiatach Niemiec Wschodnich, co stanowiło 34,4% ogółu. Ten typ najliczniej reprezentowały powiaty landów południowych o przeważającej funkcji przemysłowej, tj. w Saksonii (w 12 powiatach) i Turyngii (w 6 powiatach) (rys. 4).

Rys. 4. Udział powiatów według typów zatrudnienia

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl
oraz Statistisches Bundesamt Deutschland

3. Zróżnicowanie regionalne bezrobocia

W 2010 r. stopa bezrobocia wynosiła dla obszarów wiejskich Polski Północnej i Zachodniej 9,8%. W układzie przestrzennym zaobserwowano wysokie rozpiętości w wartościach stopy bezrobocia, tj. od 2,2% w powiecie poznańskim do 17,0% w powiecie lipnowskim. Różnica w wartościach maksymalnych i minimalnych wynosiła 14,8%. Rozpiętość ta świadczy o nierównowadze w rozwoju społeczno-gospodarczym oraz dużym zróżnicowaniu przestrzennym rynku pracy na obszarach wiejskich. Wysoka stopa bezrobocia na początku lat dwutysięcznych (podobnie i lat 90. XX w.) utrzymywała się przede wszystkim na obszarach zachodniej i północno-wschodniej Polski, tj. w woj. warmińsko-mazurskim (21,8%), zachodniopomorskim (21%). Do 2010 r. sytuacja uległa poprawie.

Na poprawę sytuacji na rynku pracy w Polsce wpłynęło niewątpliwie otwarcie rynków pracy dla Polaków w innych państwach UE. Dodatkowo nowe miejsca pracy mogły być sfinansowane z funduszy strukturalnych. Bezrobocie w woj. zachodniopomorskim zmalało o połowę z 21% do 10,4%, co wyraźnie wskazuje na wzrost miejsc pracy w tym regionie. Według G. Węclawowicza (2006, s. 70) „lepszą sytuacją na rynku pracy może być przede wszystkim wynikiem poprawy konkurencyjności przedsiębiorstw w skali europejskiej”.

Duże znaczenie dla rozwoju gospodarczego strefy przygranicznej z Niemcami miała akcesja Polski z UE w 2004 r. Przyczyniła się ona do wzrostu liczby podmiotów gospodarczych z udziałem kapitału zagranicznego w tym regionie. Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego zanotowano spadek bezrobocia z 21,8% do 12,7%. Jednakże na tle kraju województwo to nadal utrzymuje się na pierwszym miejscu. Sytuacja ta świadczy o znacznie wolniejszym tempie rozwoju społeczno-gospodarczym tego regionu na tle kraju.

Zdecydowanie gorsza sytuacja na rynku pracy utrzymuje się na obszarach wiejskich woj. kujawsko-pomorskiego. Wprawdzie w latach 2002–2010 spadła stopa bezrobocia z 19,6% do 12,2%, jednak pozycja województwa na tle analizowanego obszaru wzrosła z trzeciego miejsca na drugie. W układzie 8 województw najlepsza sytuacja na rynku pracy była w woj. wielkopolskim, w którym wartość stopy bezrobocia była najniższa i wynosiła 6,9%.

Analiza przestrzenna stopy bezrobocia w układzie jednostek powiatowych wykazuje duże zróżnicowanie regionalne. Zróżnicowanie to wynika przede wszystkim z nierównomiernego poziomu urbanizacji i uprzemysłowienia obszarów wiejskich Polski. Najtrudniejsza sytuacja na rynku pracy wystąpiła w powiatach o dominacji sektora rolnego, w tym na terenach po PGR-owskich, tj. w powiecie białogardzkim (16,7%), bartoszyckim (16,7%), piskim (16,2%), braniewskim (15,2%), nowodworskim (14,6%), elbląskim (14,4%), szczycieńskim i lidzbarskim (po 14,1%) oraz pyrzyckim (13,9%). Według G. Węclawowicza (2006, s. 70) jest to związane z „upadkiem uspołecznionej gospodarki rolnej na obszarach wiejskich i kryzysem ośrodków lokalnych, rzadziej subregionalnego. W trudnej sytuacji znajdują się nadal obszary wiejskie, w których dominował wysoki udział zatrudnienia w przemyśle, tj. w powiecie grudziądzkim (14,8%), włocławskim (15,2%). Wysokie bezrobocie na tych terenach to efekt zwolnień grupowych „chłopo-robotników”, tj. ludności zamieszkałej w gospodarstwach domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego z zakładów przemysłowych przeznaczonych do likwidacji. Stosunkowo wysoka stopa bezrobocia (13–14%) utrzymywała się na obszarach wiejskich o dużym udziale obszarów leśnych, charakteryzującymi się niskim wskaźnikiem jakości przestrzeni produkcyjnej, tj. na Pomorzu Zachodnim w powiecie drawskim, nowosolskim, strzelecko-drezdeńskim i szczecineckim, następnie w pasie Sudetów w powiecie świdwińskim, kamieńskim i górowskim oraz na Pomorzu Środkowym w powiecie bytowskim i człuchowskim. Kolejny obszar wysokiego bezrobocia wystąpił na terenie powiatów Pojezierza Chełmińskiego i Dobrzyńskiego w powiecie sępoleńskim, radziejowskim i działdowskim oraz Warmii i Mazur w powiecie ełckim, oleckim, węgorzewskim, kętrzyńskim, lidzbarskim i szczycieńskim (tab. 5).

Tabela 5

Dynamika zmian stopy bezrobocia (w %)

Województwo/Land	2003	2010	Dynamika zmian
Polska Północna i Zachodnia	17,7	10,0	56,5
Lubuskie	18,2	9,8	53,8
Wielkopolskie	13,4	6,9	51,5
Zachodniopomorskie	21,0	11,7	55,7
Dolnośląskie	17,1	9,4	55,0
Opolskie	12,5	7,7	61,6
Kujawsko-Pomorskie	19,6	12,2	62,2
Pomorskie	18,4	9,6	52,2
Warmińsko-Mazurskie	21,8	12,7	58,3
Niemcy Wschodnie	21,1	12,7	60,1
Brandenburgia	21,1	12,8	60,8
Meklemburgia-Pomorze Przednie	22,8	13,9	61,0
Saksonia	21,8	12,8	58,7
Saksonia-Anhalt	21,8	13,4	61,7
Turyngia	18,2	10,7	58,9

Źródło: oprac. własne na podstawie www.stat.gov.pl, Statistisches Bundesamt Deutschland.

Najniższe bezrobocie zaobserwowano na terenie powiatów położonych w sąsiedztwie wiodących pod względem przemian aglomeracjach Poznania, Wrocławia, Trójmiasta. Stopę bezrobocia poniżej 3% zanotowano w powiecie poznańskim, poniżej 4% w powiecie gdańskim i nowotomyskim. Powiaty o stopie bezrobocia poniżej 5% najliczniej wystąpiły w woj. wielkopolskim (w 6 powiatach), tj. kaliski, kępińskim, kościańskim, międzychodzkiem oraz wolsztyńskim. Niskie wskaźniki stopy bezrobocia poniżej 6% zanotowano na obszarach wiejskich o niewielkim zatrudnieniu w rolnictwie, wysoko zurbanizowanych, położonych w sąsiedztwie miast regionalnych, tj. w świebodzińskim, grodzickim, leszczyńskim, obornickim, śremskim, lubińskim, opolskim oraz strzeleckim.

Powyższa analiza wykazała, że największą stopą bezrobocia od początku transformacji charakteryzują się powiaty o dominacji sektora rolnego i dużym udziale terenów leśnych. Trudną sytuację pogłębia dodatkowo kryzys ośrodków lokalnych z monofunkcyjną bazą przemysłową. Najniższe bezrobocie utrzymuje się w powiatach wysoko zurbanizowanych położonych w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich oraz ważnych węzłów komunikacyjnych.

Analiza struktury bezrobotnych według płci wykazuje, że na obszarach wiejskich zdecydowaną większość stanowią kobiety (56,2%). Bezrobotne kobiety dominują szczególnie w grupie wieku 30–34 lata. Jest to okres, w którym kobiety rodzą i wychowują dzieci. Ich stan rodzinny, konieczność sprawowania funkcji wychowawczych zniechęca pracodawców do ich zatrudnienia. Sytuacja ta została określona przez I. Kotowską (1993) procesem feminizacji zubożenia. W 2010 r. najwięcej bezrobotnych kobiet (powyżej 60%) zarejestrowano w 21 powiatach, co stanowiło 13,8% ogółu. Przewagę mężczyzn zanotowano w 6 powiatach, tj. kamiennogórskim (max. 58,3%), jeleniogórskim, białogardzkim, ząbkowickim, nyskim oraz średzkim.

Bezrobocie, jej struktura i wielkość stanowią w Niemczech Wschodnich od dziesięcioleci bardzo ważny problem w rozwoju społeczno-gospodarczym. Dostęp do rynku pracy na obszarach wiejskich, pomimo rozwiniętego państwa opiekuńczego jest wciąż mocno zróżnicowany przestrzennie. Według A. Manske (2005) i K. Kraus (2006) rynek pracy na obszarach wiejskich kształtuje nie tylko wielkość dochodu jego mieszkańców, ale również wpływa na ich pozycję społeczną i uczestnictwo w życiu społecznym. Niepokojące jest, że po 20 latach integracji stopa bezrobocia w Niemczech Wschodnich (12,7%) jest dwukrotnie wyższa niż w dawnej RFN (6,9%). Dysproporcje przestrzenne zauważa się również w strukturze bezrobocia, głównie wśród bezrobotnych kobiet, bezrobotnej ludności młodej oraz nisko wykształconej młodzieży, tj. w strukturze płci, wieku i wykształcenia bezrobotnych. Sytuacja ta jest rezultatem prowadzonej na szeroką skalę restrukturyzacji gospodarki byłej NRD.

Analiza zróżnicowania regionalnego stopy bezrobocia na obszarach wiejskich Niemiec Wschodnich w 2010 r. wykazuje, że obszarami o najwyższym bezrobociu są rolnicze regiony Meklemburgii i Pomorza Przedniego (13,9%) oraz Saksonii-Anhalt (13,4%). Rynek pracy tych regionów charakteryzuje się jednocześnie najwyższymi wartościami stopy bezrobocia kobiet. Rozpiętość w wartościach bezrobocia kobiet i mężczyzn wynosiła 8,6%, co wskazuje, że kobiety mają mniejsze szanse na znalezienie pracy w regionie. Najniższy poziom bezrobocia utrzymywał się w kraju związkowym o zróżnicowanym rynku pracy, tj. w Turynгии (10,7%). W układzie powiatów najniższe wartości bezrobocia (zblżone do wartości Niemiec Zachodnich) zanotowano w powiatach położonych na granicy z Dolną Saksonią, tj. w Sonneberg (wartość minimalna 7,6%), Hidburghausen (8,2%), Wartburg (8,3%) oraz w sąsiedztwie Berlina w Potsdam-Mittelmark (8,4%) oraz Bormin (8,6%).

W latach 2003–2010 nastąpił spadek bezrobocia o połowę, tj. z 21,1% do 12,7%. W układzie przestrzennym największy spadek wystąpił w Saksonii z 21,1% do 12,7% oraz Turynгии z 18,2% do 10,7%. W 2010 r. najwyższą stopą bezrobocia charakteryzował się land Meklemburgia-Pomorze Przednie. W porównaniu z Niemcami Zachodnimi różnica pomiędzy maksymalną wartością (19,7%) w Demmin w Meklemburgii a minimalną (2,2%) w Ebersberg w Bawarii wynosiła 17,5 punktów procentowych. Wysokie rozpiętości w wartościach

bezrobocia wskazują na nierównomierną podaż pracy, która wynika ze zróżnicowania przestrzennego w rozwoju gospodarczym Niemiec.

4. Zakończenie

Analiza porównawcza zróżnicowania regionalnego struktury zatrudnienia i bezrobocia w latach 2003–2010 wykazuje następujące prawidłowości. Zarówno w Polsce Północnej i Zachodniej, jak i w Niemczech Wschodnich postępuje proces tercjalizacji gospodarki. Wyraźnie zaznacza się zmniejszenie zatrudnienia w sektorze rolnictwa, przemysłu i budownictwa na korzyść sektora usług. W 2010 r. w strukturze zatrudnienia dominował sektor usługowy, a następnie przemysł i budownictwo, przy czym udział pracujących w usługach w Niemczech Wschodnich jest dużo wyższy (67,1%) niż w Polsce Północnej i Zachodniej (40,1%). Na podstawie udziału zatrudnionych w poszczególnych sektorach ekonomicznych wyodrębniono na obszarach wiejskich Polski Północnej i Zachodniej sześć typów zatrudnienia, zaś w Niemczech Wschodnich dwa, tj. przemysłowo-usługowy (IV) i usługowy (V). Takie zróżnicowanie wynika z dużego udziału zatrudnienia w usługach w Niemczech, a w rolnictwie w Polsce.

Porównując zróżnicowanie regionalne stopy bezrobocia w Polsce Północnej i Zachodniej w 2010 r. zauważa się, że wartości minimalne bezrobocia w Polsce Północnej i Zachodniej (2,3%) kształtują się poniżej minimum regionalnego zanotowanego w Niemczech Wschodnich (7,6%). Stałymi składnikami układu najwyższego natężenia bezrobocia pozostawały w Polsce Północnej i Zachodniej województwa warmińsko-mazurskie i kujawsko-pomorskie, a w Niemczech Wschodnich land Meklemburgii i Pomorza Przedniego oraz Saksoni-Anhalt. Regiony o najwyższym poziomie bezrobocia to głównie obszary rolnicze o dużym udziale gospodarstw wielkoobszarowych. Obszarami najniższego natężenia bezrobocia są województwa wielkopolskie i opolskie oraz kraj związkowy Turynia. Powiaty o najniższym poziomie bezrobocia cechują się wysokim poziomem urbanizacji i uprzemysłowienia, przy stosunkowo wysokim udziale usług.

Analiza zmian stopy bezrobocia Polski Północnej i Zachodniej w latach 2003–2010 wykazała większe zróżnicowanie przestrzenne i natężenie procesów. Nastąpiła znaczna polaryzacja struktur społeczno-gospodarczych w porównaniu z 2002 r. Pogłębiające się procesy polaryzacji prowadzą do wyodrębniania się obszarów wzrostu gospodarczego i obszarów stagnacji. Bezrobocie w Polsce Północnej i Zachodniej, podobnie jak w Niemczech Wschodnich stanowi nadal podstawowy problem społeczny utrudniający rozwój gospodarczy kraju.

LITERATURA

- Bielenski H., Magvas E., Parmentier K., 1992, *Arbeitsmarkt Monitor für die neuen Bundesländer*, Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, 2/92, Stuttgart, s. 136–157.
- Der Arbeitsmarkt in Deutschland – Krise auf dem deutschen Arbeitsmarkt*, 2009, Bundesagentur für Arbeit, Arbeitsmarktberichterstattung, Nürnberg.
- Gemeinsamplanen für Berlin und Brandenburg*, 2007, Ministerium für Infrastruktur und Raumordnung, Potsdam.
- Jeziarska-Thöle A., 2011, *Modele rozwoju obszarów wiejskich Niemiec w strefie przygranicznej niemiecko-polskiej* [w:] Wesołowska M. (red.), *Studia Obszarów Wiejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 89–105.
- Jeziarska-Thöle A., Kluba M., 2012, *Einfluss der Mitgliedschaft Polens in der Europäischen Union auf die demographischen Veränderungen in der polnischen Landwirtschaft* [w:] *Gemeinsame Wege? Transformation in Deutschland und Polen Europäische Regionen im Wandel, Demokratieentwicklung in Polen und in den neuen Bundesländern*, Europäische Akademie Berlin, Osteuropa Zentrum Berlin-Verlag, s. 74–85.
- Kotowska I. (red.), 2012, *Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków – diagnoza społeczna 2011*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Kraus K., 2006, *Vom Beruf zur Employability? Zur Theorie einer Pädagogik des Erwerbs*, Wiesbaden.
- Manske A., 2005, *Eigenverantwortung statt wohlfahrtsstaatlicher Absicherung. Anmerkungen zum Gestaltwandel sozialer Absicherung* [w:] „*Berliner Journal für Soziologie*”, H. 2, s. 241–258.
- Reissig R., 2005, *Bilanz und Ausblick. Transformations- und Vereinigungsmodell und seine Ergebnisse* [w:] Bahrmann H., Links Ch. (red.), *Am Ziel vorbei. Die deutsche Einheit – Eine Zwischenbilanz*, Links Verlag, Berlin, s. 293–316.
- Schubert K., Klein M., 2006, *Das Politiklexikon*, Bonn.
- Statistisches Jahrbuch Brandenburg 1991, 2009, 2010, Land Brandenburg*, Landesbetrieb für Datenverarbeitung und Statistik, Potsdam.
- Vogel B., 1995, *Sozialstrukturelle Folgen von Erwerbslosigkeit in Ostdeutschland und deren Verarbeitung durch die Betroffenen* [w:] Beer D. et al. (red.), *Empirische Arbeitsmarktforschung zur Transformation in Ostdeutschland*, Berlin, s. 108–121.
- Węclawowicz G., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*, IGiPZ PAN, Warszawa.

THE CHANGES IN THE STRUCTURE OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT IN THE RURAL AREAS OF NORTHERN AND WESTERN POLAND AND EAST GERMANY

As a result of political and economic changes in the labor market in the socialist countries, characterized by a deficiency to 1990 labor market was transformed into

a work of insufficient residence in a difficult situation especially in rural areas were the dominance of state-owned farms. The article presents the changes in the structure of employment and unemployment in the rural areas of Northern and Western Poland and East Germany. Comparative analysis of the structure of regional disparities in employment and unemployment in the years 2003–2010 shows the following regularity. Both the Northern and Western Poland and in Eastern Germany progressing economy, the reduction of employment in agriculture, industry and construction in favor of the service sector. In 2010, the employment structure dominated by the service sector and construction industry and, with the share of employment in services in East Germany is much higher (67,1%) than in Northern Poland and Western Europe (40,1%). Based on the participation of employees in the various economic sectors distinguished Polish rural areas of Northern and Western six types of employment, and in East Germany two: industrial and commercial (IV) and tertiary (V). This distinction stems from the large share of employment in services in Germany and in agriculture in Poland. Comparing the regional differences in the unemployment rate in Northern and Western Poland in 2010, it is noted that the minimum value of unemployment in Northern and Western Poland (2,3%) are below the regional minimum recorded in East Germany (7,6%). Analysis of changes in Polish unemployment rate of North and West in the years 2003–2010 showed greater diversity and intensity of spatial processes. There was a significant polarization of socio-economic structures in comparison with 2002. Deepening polarization processes lead to the isolation of the areas of growth and areas of stagnation.

Dr Marta Gwiazdzińska-Goraj
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej
Wydział Geodezji i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Dr Aleksandra Jezierska-Thöle
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Jolanta Rodzoś, Monika Wesołowska

WEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH W WOJEWÓDZTWIE LUBELSKIM

Celem niniejszego opracowania jest analiza cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej województwa lubelskiego, które składają się na jego wewnętrzny potencjał rozwojowy. Analiza została przeprowadzona w oparciu o dostępne dane GUS. Badania potwierdzają wcześniejsze opinie o niekorzystnej sytuacji społeczno-demograficznej obszarów wiejskich Lubelszczyzny. Autorki pokazują rozmiary pewnych zjawisk, takich jak struktura demograficzna ludności, saldo migracji, wykształcenie mieszkańców, czy dostępność infrastruktury technicznej.

Słowa kluczowe: województwo lubelskie, obszary wiejskie, peryferyzacja

1. Wprowadzenie

Województwo lubelskie wykazuje wiele cech charakterystycznych dla obszarów depresji. W dokumentach krajowych zaliczane jest do regionów peryferyjnych. Peryferyjność oznacza, że na obszarze tym odnotowuje się bardzo niski wzrost gospodarczy. W większości gmin wartość PKB na jednego mieszkańca rzadko przekracza poziom 50–60% średniej krajowej. Wśród najczęściej identyfikowanych cech województwa lubelskiego wyróżnia się następujące zjawiska:

- znaczące rozdrobnienie rolnictwa (gospodarstwa małe, nieefektywne, niezdolne do podjęcia towarowej produkcji i udziału w gospodarce rynkowej);
- przeludnienie agrarne oraz bezrobocie ukryte;
- niski poziom warunków życia mieszkańców, w wielu sołectwach występuje zjawisko ubóstwa materialnego;
- wyludnianie się obszarów wiejskich, głównie wskutek ubytku migracyjnego ludności;
- starzenie się ludności.

Za główną barierę ograniczającą rozwój uważa się położenie geograficzne tego terenu. Lubelszczyzna usytuowana jest na wschodnich krańcach Unii Euro-

pejskiej, zaś bezpośrednie sąsiedztwo Ukrainy i Białorusi nie daje perspektyw dynamizacji procesów gospodarczych.

Na rozwój regionów oprócz czynników zewnętrznych mają wpływ także ich cechy wewnętrzne, ukształtowane w całym procesie rozwoju. Wśród tych czynników egzogenicznych wyróżnić można za P. Churskim i R. Perdałem (2008) trzy główne grupy:

- kapitał ludzki, czyli wyposażenie regionu w zasoby wykwalifikowanej i wykształconej siły roboczej mającej dostęp do oferty edukacyjnej umożliwiającej kształcenie ustawiczne, a przez to dostosowywanie się do zmieniających się potrzeb rynku pracy;

- infrastrukturę techniczną, rozumianą jako wyposażenie obszaru w dostępną dla mieszkańców sieć wodociągową, kanalizacyjną, energetyczną, gazową, telekomunikacyjną, transportową, itd.;

- czynniki miękkie, tworzące warunki do budowania gospodarki opartej na wiedzy, na które składają się: dostęp do nowych technologii, dyfuzja innowacji, kultura przedsiębiorczości, zdolność do tworzenia sieci współpracy i skupisk przedsiębiorstw, wyposażenie instytucjonalne.

Zagadnieniami dotyczącymi sytuacji ludnościowej na obszarach wiejskich województwa lubelskiego zajmowało się wielu autorów, m.in.: L. Barwińska (1973), P. Eberhardt (1989), A. Miszczuk (1993) i M. Flaga (2002). Autorzy ci podkreślali ogromną skalę procesu wyludniania się wsi lubelskiej, która spowodowana była przede wszystkim ujemnym bilansem migracyjnym utrzymującym się przez cały okres powojenny. Depopulacja przyczynia się do słabej jakości kapitału ludzkiego na omawianym terenie. W nielicznych pracach poruszany był również problem wykształcenia ludności wiejskiej województwa lubelskiego oraz dostępu młodzieży do szkół i jakości kształcenia (Flaga, Wesołowska 2002). Natomiast wyposażenie regionu w elementy infrastruktury technicznej w swoich pracach badały I. Burlikowska (1974) oraz R. Kołodyńska-Gawrysiak (2002). Autorki te skupiły się na wyposażeniu obszarów wiejskich w sieć wodociągową, nie omawiały innych, równie istotnych elementów infrastruktury technicznej, np. wyposażenia w gaz czy infrastruktury drogowej.

Celem niniejszego opracowania jest analiza cech przestrzeni społeczno-ekonomicznej województwa, które składają się na jego wewnętrzny potencjał rozwojowy. Została ona przeprowadzona w oparciu o dostępne dane GUS dotyczące m.in. struktury wieku i wykształcenia ludności, bilansu migracyjnego, wyposażenia w infrastrukturę techniczną i przedsiębiorczości mieszkańców.

2. Kapitał ludzki

Kapitał ludzki wiąże się z sytuacją demograficzną regionu. W przypadku województwa lubelskiego sytuacja ta rysuje się wyjątkowo niekorzystnie. Wszystkie wskaźniki określające demograficzne zasoby produkcyjne są tu poniżej średniej krajowej dla obszarów wiejskich. Niższy jest udział zarówno ludności w wieku produkcyjnym, jak i przedprodukcyjnym, wyższy natomiast w wieku poprodukcyjnym (tab. 1).

Tabela 1

Potencjał demograficzny obszarów wiejskich województwa lubelskiego
w latach 2002 i 2011

Jednostka terytorialna	W wieku przedprodukcyjnym		W wieku produkcyjnym		W wieku poprodukcyjnym		Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym		Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011
	%						osoba			
Polska	22,7	18,5	62,2	64,2	15,1	17,3	66,5	93,1	24,2	26,9
Lubelskie	23,8	18,9	60,0	63,2	16,2	17,9	68,2	94,9	27,1	28,4
Polska – obszary wiejskie	26,0	21,1	58,4	63,2	15,6	15,6	59,8	74,1	26,7	24,7
Lubelskie – obszary wiejskie	25,1	20,3	55,8	61,3	19,0	18,4	75,7	90,9	34,1	30,1

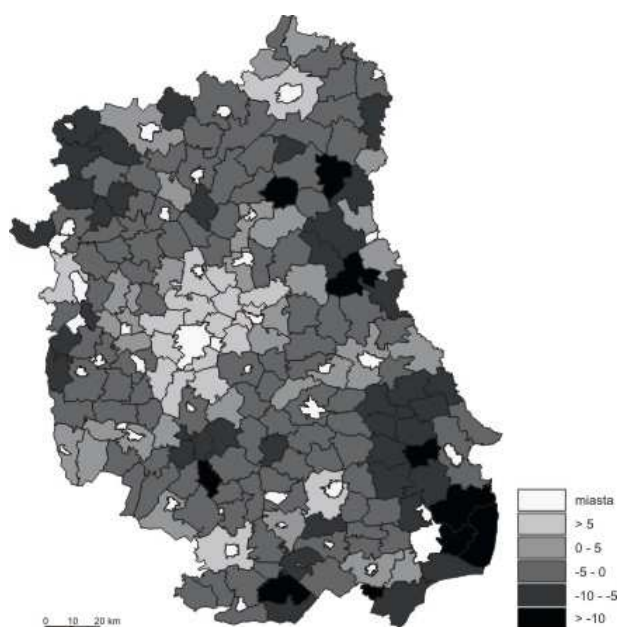
Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS.

Stosunek liczby osób w wieku poprodukcyjnym do osób w wieku produkcyjnym oraz do osób w wieku przedprodukcyjnym jest wyższy od przeciętnej wartości dla obszarów wiejskich w skali ogólnopolskiej. Jest to dowodem starości demograficznej lubelskiej wsi. Biorąc pod uwagę, że odsetek dzieci i młodzieży do 17 roku życia w latach 2002–2011 zmalał z 25% do 20%, perspektywy na przyszłość nie rysują się optymistycznie. Z dużym prawdopodobieństwem można określić, że proces starzenia się zostanie utrzymany. Zaznaczyć jednak należy, że wieś lubelska osiągnęła pewien poziom krytyczny, gdyż udział ludności w wieku poprodukcyjnym już nie wzrasta, a wręcz zmniejsza się nieznacznie (ze względu na zgony ludności najstarszej). W związku z tym w stosunku do 2002 r. zmalał też stosunek liczby osób w wieku popro-

dukcyjnym do liczby osób w wieku produkcyjnym. Nie jest to jednak wynik stałej poprawy sytuacji, a jedynie efekt wyżu demograficznego z lat 80. XX wieku. Jeśli porówna się natomiast najstarszą grupę wiekową z najmłodszą, to okazuje się, że na każde 100 osób z grupy przedprodukcyjnej przypada aż 90 osób z grupy poprodukcyjnej, podczas gdy średnia dla obszarów wiejskich Polski wynosi 75. Zmniejszanie się udziału ludności z najmłodszej grupy wiekowej stanowi problem, który negatywnie rzutować może na perspektywy rozwoju regionu.

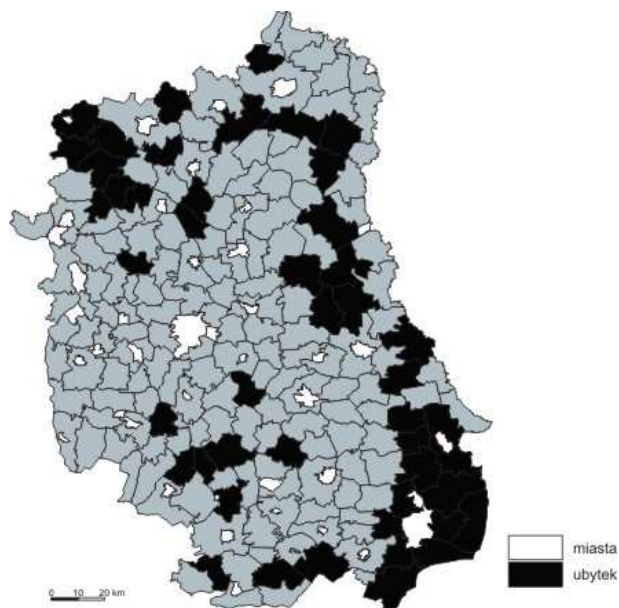
Obszary wiejskie województwa lubelskiego od wielu lat wyludniają się. Proces ten spowodowany jest nie tylko niskim przyrostem naturalnym, ale przede wszystkim ujemnym bilansem migracyjnym, utrzymującym się w zasadzie przez cały okres powojenny. Położenie obszaru w strefie oddziaływania bariery przestrzennej jaką jest wschodnia granica państwa oraz wysoki udział ludności związanej z mało efektywnym rolnictwem były czynnikami generującymi niekorzystny bilans migracyjny tego obszaru, co najmniej od końca lat 60. XX wieku. W ciągu ostatnich dziesięciu lat liczba stałych migracji z wiejskich terenów Lubelszczyzny przekroczyła 48 tys. ludności. Dodatkowo, duża część mieszkańców obszarów wiejskich województwa uczestniczy w migracjach czasowych. Dane GUS wskazują na blisko 13 tys. osób czasowo nieobecnych w miejscu swojego miejsca zameldowania w 2011 r. (BDL 2011). Spośród wszystkich gmin wiejskich dodatni bilans migracji wykazują jedynie gminy podmiejskie, zwłaszcza największych miast Lubelszczyzny: Lublina, Białej Podlaskiej, Zamościa, Chełma, Puław i Biłgoraja. Jest to zjawisko typowe dla całej Polski, wpisujące się w szeroko rozumiany proces suburbanizacji (Wesołowska 2006). Zdecydowana większość wiejskich gmin województwa w roku 2011 charakteryzowała się jednak saldem ujemnym. Największy ubytek migracyjny odnotowano w peryferyjnie położonych obszarach, a szczególnie w południowo-wschodniej części województwa (rys. 1). Głównymi kierunkami odpływu międzywojewódzkiego ludności z Lubelszczyzny jest województwo mazowieckie i małopolskie, a w zasadzie ich największe miasta: Warszawa i Kraków.

W szczególnie niekorzystnej sytuacji są gminy, w których występuje długotrwały odpływ ludności. Według danych GUS w co piątej gminie tego obszaru w latach 2002–2011 odnotowano stały ubytek ludności wywołany migracjami. Jest to zwarty pas gmin położonych wzdłuż wschodniej granicy województwa lubelskiego oraz w północno-zachodniej części regionu, w okolicach Łukowa (rys. 2).

Rys. 1. Saldo migracji w gminach wiejskich województwa lubelskiego w % (2011)

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie BDL GUS

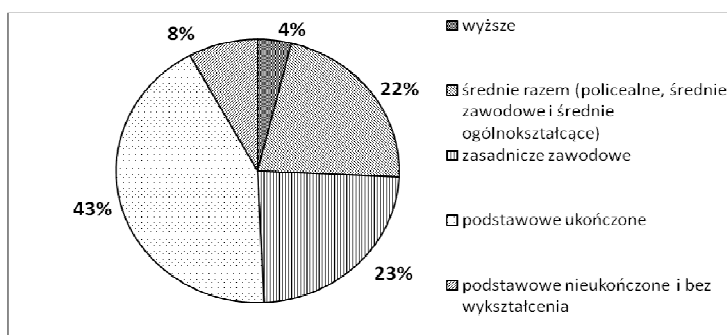

Rys. 2. Gminy województwa lubelskiego z utrzymującym się ujemnym saldem migracji w okresie 2002–2011

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Przyczyną migracji z tych terenów są przede wszystkim motywy ekonomiczne, związane z poszukiwaniem pracy oraz satysfakcjonującego wynagrodzenia, a także podniesienia standardu warunków mieszkaniowych. Proces przemieszczania się ludności przyczynia się, ze względu na selektywność migracji (migrują przede wszystkim ludzie młodzi, lepiej wykształceni, bardziej przedsiębiorczy i innowacyjni), do zmniejszania potencjalnych zasobów pracy i obniżania ich jakości. Obok odpływu ludzi o wysokim potencjale, to w przyspieszonym tempie postępuje też proces starzenia się społeczności, także za sprawą spadającego przyrostu naturalnego, będącego konsekwencją odpływu kobiet w wieku reprodukcyjnym. Zmniejszająca się liczba urodzeń obserwowana jest tu już od początku lat 90. XX w., a w roku 2000 zaobserwowano depresję urodzeniową. Ze względu na migracje i starzenie się społeczeństwa badany obszar traci ludność. Według *Prognozy demograficznej...* (2009) Głównego Urzędu Statystycznego region ten straci do roku 2035 około 13% ludności (280 tys.).

Jednym z istotnych elementów kapitału ludzkiego jest struktura wykształcenia ludności. Poziom wykształcenia mieszkańców województwa lubelskiego ulega stopniowej poprawie. Jednak w strukturze wykształcenia ludności na obszarach wiejskich nadal najliczniejszą grupę stanowią osoby z wykształceniem podstawowym (43%) oraz zasadniczym zawodowym (23%) (rys. 3). Te dwa typy wykształcenia posiada łącznie aż $\frac{2}{3}$ ludności wiejskiej województwa. Dodatkowo, 8% mieszkańców lubelskiej wsi (zazwyczaj najstarszych) wykazuje wykształcenie niepełne podstawowe lub brak wykształcenia. Natomiast wykształcenie wyższe posiada zaledwie 4% ogółu wiejskiej ludności. Ta struktura kształtuje wyobrażenia o innowacyjności rolnictwa na Lubelszczyźnie, o jego potencjale rozwojowym.

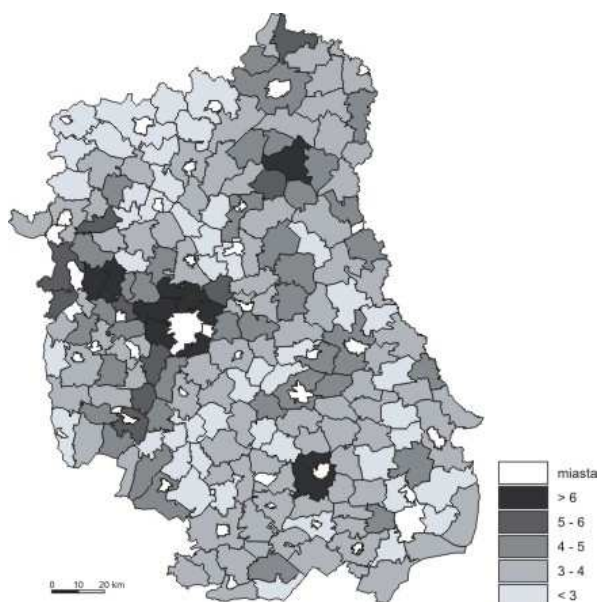

Rys. 3. Struktura wykształcenia ludności na obszarach wiejskich województwa lubelskiego (2002)

Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

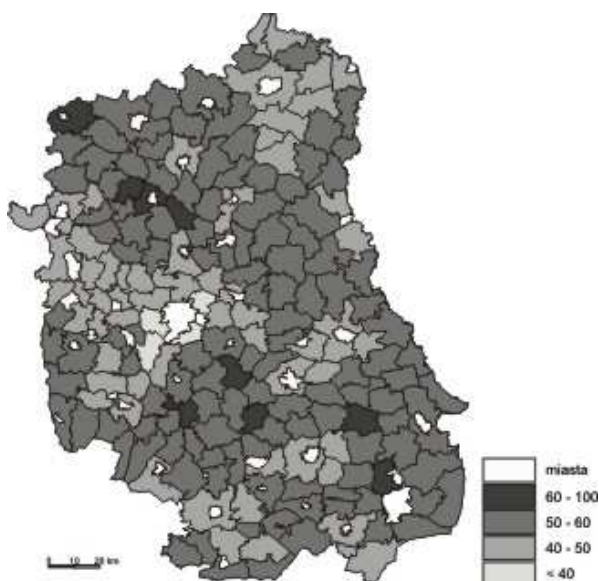
Mapa przestrzennego zróżnicowania udziału ludności z wyższym wykształceniem (rys. 4) potwierdza wstępne przypuszczenia, że pod tym względem najbardziej uprzywilejowane są wiejskie obszary napływowe, tj. strefy suburbanizacyjne miast. Natomiast tradycyjne obszary wiejskie wykazują wyraźny deficyt wykształcenia w stosunku do obszarów ośrodkowych. Ich mieszkańcy są zdecydowanie gorzej wykształceni niż strefy podmiejskie dużych miast (rys. 5). Przyczyną takiego stanu rzeczy jest utrudniony ze względów ekonomicznych dostęp do szkół ponadpodstawowych uczniów wywodzących się z biedniejszych rodzin wiejskich oraz niska świadomość społeczna mieszkańców tradycyjnych wsi. Czynnikiem niesprzyjającym podejmowaniu wykształcenia średniego przez młodzież z bardziej odległych, peryferyjnych gmin województwa jest również stosunkowo duża odległość szkół ponadgimnazjalnych od miejsca zamieszkania. Reforma szkolnictwa po 1999 r. przyniosła likwidację wielu takich placówek w mniejszych miejscowościach, co dla wielu osób oznacza przymusową rezygnację z dalszej edukacji, ze względów finansowych i komunikacyjnych. Uczniowie z terenów wiejskich często kończą edukację na poziomie gimnazjalnym i podejmują pracę w gospodarstwie rodzinnym. Poza tym funkcjonuje jeszcze przekonanie, że praca na roli wymaga nie tyle wykształcenia ile chęci i determinacji. Trzeba jednak zauważyć pewną prawidłowość – wykształcenie najniższe – podstawowe, niepełne podstawowe lub bez wykształcenia posiadają prawie wyłącznie osoby w starszym wieku, zamieszkujące tradycyjne obszary wyludniające się województwa lubelskiego, z zaawansowanym procesem starzenia się ludności. Wśród młodych ludzi najniższym wykształceniem jest zazwyczaj wykształcenie gimnazjalne lub co najmniej podstawowe w przypadku grupy wiekowej kształcącej się przed wejściem reformy z 1999 r.

Analiza wykształcenia mieszkańców gmin wiejskich Lubelszczyzny na tle kraju prowadzi do wniosku, że jest ono słabsze niż w innych regionach Polski. W przeważającej liczbie wiejskich jednostek terytorialnych odsetek ludności z wykształceniem podstawowym i niepełnym wynosi 50–60%. Występują tu też gminy, w których przekracza on 60%. Prawdopodobnie wynika to z mniejszego stopnia urbanizacji, w tym również z gorszego poziomu wyposażenia tego obszaru w infrastrukturę oświatową i szkolnictwo wyższe (Bański i in. 2010). Wydaje się jednak, że pewną rolę odgrywa tu też stan świadomości społecznej oraz ugruntowana w tym zakresie tradycja.

Rys. 4. Wykształcenie wyższe mieszkańców obszarów wiejskich województwa lubelskiego w % (2002)

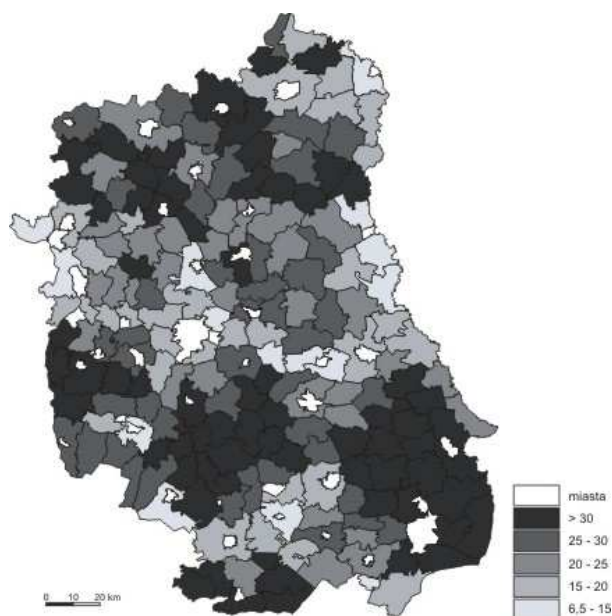
Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Rys. 5. Wykształcenie podstawowe i niepełne podstawowe mieszkańców obszarów wiejskich województwa lubelskiego w % (2002)

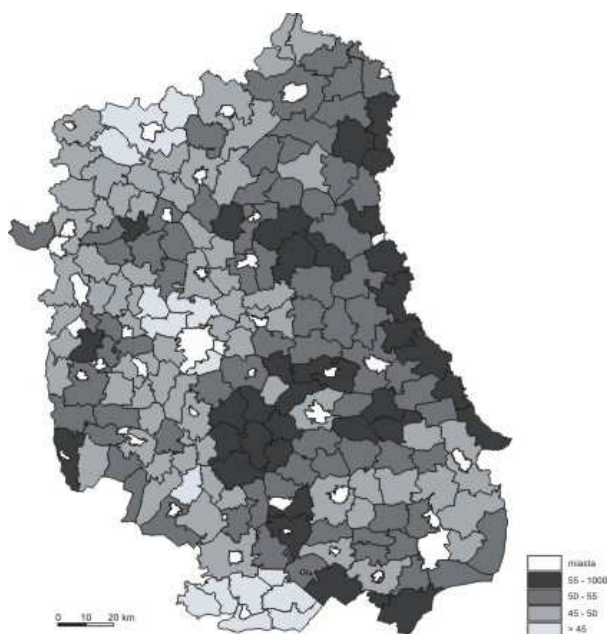
Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Rynek pracy na obszarach wiejskich w województwie lubelskim zdominowany jest przez sektor rolniczy. Z rolnictwa utrzymują się przede wszystkim mieszkańcy gmin południowej i północnej Lubelszczyzny (rys. 6). W pierwszym przypadku jest to obszar występowania dobrych gleb, w drugim natomiast gospodarstw o dużym jak na lubelskie warunki areale gospodarstw. Natomiast dominującym źródłem utrzymania dla ludności wschodniej części badanego obszaru są źródła niezarobkowe, takie jak renty, emerytury i zasiłki społeczne (rys. 7). W niektórych gminach odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych jest bardzo wysoki, powyżej 50%. Taka sytuacja jest typowa dla wschodniej części województwa, gdzie skoncentrowane są gminy wyludniające się, o najwyższym udziale ludności w wieku poprodukcyjnym. W okolicach dużych miast ogniskują się natomiast strefy o dużym udziale ludności utrzymujących się ze źródeł innych niż rolnicze i niezarobkowe. Ma to wyraźny związek z miejskim rynkiem pracy, z którego korzystają mieszkańcy okolicznych obszarów wiejskich.

Rys. 6. Ludność utrzymująca się z rolnictwa (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

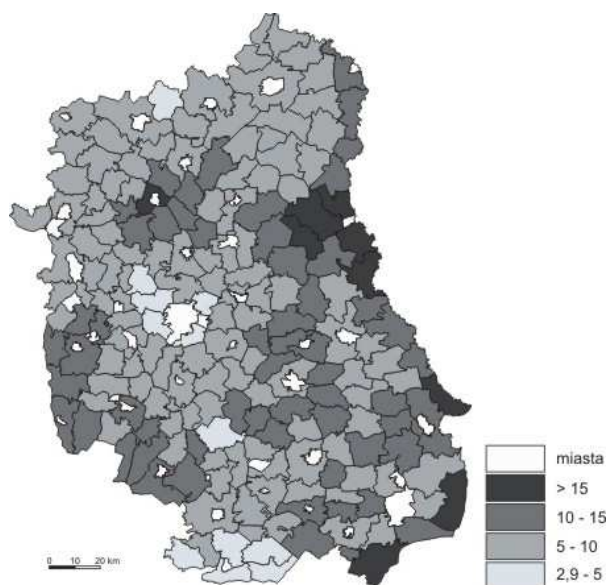

Rys. 7. Niezarobkowe źródła utrzymania (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. wykazały, że w niemal całym województwie lubelskim większość gospodarstw rolnych (ponad 80%) prowadzi aktywną działalność rolniczą. Ma ona jednak swoją specyfikę. Na wielu obszarach zwłaszcza w strefie rozciągającej się na południe od Lublina w strukturze wielkości gospodarstw duży jest udział gospodarstw małych, do 1 ha powierzchni. Są to więc gospodarstwa nierynkowe, samozaopatrzeniowe, gdzie produkty rolne są na miejscu konsumowane, a w przypadku sprzedaży, stanowią jedynie uzupełnienie innych źródeł dochodów (często niezarobkowych). Na Lubelszczyźnie wysoki wskaźnik aktywności rolniczej nie idzie więc w parze z towarowością produkcji w tym sektorze.

Wyraźna dominacja sektora rolniczego na terenie województwa lubelskiego ma też wpływ na rejestrowany poziom bezrobocia. Stopa bezrobocia rejestrowanego w województwie lubelskim osiąga stosunkowo niską wartość. W 2011 r. wyniosła ona 13,2%, przy czym najwyższe wskaźniki odnotowano tradycyjnie wzdłuż wschodniej granicy województwa (rys. 8). Jednak faktyczne bezrobocie jest zdecydowanie wyższe, ze względu na znaczne rozmiary bezrobocia ukrytego w rolnictwie.

Rys. 8. Udział bezrobotnych w liczbie osób będącej w wieku produkcyjnym (2011)

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Reasumując powyższą analizę cech kapitału społecznego obszarów wiejskich województwa lubelskiego, można stwierdzić, że jest on niestety niski. Są to tereny, które wykazują wiele cech charakterystycznych dla obszarów depresji społecznej. Duża część omawianego regionu ze względu na niekorzystne zjawiska demograficzne określana jest mianem ludnościowego obszaru problemowego (Jelonek 1988; Gawryszewski 1989; Bański 2008). Występujące tu niekorzystne zjawiska społeczne, jak wyludnianie się obszaru, słabe wykształcenie mieszkańców, czy duży udział niezarobkowych źródeł utrzymania mają swoje głębokie podłoże geopolityczne, ekonomiczne i kulturowe i są niezwykle trudne do usunięcia. Wydaje się, że jedną z poważniejszych przyczyn istniejącego stanu rzeczy jest peryferyjność regionu w sensie fizycznym, która skutkuje peryferyzacją w sensie ekonomicznym i społecznym. Przygraniczne położenie, w przypadku granicy tak szczelnej jak wschodnia granica Polski, a od 2004 r. również Unii Europejskiej, sprzyja stagnacji ekonomicznej i kształtowaniu się wielu niekorzystnych zjawisk społecznych.

3. Infrastruktura techniczna

Analiza kolejnej grupy czynników wpływających na rozwój regionalny, zaproponowanych przez P. Churskiego i R. Perdała (2008) – infrastruktury technicznej – pozwala stwierdzić, że pomimo wyraźnej poprawy w tym zakresie od

2002 r., w dalszym ciągu gminy wiejskie województwa lubelskiego posiadają wskaźniki niższe od średniej krajowej (tab. 2). Wobec stałej poprawy sytuacji w całym kraju, nie nadrabiają strat w stosunku do innych regionów. W 2011 r., podobnie jak dziesięć lat wcześniej, odsetek gospodarstw posiadających dostęp do kanalizacji jest tu o blisko połowę niższy niż przeciętnie w Polsce. Podobne proporcje zachowane są w przypadku dostępu do sieci gazowej. Najmniejsze różnice pomiędzy wsią lubelską a przeciętną wsią w Polsce występują pod względem dostępu do wodociągu. Z trzech omawianych sieci, sieć wodociągowa jest też najlepiej rozbudowana. Ma do niej dostęp 70% mieszkańców wsi w województwie, podczas gdy do kanalizacji tylko 16%, a do linii gazowych niecałe 14%.

Tabela 2

Korzystający z infrastruktury technicznej (%)

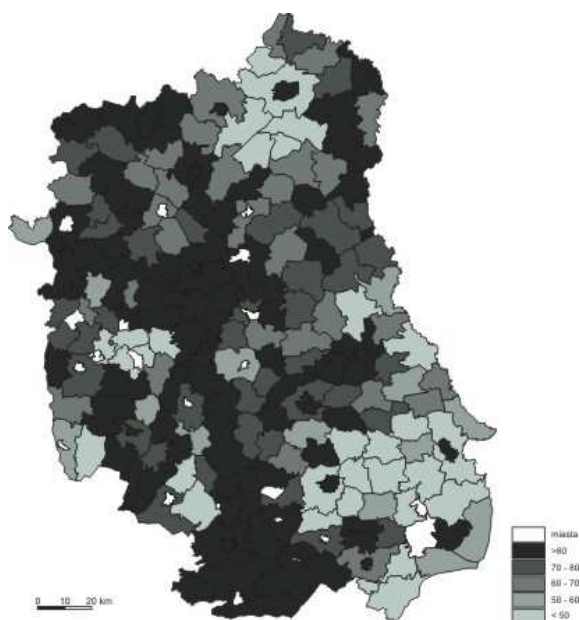
Jednostka terytorialna	Wodociąg		Kanalizacja		Gaz	
	2002	2011	2002	2011	2002	2011
Polska – gminy wiejskie	69,7	75,7	14,2	27,8	18,6	21,2
Lubelskie – gminy wiejskie	63,5	70,7	7,6	15,9	10,1	13,7

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS.

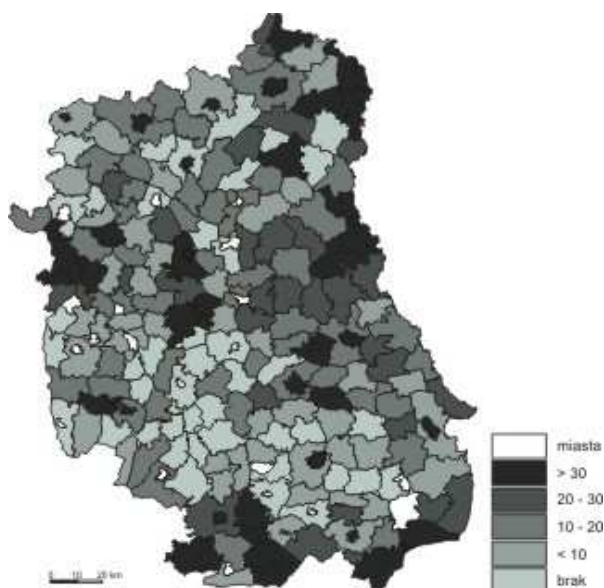
Wyposażenie w infrastrukturę techniczną obszarów wiejskich województwa lubelskiego wykazuje wyraźne zróżnicowanie przestrzenne. Pod względem dostępu do sieci wodociągowej i gazowej zdecydowanie lepsza sytuacja występuje w zachodniej części regionu. Natomiast sieć kanalizacyjna lepiej rozbudowana jest w strefie wzdłuż wschodniej i południowej granicy województwa, co jest po części efektem aktywności gmin w pozyskiwaniu funduszy zewnętrznych. Pod tym względem w gorszej sytuacji okazują się być gminy podmiejskie największych miast, takich jak Lublin, czy Zamość.

Warto też zwrócić uwagę na stopień rozpowszechnienia poszczególnych rodzajów infrastruktury. O ile w przypadku sieci wodociągowej nie odnotowano gmin jej pozbawionych, to w przypadku sieci kanalizacyjnej, a przede wszystkim gazowej takie gminy występują licznie (rys. 9, 10, 11). Gaz sieciowy wykorzystuje zdecydowana mniejszość spośród wszystkich gmin wiejskich województwa.

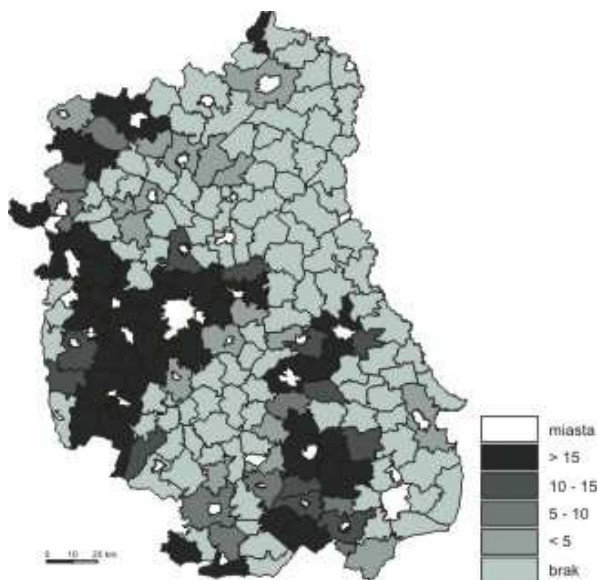
Czynnikami silnie wpływającym na rozwój gospodarczy regionu jest skala przedsiębiorczości mieszkańców. W 2011 r. na terenach wiejskich województwa lubelskiego funkcjonowało ok. 424 tys. podmiotów gospodarczych. W przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców daje to liczbę 495 podmiotów, podczas gdy średnia dla terenów wiejskich w skali ogólnopolskiej wynosi 663 (tab. 3). Nasylenie przedsiębiorczością na tym obszarze nie jest więc duże. Na 100 mieszkańców

Rys. 9. Korzystający z sieci wodociągowej w % (2010)
 Źródło: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS

Rys. 10. Korzystający z sieci kanalizacyjnej w % (2010)
 Źródło: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS

Rys. 11. Korzystający z sieci gazowej w % (2010)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS

w wieku produkcyjnym w gminach wiejskich województwa lubelskiego działalność gospodarczą prowadzi zaledwie 6 osób – mniej niż średnio w Polsce. Wyższy od średniej krajowej jest natomiast wskaźnik aktywności w stowarzyszeniach i organizacjach społecznych.

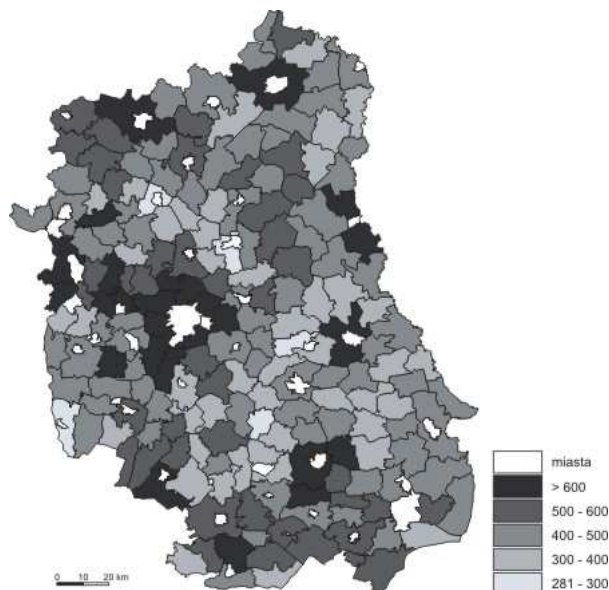
Tabela 3

Działalność gospodarcza mieszkańców wsi województwa lubelskiego na tle Polski (2011)

Jednostka terytorialna	Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności	Jednostki nowo zarejestrowane w rejestrze REGON na 10 tys. ludności	Jednostki wykreślone z rejestru REGON na 10 tys. ludności	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 100 osób w wieku produk.	Fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne na 10 tys. ludności
Polska	1 004	90	100	12	28
Lubelskie	746	67	74	9	29
Polska – wieś	663	67	67	9	24
Lubelskie – wieś	495	48	48	6	27

Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS.

Najwięcej podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców znajduje się w najbliższym otoczeniu dużych miast (rys. 12). Najważniejszym czynnikiem kształtującym przestrzenne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego jest zatem renta położenia. Poprzez korzyści aglomeracji działalność gospodarcza wykazuje wyraźne tendencje do koncentracji. Proces ten pogłębia różnicowanie przestrzeni na obszary wzrostu w strefach podmiejskich i pozostałe obszary, tzw. obszary peryferyjne.

Rys. 12. Podmioty zarejestrowane w systemie REGON na 10 tys. mieszkańców (2011)

Źródło: oprac. własne na podstawie BDL GUS

Kolejnym ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój gospodarczy jest atrakcyjność inwestycyjna regionu. Całe województwo lubelskie należy do obszarów o najniższej atrakcyjności, tak dla działalności przemysłowej, jak i usługowej oraz działalności zaawansowanej technologicznie. W rankingu atrakcyjności województw przygotowanym w 2010 r. przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową pod kierunkiem M. Nowickiego znalazło się na 15 pozycji z ujemnym wskaźnikiem sumarycznym, tuż przed województwem podlaskim. Zdecydowana większość obszaru województwa, poza podregionem lubelskim obejmującym Lublin i powiaty z nim bezpośrednio sąsiadujące, we wszystkich sferach otrzymuje ocenę najniższą z możliwych. Jest tak przede wszystkim z powodu niekorzystnych cech infrastruktury społecznej i gospodarczej oraz słabej dostępności komunikacyjnej, a także niskiego popytu wewnętrznego. Cechy te tworzą barierę hamującą rozwój gospodarczy regionu

i pogłębiają jego peryferyzację. Ogólna kondycja gospodarcza województwa przekłada się natomiast na trudną sytuację rolnictwa i obszarów wiejskich.

4. Czynniki miękkie

Rozwój gospodarczy związany jest także z innowacyjnością techniczną i organizacyjną, której wskaźnikiem może być liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego. W 2011 r. na obszarze Lubelszczyzny zarejestrowanych było zaledwie 1,4% wszystkich działających na terenie Polski firm z udziałem kapitału zagranicznego w Polsce. Pracuje w nich niewiele ponad 20 tys. osób. Przy tak niskim wskaźniku dla całego regionu, sytuacja obszarów wiejskich jest jeszcze gorsza. To miasta są bowiem miejscem akumulacji kapitału zagranicznego. Można więc powiedzieć, że lubelska wieś nie odgrywa większej roli na rynku przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego (tab. 4).

T a b e l a 4

Podmioty z kapitałem zagranicznym (2011)

Jednostka terytorialna	Liczba podmiotów	%	Liczba pracujących	%
Polska	24 910	100,0	1 566 533	100,0
Lubelskie	353	1,4	20 756	1,3

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS.

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi regionów, a jednocześnie świadczącym o ich aktywności, jest również mobilizacja społeczna, mierzona wskaźnikiem liczby organizacji politycznych i społecznych oraz udziałem mieszkańców w ich działalności. Sprzyja ona przedsiębiorczości, tworzeniu infrastruktury gospodarczej i kultury współpracy. Na obszarze województwa lubelskiego udział stowarzyszeń i organizacji typu non-profit jest nieduży, obejmuje on ok. 6% zasobów krajowych (tab. 5). Brak danych w rozbiciu na gminy nie pozwala na szczegółowe omówienie sytuacji na obszarach wiejskich województwa. Pozwala jedynie na przypuszczenie, że aktywność ludności wiejskiej w tym względzie jest także niewielka. Rys. 13 przedstawia natomiast mobilizację społeczną ludności, mierzoną członkostwem w różnego rodzaju klubach. Duża liczba gmin wiejskich województwa charakteryzuje się minimalnym udziałem ludności w działalności tego typu instytucji społecznych, gdzie na 10 tys. mieszkańców taką przynależność wykazuje poniżej 100 osób. Oznacza to aktywność na poziomie niższym od 1%. W nielicznych gminach skupionych w północnej części regionu wskaźnik ten przekracza 4%. W większości wiejskich jednostek

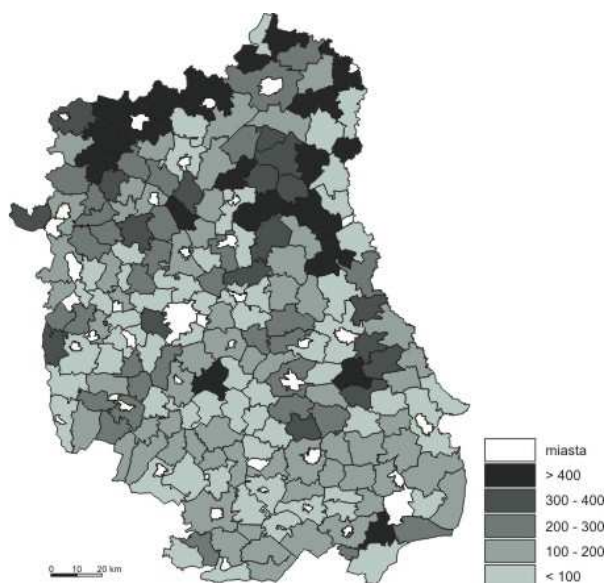
terytorialnych w działalności klubów w sposób formalny uczestniczy 1–2% mieszkańców. Są to wartości bardzo niskie.

T a b e l a 5

Liczba organizacji na 10 tys. mieszkańców (2010)

Jednostka terytorialna	Ogółem	Fundacje	Stowarzyszenia i organizacje społeczne razem	Stowarzyszenia kultury fizycznej	Ochotnicze straże pożarne	Koła łowieckie	Pozostałe stowarzyszenia i organizacje społeczne
Polska	19,9	1,8	17,6	4,8	3,9	0,6	8,3
Lubelskie	22,5	1,4	20,7	5,0	7,2	0,5	8,0

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS.

Rys. 13. Członkostwo w klubach na 10 tys. mieszkańców (2011)

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych BDL GUS

5. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza potwierdza opinie o niekorzystnej sytuacji społeczno-demograficznej obszarów wiejskich Lubelszczyzny. Pokazuje jednocześnie rozmiary pewnych zjawisk, takich jak struktura demograficzna ludności, saldo

migracji, wykształcenie mieszkańców, czy dostępność infrastruktury technicznej. Okazuje się, że w zasadzie wszystkie z branych pod uwagę zjawisk wykazują cechy negatywne. Obszary wiejskie województwa lubelskiego cechuje zarówno niekorzystna struktura demograficzna i znaczny ubytek ludności wskutek ruchów migracyjnych, a także niekorzystna dla gospodarki opartej na wiedzy struktura wykształcenia mieszkańców. Niekorzystnym zjawiskom społecznym towarzyszy cały szereg innych negatywnych cech zarówno ze sfery infrastrukturalnej, jak i ekonomicznej. Są to elementy ściśle ze sobą połączone. Niski poziom wykształcenia przekłada się wyraźnie na słabą innowacyjność, słaby poziom infrastruktury w połączeniu z ubogim rynkiem pracy pociąga skutki migracyjne.

Województwo lubelskie nie jest jednak jednorodne pod względem swego potencjału wewnętrznego. Na podstawie przeprowadzonych analiz można wyróżnić tu co najmniej dwa typy obszarów. Pierwszy z nich to tereny wokół dużych miast. Tutaj skala niekorzystnych zjawisk jest nieco mniejsza. Na drugim biegunie znajdują się tereny peryferyjne w sensie położenia, czyli strefa biegnąca wzdłuż wschodniej granicy województwa, a zwłaszcza jej południowo-wschodnia część. Występuje tu szczególne nasilenie ruchu emigracyjnego, występują braki infrastruktury, bardzo niski jest poziom przedsiębiorczości. Są to tereny typowo rolnicze, a jednocześnie najdalej położone od centrów rozwoju. Peryferyjność w sensie odległości, przekłada się najwyraźniej na peryferyjność ekonomiczną.

Zatrzymanie całego systemu niekorzystnych procesów typowych dla obszarów wiejskich Lubelszczyzny jest niestety bardzo trudne. Przez peryferyjne położenie regionu, w pobliżu szczelnej granicy, nie następuje tu samoczynna poprawa sytuacji na skutek naturalnych procesów rozwojowych. Region potrzebuje przemysłanych inwestycji gospodarczych, które pozwolą zatrzymać niekorzystne tendencje migracyjne i poprawią sytuację ekonomiczną mieszkańców. Z drugiej zaś strony region nie może oczekiwać rozwiązania problemów drogą interwencji z poziomu centralnego. Proces naprawy sytuacji musi zacząć się na poziomie lokalnym i regionalnym.

LITERATURA

- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary problemów demograficznych* [w:] *Wybrane zagadnienia systemów informacji przestrzennej i obszarów problemowych rolnictwa w Polsce*, Studia i Raporty IUNG-PIB, 12, Program Wieloletni 2005–2010, IUNG, Puławy, s. 93–102.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, t. XXI, Warszawa.

- Barwińska L., 1973, *Sytuacja demograficzna wsi lubelskiej na tle Polski 1960–1970*, WUS, Lublin.
- Burlikowska I., 1974, *Zaopatrzenie w wodę wsi województwa lubelskiego*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 1, PAN, Warszawa.
- Churski P., Perdał R., 2008, *Czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego w układzie regionalnym Unii Europejskiej* [w:] Dołzbłasz S., Raczyk A. (red.), *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4, Wrocław, s. 21–32.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”, 148, Warszawa.
- Flaga M., 2002, *Zmiany zaludnienia na obszarach wiejskich województwa lubelskiego po roku 1989*, „Annales UMCS”, sec. B, vol. LVII, 12, Lublin, s. 211–233.
- Flaga M., Wesołowska M., 2002, *Warunki kształcenia dzieci i młodzieży na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. 2, Problemy społeczne wsi, Warszawa, s. 83–93.
- Gawryszewski A., 1989, *Wiejskie obszary wyludniające się* [w:] Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, „Prace Geograficzne”, 152, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 91–106.
- Jelonek A., 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce* [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności*, „Seria Geografia”, 42, UAM, Poznań, s. 67–77.
- Kołodziejka-Gawrysiak R., 2002, *Charakterystyka zaopatrzenia wsi w wodę w województwie lubelskim*, „Annales UMCS”, sec. B, vol. LVII, 13, s. 235–256.
- Miszczuk A., 1993, *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Nowicki M. (red.), 2005, *Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Prognoza demograficzna ludności Polski na lata 2008–2035*, 2009, GUS, Warszawa.
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, t. X, Warszawa.

INTERNAL CONDITIONS OF RURAL AREAS DEVELOPMENT IN LUBLIN PROVINCE, POLAND

Analysis of social and economic Lublin province is purpose of the present elaboration, which consist on its internal development potential. Analysis has been carried in foothold about available data GUS. Research confirms earliest opinions about adverse situation in the rural areas Lublin province. Authors show sizes of certain phenomena like: structure of demographic population, balance of migration, education of inhabitant and availability of technical infrastructure.

Dr Jolanta Rodzoś, dr Monika Wesołowska
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Marcin Feltynowski

WYKORZYSTANIE BAZ DANYCH SYSTEMU INFORMACJI OŚWIATOWEJ DO OCENY POZIOMU DOSTĘPNOŚCI SZKÓŁ NA OBSZARACH WIEJSKICH ŁÓDZKIEGO OBSZARU METROPOLITALNEGO

Artykuł prezentuje możliwości wykorzystania bazy danych do oceny dostępności szkół podstawowych i gimnazjalnych. System Informacji Oświatowej dostarcza informacji o oświacie, co w konsekwencji pozwala na określenie dostępności szkół na obszarach wiejskich. Artykuł jest próbą odpowiedzi, czy szkoły zlokalizowane na obszarach wiejskich charakteryzują się dostępnością przestrzenną szkół. Zagadnieniem omawianym w artykule jest również kwestia jakości kształcenia oceniana przez liczbę uczniów przypadających na jednego nauczyciela.

Słowa kluczowe: *Łódzki Obszar Metropolitalny, System Informacji Oświatowej, obszary wiejskie, dostępność szkół podstawowych, dostępność szkół gimnazjalnych*

1. Wprowadzenie

Rozwój społeczeństwa informacyjnego prowadzi do rozwoju powiązań w społecznościach lokalnych oraz między nimi. Wiele danych i informacji zbiera się w zasobach gminnych, powiatowych, wojewódzkich, czy na poziomie krajowym. Dane i informacje pozwalają na tworzenie baz danych, które wykorzystywane są w procesie związanym z analizowaniem zachowań przestrzennych podmiotów gospodarczych i instytucji publicznych. Zbiory danych pozwalają również na opracowywanie symulacji związanych ze zmianami demograficznymi wpływającymi na zarządzanie szkołami. Dane, które posiadają odniesienie przestrzenne pozwalają na ich wtórne wykorzystanie w celu prezentacji w systemach informacji przestrzennej. Systemy te stają się coraz powszechniejszym narzędziem prezentacji danych przestrzennych. Widoczne jest to w gminach, które tworzą tak zwane geoportale, w celu udostępniania zwizualizowanych danych. Wykorzystanie danych przestrzennych od lat powiązane jest

z bazami Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), w którym w ostatnim czasie wdrażane są systemy związane ze statystyką przestrzenną powiązane z wykorzystaniem narzędzi geoinformacyjnych w sprawozdawczości statystycznej. Przejawia się to chociażby w budowie portalu geostatystycznego dla GUS. Tego rodzaju działania w teorii geoinformacji określa się mianem statystyki przestrzennej.

Podobnie mogą być wykorzystywane dane, które gromadzone są przez organy państwowe w różnego rodzaju bazach. Większość tych danych posiada odniesienie przestrzenne zgodnie z badaniami, które wskazują, że ponad 80% informacji wykorzystywanych w administracji publicznej posiada odniesienie przestrzenne (Albaredes 1992; Olenderek i in. 2012). Jedną z takich baz są bazy udostępniane przez Centrum Informatyczne Edukacji (CIE) z wykorzystaniem Systemu Informacji Oświatowej (SIO). Na podstawie danych gromadzonych za pośrednictwem Systemu Informacji Oświatowej każda osoba korzystająca z Internetu ma możliwość pozyskania ze stron CIE bieżących danych statystycznych, które mogą zostać odniesione przestrzennie.

Działania podejmowane w ramach SIO wynikają z zapisów ustawy o systemie informacji oświatowej. Zgodnie z zapisami ustawy system tworzony jest przez:

- bazy danych SIO,
- lokalne bazy danych SIO,
- system teleinformatyczny.

Ważnym elementem jest również wskazanie w ustawie na fakt, że część danych będzie prezentowana w geoportalu infrastruktury informacji przestrzennej, który założony został dzięki wprowadzeniu Dyrektywy ustanawiającej infrastrukturę informacji przestrzennej we Wspólnocie Europejskiej (INSPIRE), której implementacja do prawa polskiego była możliwa dzięki zapisom ustawy o infrastrukturze informacji przestrzennej. Odniesienie przestrzenne bazy danych udostępnianej w zasobach SIO dodatkowo pozwala na prowadzenie analiz i weryfikację migracji w celach edukacyjnych. Stało się to możliwe dzięki wprowadzeniu możliwości gromadzenia danych PESEL o nauczycielach i uczniach. Z uwagi na ochronę danych osobowych wynikającą z zapisów ustawy o ochronie danych osobowych dane te nie są udostępniane powszechnie. Pozwalają jednak urzędnikom i pracownikom CIE na weryfikację zachowań nauczycieli oraz rodziców zapisujących dzieci i młodzież do szkół.

2. Dane statystyczne Systemu Informacji Oświatowej (SIO)

System Informacji Oświatowej zapewniać ma organom administracji publicznej aktualne dane na temat systemu oświaty. Z SIO korzystać mogą organy szczebla lokalnego, regionalnego i krajowego, co pozwala na dostosowanie

prowadzonej w jednostce terytorialnej polityki oświatowej do bieżących potrzeb związanych z sytuacją demograficzną. Publicznie dostępne bazy danych statystycznych zawierają najświeższe dane dotyczące systemu oświaty, które we wszystkich przypadkach gromadzone są według stanu na 30 września. W ciągu trwania roku szkolnego część danych zgodnie z ustawą podlega weryfikacji i aktualizacji. Z punktu widzenia prezentowanego badania najważniejszym zbiorem danych jest informacja o liczbie szkół, uczniów oraz zatrudnionych nauczycielach. W przypadku ostatniej danej baza pozwala na zweryfikowanie liczby zatrudnionych nauczycieli w osobach oraz w etatach. Niestety wśród publicznie dostępnych baz danych statystycznych nie są udostępniane informacje na temat szkół prywatnych związane z liczbą uczniów oraz zatrudnieniem.

Pomimo wykorzystania w badaniu wąskiego zbioru danych należy podkreślić, że dane zbierane w zbiorach SIO tworzą bazę, która może zostać wykorzystana na wiele sposobów. Dodatkowym atutem jest możliwość wykorzystania odniesienia przestrzennego danych oraz ich wizualizacja. Obowiązek gromadzenia danych oraz ich zakres został opisany w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej.

Zasoby danych dostępnych w SIO można filtrować za pomocą różnych kryteriów, zaczynając od położenia określanego za pomocą numeru TERYT, klasę wielkości jednostki terytorialnej, w której się znajduje szkoła z uwzględnieniem wsi, miast do 5 000 mieszkańców oraz miast powyżej 5 000 mieszkańców. Kryterium baz danych stanowią również typ jednostki oświatowej oraz jej złożoność, rozumiana jako samodzielna jednostka bądź zespół szkół lub placówek. Pozostałymi kryteriami podziału są:

- organ prowadzący;
- kategoryzacja uczniów na dorosłych, młodzież i dzieci;
- specyfika szkoły – specjalna, bądź bez specyfikacji;
- powiązania organizacyjne z innymi jednostkami oświatowymi;
- pełny wykaz danych teledresowych.

Dodatkowym atutem baz statystycznych udostępnianych w ramach SIO jest fakt, że będą one obejmować zbiory z wielu lat. Pozwoli to na określenie dynamiki zjawisk. Obecnie dostępne są dane obrazujące stan szkolnictwa w Polsce we wrześniu 2010 oraz 2011 r. Działanie systemu pozwala jednak na postawienie tezy, że za kilka lat bazy danych w ujęciu dynamicznym będą stanowić wartość dodaną prezentowanego projektu.

Ważnym elementem będzie również możliwość wykorzystania danych statystycznych SIO do kwestii związanych z oceną rozwoju kapitału ludzkiego w jednostkach lokalnych, regionalnych, czy w ujęciu krajowym. Zgromadzony zbiór danych i informacji pozwala wnioskować, które szkoły posiadają najlepsze warunki do rozwoju dzieci i młodzieży, tym samym pozwalając na budowanie wysokiego poziomu kapitału ludzkiego. Umożliwi to również wnioskowanie na temat przyszłego potencjału w zakresie kapitału ludzkiego oraz konieczności budowania zaplecza dla rozwoju jednostek terytorialnych w przyszłości. Wiedza

w zakresie zaplecza edukacyjnego pozwoli również na wyrównywanie szans oraz określenie istniejących potrzeb na poszczególnych obszarach kraju. Analizy takie będą możliwe dzięki weryfikacji prostych wskaźników dostępnych w SIO oraz na podstawie danych nieupublicznych w portalu CIE. Elementy te muszą jednak zostać dostrzeżone przez osoby zarządzające edukacją na poziomie podstawowym i gimnazjalnym.

Dane SIO pozwolą również na dostosowanie oferty w ramach szkolnictwa wyższego i policealnego dla przyszłych absolwentów niższych szczebli edukacji. Pozwolą również na dostosowywanie oferty szkolnej w ramach systemu oświaty w oparciu o dane gromadzone w systemie.

3. Dostępność szkół podstawowych i gimnazjalnych w gminach Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego

Dla potrzeb artykułu wykorzystane zostaną podstawowe dane z zasobu SIO, które pozwolą na analizę ilościowych wskaźników z zakresu szkolnictwa podstawowego i gimnazjalnego. Obszar objęty badaniem obejmuje dwadzieścia jeden gmin, do których należą gminy wiejskie oraz obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego (ŁOM). Wśród dwudziestu jeden gmin wykorzystywanych w analizach, szesnaście to gminy wiejskie, pozostałe pięć posiada natomiast status administracyjno-prawny gminy miejsko-wiejskiej.

W przypadku szkół podstawowych liczba szkół na obszarach wiejskich gmin ŁOM wahała się od 1 do 7. Największą liczbę szkół zlokalizowano w gminie Zgierz. Ocena dostępności przestrzennej szkół podstawowych ze względu na średnią powierzchnię gminy przypadającą na jedną szkołę wskazuje, że najlepiej dostępne „podstawówki” zlokalizowane są w najmniejszych pod względem powierzchni gminach: Ksawerów i Andrespol. W tych dwóch przypadkach powierzchnia gminy przypadająca na jedną szkołę wynosi odpowiednio 7 i 7,7 km² na jedną placówkę. Wyniki te są związane z małą powierzchnią wskazanych gmin, jednak pokazują, że do szkół tych uczęszczają dzieci ze stosunkowo małego obszaru, co zwiększa niewątpliwie dostępność placówek szkolnych. Należy wskazać, że średni wynik dla obszarów wiejskich ŁOM wynosi 31,8 km² na jedną szkołę.

Najślabszą dostępnością pod względem zaproponowanego wskaźnika charakteryzują się gminy: Parzęczew, Jeżów i Dłutów. W przypadku Jeżowa i Dłutowa w systemie SIO zidentyfikowano tylko po jednej szkole podstawowej na terenie gminy, natomiast w Parzęczewie znajdują się dwie szkoły podstawowe. Wskaźnik dostępności we wszystkich przypadkach przekraczał 50 km² na jedną szkołę i wynosił odpowiednio: 52, 64, 101 km² (rys. 1).

Rys. 1. Gminy ze względu na dostępność przestrzenną szkół podstawowych (km²/szkołę)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych SIO i GUS

Inny wymiar jakości kształcenia odnosi się do możliwości pracy w niewielkich grupach uczniów. W przypadku obszarów wiejskich w ŁOM możliwe było wskazanie liczby uczniów przypadających na jednego nauczyciela w szkole podstawowej. Należy podkreślić, że w przypadku dziewięciu gmin szkoły podstawowe wchodziły w skład zespołów szkół, dlatego też dane dotyczące zatrudnienia obejmowały wszystkich nauczycieli zatrudnionych w jednostkach złożonych. Kadra zatrudniona w tego rodzaju jednostkach ma możliwość współpracy i wymiany doświadczeń, co również może przekładać się na jakość kształcenia w danej placówce. W przypadku gminy Głowno i Dłutów mamy do czynienia jedynie ze szkołami podstawowymi wchodzącymi w skład jednostek złożonych, tj. zespołów szkół. Szkoły podstawowe wchodzące w skład jednostek złożonych zlokalizowane są również w gminie: Zgierz (6 szkół), Ozorków (3), Stryków (1), Brójce (1), Koluszki (1), Tuszyn (1), Rogów (1) (rys. 2).

Na obszarach wiejskich ŁOM średnia liczba uczniów przypadająca na etat nauczycielski wynosi 8 dzieci. Najniższe wartości tego wskaźnika odnotowano w gminach Głowno, Rogów, Zgierz, Stryków i Ozorków, przy czym w pierwszych dwóch gminach liczba dzieci na nauczyciela wyniosła 5, a w pozostałych trzech jednostkach terytorialnych 6. Najwyższy wskaźnik w tym zakresie odnotowano w Andrespolu, Ksawerowie i Parzęczewie. Gmina Andrespol notuje wskaźnik na poziomie 13 dzieci na nauczyciela w przeliczeniu na etat, natomiast dwie pozostałe gminy notują wskaźniki na poziomie 12 dzieci.

Rys. 2. Liczba dzieci szkół podstawowych przypadająca na etat nauczycielski

Źródło: oprac. własne na podstawie danych SIO

Ważne podkreślenia jest to, że gminy o najniższej wartości wskaźnika liczby dzieci na etat nauczycielski zlokalizowane są w północnej części ŁOM, zalicza się do tej grupy również gmina Rogów leżąca w części wschodniej ŁOM. Jednostki z najwyższymi wartościami wskaźnika leżą w zachodniej części ŁOM, a dodatkowo zalicza się do nich Andrespol.

Należy wskazać, że są to bardzo dobre wskaźniki nawet w ujęciu globalnym, ponieważ zgodnie z danymi OECD z roku 2010 średni wskaźnik dla krajów OECD w tym zakresie wynosił 16 dzieci na nauczyciela. W przypadku Polski było to poniżej 11 dzieci na nauczyciela, a kraj nasz należał do grupy państw o najniższej wartości tego wskaźnika (OECD 2011). Z punktu widzenia kontaktów nauczyciel–uczeń jest to dobry prognostyk dla poprawy jakości kształcenia, jednak należy dążyć do utrzymania wskaźnika na poziomie 12 uczniów z uwagi na mogące występować obciążenia finansowe jednostek terytorialnych.

Dodatkowym elementem oceny dostępności szkół podstawowych była również weryfikacja liczby uczniów przypadająca na każdą ze szkół. W przypadku obszarów wiejskich ŁOM średni wskaźnik liczby uczniów przypadających na szkołę podstawową wynosi 144 osoby. Najmniej licznymi szkołami na obszarze ŁOM są jednostki zlokalizowane w gminie Tuszyn, Głowno, Rogów i Stryków, gdzie liczba dzieci przypadających na szkołę nie przekracza 100.

Najliczniejsze szkoły znajdują się w dwóch gminach, które graniczą z Łodzią, są to Andrespol i Ksawerów. Liczba dzieci przypadająca średnio na

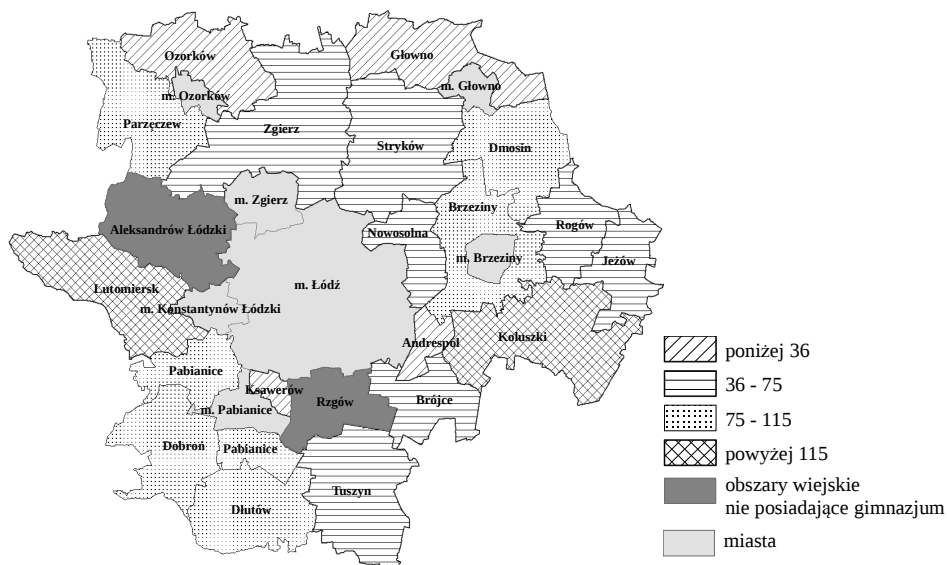
każdą ze szkół przekraczała w 2011 r. 250 osób. Na podstawie wskaźnika należy wnioskować, że szkoły w tych gminach mają duże tzw. obłożenie. Podobnie jest również w gminach Brójce i Dłutów, gdzie liczba dzieci przypadająca na szkołę podstawową przekracza 200 osób. Należy również stwierdzić, że pomimo zlokalizowania w gminie jednej szkoły podstawowej, jak ma to miejsce w Jeżowie i Dłutowie, szkoły te nie mają najwyższego obłożenia.

Inaczej kształtuje się dostępność w odniesieniu do szkół gimnazjalnych. Według danych zgromadzonych w SIO w Rzgowie i Aleksandrowie Łódzkim na obszarach wiejskich nie zlokalizowano żadnego gimnazjum. W gminie Ksawerów i Stryków znajduje się po jednym gimnazjum niepublicznym. Do gmin o największej liczbie gimnazjów na obszarach wiejskich należą Zgierz, Głowno oraz Ozorków. W pierwszym przypadku zlokalizowano w gminie cztery gimnazja, w pozostałych dwóch gminach po trzy tego rodzaju placówki. Podobnie jak w przypadku szkół podstawowych w dziewięciu gminach gimnazja wchodzą w skład zespołów szkół. Najwięcej gimnazjów w tego typu jednostkach jest w gminie Zgierz, gdzie zidentyfikowano cztery takie jednostki. W gminie Głowno i Ozorków zlokalizowano po trzy takie gimnazja, natomiast po jednym gimnazjum w zespole szkół znajduje się w gminie: Brójce, Koluszki, Tuszyn, Dobroń, Stryków i Rogów.

W przypadku gimnazjów na obszarach wiejskich ŁOM średni obszar obsługiwany przez każdą szkołę wynosi 68,1 km². Do gmin, w których najmniejszy obszar podlega pod gimnazjum należą Ksawerów, Andrespol, Ozorków i Głowno. W przypadku Ksawerowa omawiany wskaźnik wynosił zaledwie 7 km². W pozostałych gminach wynosił on odpowiednio 23, 32 i 35 km². W przypadku gmin Lutomiersk i Koluszki stwierdzone zostało, że znajdujące się tam gimnazja mają do obsłużenia największy obszar gmin, który przekracza 130 km² (rys. 3).

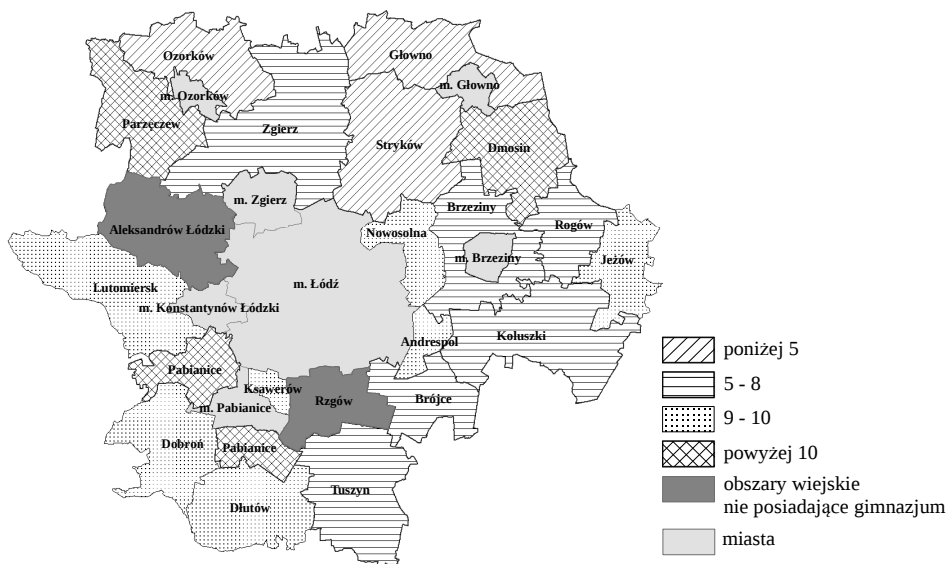
Analiza dostępności gimnazjów ze względu na liczbę uczniów przypadających na etat nauczycielski pozwoliła stwierdzić, że w gminach Głowno, Ozorków i Stryków występuje najmniejsza liczba uczniów na etat nauczyciela. W przypadku gminy Głowno były to zaledwie 2 osoby na etat. W pozostałych przypadkach wskaźnik wynosił odpowiednio 3 i 4 osoby na etat. Największą liczbę dzieci przypadających na jeden etat nauczycielski stwierdzono w gminie Parzęczew, Pabianice i Dmosin. W przypadku gminy Parzęczew wskaźnik wyniósł 11 dzieci na etat nauczycielski, natomiast w Pabianicach 12. Najwyższy wskaźnik odnotowany został w Dmosinie. Wyniósł on 13 dzieci na etat nauczycielski (rys. 4).

Wskaźniki te podobnie, jak w przypadku szkół podstawowych w większości gmin są niższe od średniej notowanej dla całego kraju (wskaźnik dla Polski wynosi 12 uczniów na etat nauczycielski). W odniesieniu do średniej wartości wskaźnika dla grupy krajów OECD należy stwierdzić, że we wszystkich gminach wskaźnik ma mniejszą wartość. W OECD średnia wartość wskaźnika wynosiła 14 uczniów na etat nauczyciela (OECD 2011).

Rys. 3. Gminy ze względu na dostępność przestrzenną gimnazjów (km²/szkołę)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych SIO i GUS

Rys. 4. Liczba dzieci w gimnazjach przypadająca na etat nauczycielski

Źródło: oprac. własne na podstawie danych SIO

W analizach wykorzystano również wskaźnik liczby uczniów przypadających na gimnazjum. Na obszarach wiejskich ŁOM średnia wartość wskaźnika wynosiła 126 uczniów na gimnazjum. Wartości poniżej 100 uczniów zanotowane zostały w gimnazjach zlokalizowanych w gminach: Tuszyn, Głowno, Stryków i Ozorków. Najliczniejsze gimnazja znajdowały się w gminach: Dobroń, Nowosolna, Pabianice i Andrespol. W gminie Andrespol zanotowano najwyższą wartość wskaźnika, która wynosiła 372 uczniów na gimnazjum.

4. Podsumowanie

Analiza ogólnodostępnych baz danych statystycznych, które dotyczą oświaty pozwala na weryfikację wskaźników związanych z dostępnością szkół obsługiwanych przez wiejskie samorządy gminne w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym. Dane ze względu na kryteria ich gromadzenia w SIO pozwalają na weryfikację sytuacji związanej ze szkolnictwem podstawowym i gimnazjalnym. Niezależnie od zaprezentowanych wskaźników, należy stwierdzić, że w zasobach CIE znajduje się dużo więcej danych, które pozwalają na weryfikację poziomu kształcenia w szkołach. Oczywiście jest również fakt, że dane te można również odnieść przestrzennie, przez co stają się one bazą danych, która może zostać wykorzystana w systemach informacji przestrzennej.

Weryfikacja danych z zakresu systemu oświaty pozwala na ocenę sytuacji danej gminy w odniesieniu do innych jednostek terytorialnych znajdujących się w bliskim lub dalszym otoczeniu. Podstawą analiz były gminy wiejskie oraz części wiejskie gmin miejsko-wiejskich zlokalizowanych na obszarze ŁOM. Pozwoliło to na wskazanie obszarów wiejskich o najlepszej dostępności przestrzennej do szkół. Ważnym elementem było również wskazanie tych szkół, w których najwyżej oceniono jakość kształcenia, rozumianą jako liczbę uczniów przypadających na etat nauczycielski. W przypadku szkół podstawowych i gimnazjów należy stwierdzić, że na obszarach wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego uczniowie mają dobre możliwości w zakresie tego wskaźnika. Poziom jakości kształcenia w analizowanych typach szkół jest w większości przypadków wyższy niż średnia notowana dla Polski.

Wskaźniki dotyczące szkolnictwa pozwalają również ocenić, jaki będzie w przyszłości poziom kapitału ludzkiego na danym obszarze. Wynika to z faktu, że rozwój potencjału każdej jednostki ludzkiej rozpoczyna się w domu rodzinnym i jest pogłębiany na wszystkich szczeblach edukacji, rozpoczynając od przedszkola, poprzez dwa obowiązkowe poziomy kształcenia, aż do edukacji na poziomie wyższym. Wszystkie te elementy pozwalają na weryfikację potencjału danej jednostki lokalnej w zakresie możliwości budowania kapitału ludzkiego na wysokim poziomie. Dane pokazują, że w obszarze ŁOM nie dochodzi do degradacji obszarów wiejskich poprzez likwidację szkół, co podkreślane jest

w literaturze przedmiotu, gdzie wskazuje się na ważną rolę edukacji na poziomie podstawowym i gimnazjalnym (Kościńska-Bałdyga 2005; Wawruch, Pręgowska 2007).

Analiza danych dotyczących oświaty może również pozwolić, w powiązaniu z innymi powszechnie dostępnymi danymi, na określenie poziomu dopasowania zatrudnienia w szkołach do zmian demograficznych. Dane mogą pozwolić również na dostosowywanie obciążeń nauczycieli do warunków panujących na rynku edukacyjnym. Dodatkowym, nieupowszechnionym do publicznego wglądu elementem baz danych SIO jest możliwość określenia kierunków migracji edukacyjnej w różnych jednostkach lokalnych, w tym również na obszarach wiejskich, bądź w relacji miasto–wieś.

LITERATURA

- Albaredes G., 1992, *A new approach: user oriented GIS* [w:] *Proceedings of EGIS '92*, EGIS Foundation, Munich.
- Kościńska-Bałdyga A., 2005, *Wizja edukacji na wsi* [w:] Wilkin J. (red.), *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Fundusz Współpracy, Warszawa.
- OECD, 2011, *Education at a Glance 2011 OECD indicators*, www.oecd.org/publishing/corrigenda.
- Olenderek H., Nowicki A., Korpetta D., Czajko M., Karaszkiewicz W., *Integrating GIS and Multimedia in GIS Education of Naturalist*, http://wl.sggw.waw.pl/units/geomatyka/artykuly/gg_mm/en, 19.02.2012.
- Wawruch H., Pręgowska E., 2007, *Szkoła podstawowa jako lokalne centrum rozwoju* [w:] Lusawa R. (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wyzwaniem dla gmin Mazowsza*, Wieś Jutra, Warszawa.

DATABASE OF EDUCATION INFORMATION SYSTEM ELEMENT IN THE ASSESSMENT THE AVAILABILITY OF SCHOOLS IN RURAL AREAS OF ŁÓDŹ METROPOLITAN AREA

This paper presents the issues related to the objectives of the Europe 2020 strategy, which points to the need to build a digital society. Part of building this kind of society is the creation and use of databases. Education Information System is one such database, which provides information on education and allows to determine the availability of schools in rural areas. This article is an attempt to answer if schools located in rural areas are characterized spatial availability, as well as the capacity to build pupil–teacher relationship. The text presents the analysis of two levels of education, it means primary and secondary schools. The article emphasizes possibilities use of Educational Information System for the management of education at the local level. The article emphasizes the fact that local authorities have access to database with more specific information, so local authorities can conduct advanced analysis. Databases allow for determination of

the directions of migration in the various educational entities including rural areas or in urban-rural relationships.

It should be noted that all data stored in the state, regional and local resource permit to use them for the purpose of research, analysis and simulation in local government units. It is possible thanks the dissemination of statistical tools and geographical information systems.

Dr Marcin Feltynowski
Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki

Gabriela Czapiewska

GRUPY PRODUCENTÓW ROLNYCH W ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH POMORZA

W artykule przedstawiono stan zorganizowania grup producentów rolnych w województwie pomorskim. Zaprezentowano ich rozwój liczbowy, układ przestrzenny oraz strukturę branżową. Ponadto ukazano wpływ niniejszych form na rozwój badanych obszarów wiejskich, które zdominowane były niegdyś przez państwowe gospodarstwa rolne. Doświadczenia wielu krajów przodujących w rozwoju sektora rolnego pokazują, że obecnie jedną z ważniejszych dróg uzyskania przewagi konkurencyjnej gospodarstwa rolnego jest forma zespołowego działania, a więc grupa producencka.

Słowa kluczowe: *grupa producentów rolnych, obszary wiejskie, integracja pozioma*

1. Wprowadzenie

Szansą na przezwyciężenie barier w gospodarstwach rolnych, wynikających z przemian procesu transformacji były działania integracyjne poziome (grupowe działania rolników przynoszą dużo korzyści, niemożliwych do osiągnięcia w pojedynkę) i pionowe (np. możliwość podejmowania przez grupy rolników funkcji hurtu pierwotnego i wstępnego przetwórstwa) (Lemanowicz 2004).

W literaturze przedmiotu w różny sposób ujmuje się definicję grupy producenckiej. Według P. Chałupki (1998) jest to zrzeszenie powoływane w sposób dobrowolny i oddolny w celu prowadzenia wspólnej działalności, najczęściej zbytu produkcji. Prawną definicję tego pojęcia reguluje ustawa z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach (Dz. U., nr 88, poz. 983), ściśle określająca zasady i warunki udzielania ze środków publicznych pomocy finansowej, związanej z ich organizowaniem i funkcjonowaniem. Jest ona oparta na wieloletniej tradycji gospodarczej, wyrażającej się współpracą rolników. Określa zasady organizowania się producentów rolnych w grupy, a tych z kolei w związki grup oraz tryb ich rejestracji. Ponadto, kwestie te reguluje również Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 9 kwietnia 2008 r. w sprawie wykazu produktów, dla których mogą być

tworzone grupy producentów rolnych, minimalnej rocznej wielkości produkcji towarowej oraz minimalnej liczby członków tego typu grupy (Dz. U., nr 72, poz. 424).

Powstawanie grup producentów rolnych oparte jest na podstawowej idei, jaką jest wspólne działanie, które pozwala sprostać wyzwaniom gospodarki rynkowej opartej na zasadzie konkurencji. Dzięki właściwemu zorganizowaniu się i dostosowaniu produkcji do wymagań odbiorcy pod względem jakości, ilości i asortymentu z jednoczesnym stosowaniem zasad ochrony środowiska na wszystkich etapach produkcji, przechowywania i dystrybucji produktów rolnych, rolnicy zyskują możliwość zapewnienia sobie silniejszej pozycji na rynku, a także wyższych i stabilniejszych dochodów.

Doświadczenia wielu krajów przodujących w rozwoju sektora rolnego pokazują, że obecnie jedną z ważniejszych dróg uzyskania przewagi konkurencyjnej gospodarstwa rolnego, z gwarancją sprawnego usytuowania na rynku, jest forma zespołowego działania, a więc grupa producencka (Tomczak 2009).

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie procesu powstawania i funkcjonowania grup producentów rolnych na terenie województwa pomorskiego oraz ich wpływ na rozwój badanych obszarów wiejskich.

2. Grupa producentów rolnych jako forma zespołowego działania na obszarach wiejskich

Podstawowym elementem struktury dobrze funkcjonującego rynku rolnego są grupy producentów, pełniące ważne funkcje w systemie marketingu produktów rolnych (Chlebicka 2008). Ich znaczenie docenione zostało w Unii Europejskiej już ponad 30 lat temu, a zrzeszanie się rolników w grupy producenckie, przeważnie działające jako spółdzielnie rolnicze, stało się w krajach unijnych bardzo powszechne (Gołaszewska 2004).

W 2004 r. polskie grupy producentów skupiały zaledwie 1% ogółu rolników. Rok wcześniej w krajach Unii Europejskiej udział ten wynosił średnio 40% (Turski, Witosław 2004). Mamy zatem pod tym względem duże opóźnienie, spowodowane chociażby tym, że proces zakładania grup producenckich rozpoczął się dużo później, bo z początkiem lat 90. ubiegłego wieku (Hasiński 2010a). W roku 1997 zarejestrowano 326 różnych form zespołowego działania rolników, z czego 105 (32,2%) było zarejestrowanych, a 221 (67,8%) działało na podstawie różnego rodzaju umów. W kolejnym roku ich liczba wzrosła do 454 (Krawczyk 2007). Lata pierwszej dekady XXI w. to czas szybkiego liczbowego rozwoju grup producenckich w Polsce. Według stanu na koniec 2011 r., w rejestrach marszałków województw wpisane było 812 grup producentów rolnych, zrzeszających niemal 27 tys. członków (tab. 1). Warto dodać, iż blisko 50% z nich funkcjonuje na terenie trzech województw (wielkopolskiego – 189, dolno-

śląskiego – 104 i kujawsko-pomorskiego – 98). Najmniejszą koncentracją charakteryzowały się dwa województwa – małopolskie (9) i świętokrzyskie (11). Rozmieszczenie grup producentów rolnych jest zatem dość nierównomierne i zróżnicowane. Powstają one głównie w regionach, gdzie dominują gospodarstwa towarowe i specjalistyczne, a wśród nich też takie, które niegdyś należały do sektora gospodarki uspołecznionej, czego przykładem jest właśnie województwo pomorskie. Warto dodać, iż nie liczba, a wielkość i specjalizacja gospodarstw mają znaczący wpływ na organizowanie się rolników.

T a b e l a 1

Liczba grup producentów rolnych i ich członkowie w Polsce
(stan w dniu 31.12.2011 r.)

Województwa	Grupy producentów rolnych		Członkowie	
	liczba	%	liczba	%
Dolnośląskie	104	12,8	880	6,9
Kujawsko-Pomorskie	98	12,0	1 411	11,1
Lubelskie	21	2,6	279	2,2
Lubuskie	43	5,3	728	5,7
Łódzkie	17	2,1	145	1,1
Małopolskie	9	1,1	246	1,9
Mazowieckie	26	3,2	349	2,8
Opolskie	76	9,4	929	7,3
Podkarpackie	24	2,9	560	4,4
Podlaskie	22	2,7	1 816	14,3
Pomorskie	48	5,9	658	5,2
Śląskie	20	2,5	150	1,2
Świętokrzyskie	11	1,4	190	1,5
Warmińsko-Mazurskie	55	6,8	442	3,5
Wielkopolskie	189	23,3	3 531	27,8
Zachodniopomorskie	49	6,0	385	3,0
Polska ogółem	812	100,0	12 699	100,0

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych MRiRW, www.minrol.gov.pl.

Rolnicy mogą organizować się w grupy producentów rolnych w celu dostosowania produkcji rolnej do warunków rynkowych, poprawy efektywności gospodarowania, planowania produkcji ze szczególnym uwzględnieniem jej ilości i jakości, koncentracji podaży oraz organizowania sprzedaży produktów rolnych, a także ochrony środowiska naturalnego.

Podstawowe kroki prawne w trakcie tworzenia grupy producentów polegają na wyborze formy prawnej, na podstawie której grupa ma prowadzić działalność gospodarczą. Podjęcie decyzji o formie prawnej zależy przede wszystkim od postawionego celu działania, należy także wziąć pod uwagę teren działania, członkostwo oraz liczbę członków założycieli (tab. 2). Producenci rolni mogą wspólnie działać w jednej wybranej przez siebie formie prawnej, tj. zrzeszeniu, stowarzyszeniu, spółdzielni czy spółce kapitałowej (spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, spółka akcyjna).

T a b e l a 2

Formy prowadzenia działalności gospodarczej przez grupy producentów rolnych

Kategorie	Formy prawne			
	Spółdzielnia	Spółka z o.o.	Zrzeszenie	Stowarzyszenie
Charakter organizacji	gospodarczy, a także społeczny	gospodarczy	społeczno-zawodowy, a także gospodarczy	społeczny
Teren działania	bez ograniczeń	bez ograniczeń	terytorium RP	bez ograniczeń
Członkostwo	osoby fizyczne i prawne	osoby fizyczne i prawne	osoby fizyczne	osoby fizyczne
Liczba członków założycieli	minimum 10 osób fizycznych lub 3 osoby prawne	1 i więcej	minimum 10 osób fizycznych	minimum 15 osób fizycznych

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie www.minrol.gov.pl.

Zespołowa działalność rolników umożliwia uzyskiwanie wielu korzyści, związanych z budowaniem przewagi konkurencyjnej gospodarstwa rolnego, nie tylko podczas sprzedaży swoich produktów na rynku rolnym, ale również w ich skupie i przetwórstwie w obrębie grupy wspólnego działania (Boguta 2006). Po pewnym czasie integracja pozioma może bowiem zainicjować integracje pionowe związane z funkcją hurtu pierwotnego i wstępnego przetwórstwa.

Wśród najistotniejszych korzyści wynikających z przynależności do grupy producentów rolnych wymienić należy:

- ograniczenie liczby pośredników;
- wyższe jednostkowe przychody członków (tańsze dla grupy: nawozy, środki ochrony roślin, transport);

- lepsze ceny za jednolity, dobry jakościowo produkt, dostarczony w terminie;
- jeden menedżer;
- wspólne inwestycje (kapitał, kredyty, maszyny, magazyny i chłodnie);
- wspólne przygotowanie odpowiednich partii produktów (magazynowanie, suszenie, konfekcjonowanie, pakowanie i oznakowanie);
- harmonogram dostaw;
- wspólna promocja produktów;
- wymiana doświadczeń technologicznych;
- wymiana informacji rynkowej;
- silniejsze partnerstwo powodujące wzmocnienie dominacji na rynku i jego lepszy monitoring (dostęp do informacji);
- rozłożenie ryzyka na wszystkich członków grupy i wspólne rozwiązywanie problemów oraz korzystanie z doradztwa (*Promocja tworzenia...* 2011).

Profity z przynależności do grupy producenckiej zyskuje zarówno indywidualny producent, jak i większa grupa producentów. Pojedynczy producent (jako członek grupy) ma warunki, aby: dostosować swoją produkcję do wymagań odbiorców i konsumentów, oszczędzić czas, który musiałby poświęcić na zaopatrzenie i znalezienie zbytu, możliwość pełniejszego wykorzystania potencjału produkcyjnego, możliwość pełniejszego wykorzystania umiejętności i doświadczenia stowarzyszonych rolników. Z kolei większa grupa producentów ma możliwość: operowania na rynku giełdowym oraz na rynkach hurtowych, podejmowania dostaw do sieci supermarketów i hipermarketów, budowania stałej sieci odbiorców, konfekcjonowania towarów zgodnie z ich wymogami, większą pewność zbytu, szansę zawierania długoterminowych korzystnych kontraktów z odbiorcami produktów. Grupa producentów rolnych (jako przedsiębiorca prowadzący działalność) może zatrudnić specjalistę do spraw marketingu, a także wynegocjować wyższe ceny zbytu czy korzystniejsze warunki transakcji od tych, jakie jest w stanie wynegocjować pojedynczy producent.

Grupy producentów rolnych mogą ubiegać się o pomoc finansową w ramach działania „Grupy producentów rolnych” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Zgodnie z art. 35 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz. Urz. WE L 277/1 z dnia 21.10.2005 r., z późn. zm.), wsparcia udziela się w celu ułatwienia tworzenia i działalności administracyjnej grup producentów, do celów: dostosowania do wymogów rynkowych procesu produkcyjnego i produkcji producentów, którzy są członkami takich grup, wspólnego wprowadzania towarów do obrotu, w tym przygotowania do sprzedaży, centralizacji sprzedaży i dostawy do odbiorców hurtowych, ustanowienia wspólnych zasad dotyczących informacji o produkcji, ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów i dostępności. W czerwcu 2010 r., Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi uzyskało opinię Komisji Europejskiej, w której jednoznacznie

zostało stwierdzone, iż wsparcie uzyskane przez grupy producentów rolnych może być przeznaczane także na cele inwestycyjne (w ramach działania 142 PROW 2007–2013).

Na tempo rozwoju grup producentów rolnych w znacznej mierze wpływają korzyści finansowe wynikające z założenia grupy producenckiej, gdyż przez pierwsze 5 lat swojej działalności otrzymują one dotację liczoną od wartości sprzedaży netto produktu, dla którego dana grupa została utworzona. Pomoc dla grup producentów rolnych wynosi:

- 5% w I roku, 5% w II roku, 4% w III roku, 3% w IV roku oraz 2% w V roku – wartości produkcji sprzedanej do kwoty 1mln euro;
- 2,5% w I i II roku, 2% w III roku, 1,5% w IV i V roku – wartości produkcji sprzedanej powyżej 1mln euro.

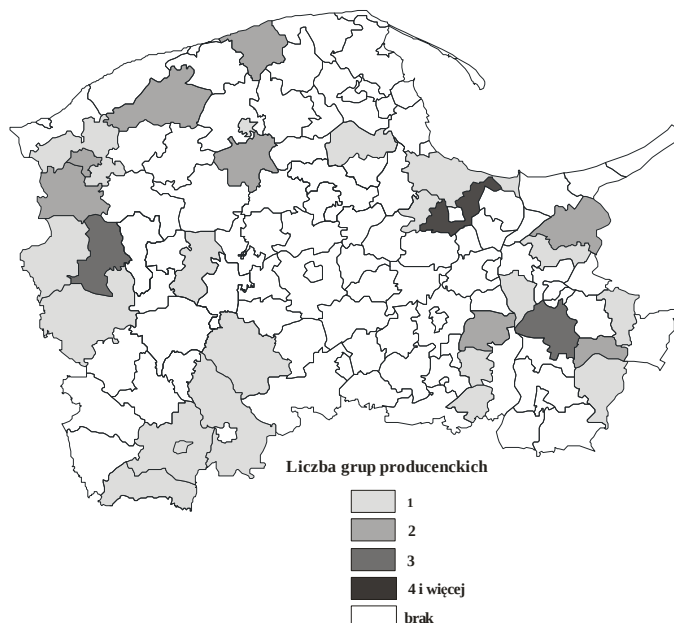
Wysokość wsparcia nie może być wyższa niż: 100 tys. euro w I roku, 100 tys. euro w II roku, 80 tys. euro w III roku, 60 tys. euro w IV roku, 50 tys. euro w V roku.

Z powyższego zdecydowanie wynika, iż widoczne są ewidentne korzyści zorganizowania się we wspólne działanie na rynku, wzrasta również świadomość rolników, a to powoduje systematyczny wzrost liczby grup producentów rolnych i to zarówno w skali kraju, jak i badanego regionu.

3. Tworzenie i funkcjonowanie grup producentów rolnych w województwie pomorskim

Powierzchnia województwa pomorskiego wynosi 18 310,34 km², z tego 93,9% zajmują obszary wiejskie. Wieś pomorską zamieszkuje 33,6% ogółu ludności w województwie. Koncentruje się ona przede wszystkim na terenach, gdzie występują korzystne warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej. W strukturze użytkowania gruntów w województwie pomorskim przeważają grunty orne (52,5%), głównie w północnej, centralnej i wschodniej części województwa oraz na Pojezierzu Krajeńskim. Warto dodać, iż w okresie powojennym sposób zagospodarowania obszaru badawczego zmienił się w sposób bardzo wyraźny. Zaznaczył się przede wszystkim znaczny spadek udziału gruntów ornych na rzecz przyrostu powierzchni leśnych oraz pastwisk. Rolnicze użytkowanie terenu dominuje w rejonach występowania najlepszych gleb – gminy Żuławske i części Powiśla (około 70–90% powierzchni gminy). Rolniczy charakter ma także większość Pojezierza Kaszubskiego (szczególnie powiat kartuski), gdzie pomimo słabych gleb funkcja rolna tradycyjnie utrzymywana jest w rozdrobnionych gospodarstwach rodzinnych. Inny sposób użytkowania cechuje obszary środkowo-zachodniej części regionu, gdyż występują tam znaczne ograniczenia dla rolnictwa (Równina Charzykowska, Bory Tucholskie).

Dominacja bardzo słabych gleb oraz urozmaicona rzeźba terenu zadecydowały o leśnym sposobie wykorzystania tych gruntów. W gminach Borów Tucholskich odsetek użytków rolnych wynosi niewiele ponad 20% (Czapiewska 2012).

Rys. 1. Grupy producentów rolnych w gminach województwa pomorskiego w 2011 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR w Gdańsku

Rozkład przestrzenny grup producentów rolnych funkcjonujących na badanym terenie, według stanu na koniec 2011 r., był bardzo zróżnicowany (rys. 1). Prowadziły one swoją działalność na obszarze 30 gmin, zlokalizowanych w 10 powiatach. Najwięcej grup producentów rolnych funkcjonowało w gminie Pruszcz Gdański (7), cechującej się znacznym odsetkiem użytków rolnych, wynoszącym blisko 80% powierzchni gminy. Warto dodać, iż w Pruszczu Gdańskim funkcjonowało niegdyś Państwowe Gospodarstwo Rolne – Państwowe Gospodarstwo Ogrodnicze Dydaktyczno-Produkcyjne Pruszcz Gdański, a więc znaczna część tych gruntów znajdowała się niegdyś we władaniu sektora uspołecznionego w rolnictwie. Na obszarze gmin Trzebielino (w powiecie bytowskim) oraz Sztum (w powiecie sztumskim) funkcjonowały po trzy grupy producenckie. Przykładowo w gminie Trzebielino dwie spośród trzech funkcjonujących grup producenckich utworzone zostały w 2007 r. na bazie byłego Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Suchorzu. Jedna z nich – „Rolpartnery” Sp. z o.o. zajmuje się produkcją ziemniaków jadalnych i przemysłowych, których odbiorcą jest przedsiębiorstwo Farm Frites w Lęborku, specjalizujące się w przetwarzaniu i pakowaniu mrożonych produktów ziemniaczanych (głów-

nie frytek). Z kolei druga grupa producencka – „Agropartner” Sp. z o.o. bazuje na produkcji ziaren zbóż (głównie kukurydzy) i nasion roślin oleistych (rzepak). W roku 2011 utworzono na terenie gminy „Grupę producentów żywności wołowego Dolina Słupi”, która prowadzi działalność gospodarczą w formie spółdzielni. Na obszarze pozostałych 27 jednostek administracyjnych funkcjonowały po 1–2 grupy producentów rolnych. W przypadku gmin zlokalizowanych w pozostałych sześciu powiatach województwa pomorskiego, nie zarejestrowano dotychczas żadnej grupy producenckiej. Na tych terenach przeważnie rozwija się turystyka i agroturystyka. Przedstawiony rozkład przestrzenny jest w dużej mierze uzależniony od warunków glebowo-klimatycznych, mających wpływ na produkcję rolniczą.

Według danych Urzędu Marszałkowskiego na koniec 2011 r. na obszarze województwa pomorskiego w rejestrze przedsiębiorców wpisanych zostało łącznie 55 grup producentów rolnych, przy czym faktycznie funkcjonowało ich 48 (tab. 1). Wynika to z faktu, iż pięć z nich skreślono z listy producentów, a dwie przekazano zgodnie z właściwością marszałkom województw: warmińsko-mazurskiego („Toro Verde” Sp. z o.o.) oraz kujawsko-pomorskiego (Grupa producencka „Morena” Sp. z o.o.). Pierwsza z nich, z siedzibą w Karbowie (gmina Orneta), zajmuje się produkcją bydła, zaś druga, zlokalizowana w Fijewie (gmina Radzyń Chełmiński) produkuje nasiona roślin oleistych.

Na badanym obszarze, do czasu członkostwa Polski w Unii Europejskiej w 2004 r. zarejestrowały się zaledwie cztery grupy producenckie, przy czym dwie spośród nich – Słupska Spółdzielnia Mleczarska w Kobylnicy i Zrzeszenie Producentów Zbóż i Rzepaku „ROLA” w Człuchowie, zostały wykreślone krótko po rejestracji (jeszcze w 2004 r.). W przypadku pierwszej grupy, zrzeszeni w niej rolnicy już w czerwcu 2004 r. rozpoczęli ponownie działalność, tworząc Słuską Spółdzielnię Producentów Mleka w Kobylnicy. Największą liczbę zarejestrowanych rolniczych grup producentów odnotowano w 2007 r. (19), a następnie w 2011 r. (14). Zatem w 2007 r. powstało aż 34,5% wszystkich grup, a biorąc pod uwagę dwa wskazane wyżej lata – utworzono ich 60% (tab. 3). Wynikało to w znacznym stopniu z realizacji przez Krajową Radę Spółdzielczą projektów promujących tworzenie grup producenckich. W ciągu kilku lat tendencja tworzenia się grup nieco spadła, jednak zainteresowanie taką formą wspólnego działania rolników nadal istniało. Świadczy o tym m.in. frekwencja rolników na organizowanych szkoleniach przez Ośrodki Doradztwa Rolniczego oraz seminariach poświęconych problematyce tworzenia grup producenckich. Rolnicy wiedzą, że integracja i wspólne działania dają wiele korzyści. Mogą zapewnić wyższe dochody, niższe koszty i stabilizację produkcji. Zdają sobie sprawę, że wspieranie tworzenia i funkcjonowania grup producenckich nie będzie trwało wiecznie i jeśli chcą z niego skorzystać, na takie działanie muszą zdecydować się już teraz. Wynika to głównie z możliwości wsparcia finansowego Unii Europejskiej w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, który niebawem się skończy. Podczas gdy jedni zastanawiają się,

czy podejmować wspólne działania, inni już mogą pochwalić się osiągnięciami, korzystając z różnych form dofinansowania, jakie są dostępne dla grup producenckich.

Tabela 3

Tworzenie grup producentów rolnych na terenie województwa pomorskiego
w latach 2004–2011

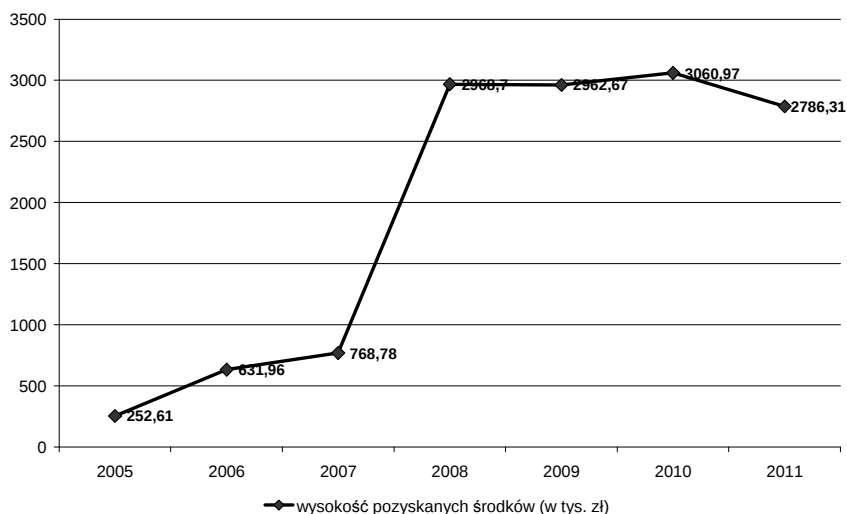
Grupa produktów	Liczba tworzonych grup producenckich								Ogółem
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Ziarno zbóż i nasion roślin oleistych	1	1	1	12	1	1	3	4	24
Ziarno zbóż	–	–	–	2	–	1	–	–	3
Nasiona roślin oleistych	–	–	–	1	1	–	1	–	3
Materiał siewny lub sadzonki	–	–	–	–	–	–	1	1	2
Ziemniaki	–	–	–	2	–	–	1	1	4
Buraki cukrowe	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Mleko	2	–	–	–	–	2	–	1	5
Trzoda chlewna	1	–	1	1	1	–	–	–	4
Bydło	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Drób	–	–	–	–	–	–	–	4	4
Pozostałe	–	–	–	1	1	–	1	1	4
Razem	4	1	2	19	4	4	7	14	55

Źródło: oprac. własne na podstawie rejestru grup producentów rolnych prowadzonego przez Urząd Marszałkowski w Gdańsku oraz materiałów MRiRW (stan w dniu 31.12.2011 r.).

W ramach działania „Grupy producentów rolnych” PROW 2007–2013, po pierwszym roku funkcjonowania grupa może otrzymywać pomoc finansową na założenie i działalność administracyjną oraz inwestycyjną przez pięć kolejnych lat. Grupy producenckie mogą ubiegać się także o kredyt na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych w rolnictwie, przetwórstwie rolno-spożywczym i usługach dla rolnictwa.

W województwie pomorskim, w okresie programowania obejmującym lata 2004–2006 zarejestrowano jedynie cztery grupy producentów rolnych, zaś w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 pozostałe 44 grupy producenckie. Dość zróżnicowana była także wysokość środków unijnych pozyskanych przez badane grupy producentów rolnych w latach 2005–2011 (rys. 2). Zauważalny jest systematyczny wzrost poziomu wykorzystania

pomocy finansowej przeznaczonej dla rolniczych grup producenckich. Jednak zdecydowanie najwyższy przyrost środków finansowych, jakie otrzymały grupy odnotowano w 2008 r. W stosunku do roku poprzedniego nastąpił czterokrotny wzrost wartości kwot przyznanych grupom producenckim. W sposób wyraźny nabrało tempa wykorzystanie zwiększonej puli pomocy w PROW 2007–2013.

Rys. 2. Wysokość pozyskanych środków unijnych przez grupy producenckie w latach 2005–2011

Źródło: oprac. własne na podstawie danych ARiMR w Gdańsku

Spśród przewidzianych przez polskie prawo kilku form prawnych zrzeszania się producentów rolnych, najwięcej na koniec 2011 r., bo aż 35 (72,9% ogółu) na Pomorzu zostało zarejestrowanych jako spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Udziały dwóch pozostałych form prawnych, spółdzielni i zrzeszenia, były zdecydowanie niższe i wynosiły odpowiednio 20,8% (10 grup producenckich) oraz 6,3% (3 grupy producenckie). Warto dodać, iż dotychczas na badanym terenie żadna grupa producentów rolnych nie funkcjonuje w formie stowarzyszenia (tab. 4).

Duże dysproporcje udziałowe na korzyść pierwszej z wymienionych form wynikają ze szczegółowych zasad jej organizacji i funkcjonowania. Zostały one określone w obowiązującym od 1 stycznia 2001 r. kodeksie spółek handlowych i stwierdzają, że spółka z ograniczoną odpowiedzialnością może być utworzona przez jedną lub więcej osób, wspólnicy są zobowiązani jedynie do świadczeń określonych w umowie spółki i nie odpowiadają za zobowiązania grupy swoim majątkiem, a kapitał zakładowy, który w przypadku spółki akcyjnej wynosi co najmniej 500 tys. złotych, jest dziesięciokrotnie mniejszy i wynosi co najmniej 50 tys. złotych.

Tabela 4

Formy prawne i struktura branżowa grup producentów rolnych w województwie pomorskim (stan w dniu 31.12.2011 r.)

Grupa produktów	Forma prawna				Ogółem
	Spółdzielnia	Spółka z o.o.	Zrzeszenie	Stowarzyszenie	
Ziarno zbóż i/lub nasion roślin oleistych	1	25	–	–	26
Materiał siewny lub sadzonki	–	2	–	–	2
Ziemniaki	–	4	–	–	4
Buraki cukrowe	–	1	–	–	1
Mleko	3	–	1	–	4
Trzoda chlewna	2	–	2	–	4
Bydło	1	–	–	–	1
Drób	1	3	–	–	4
Pozostałe	2	–	–	–	2
Razem	10	35	3	–	48

Źródło: oprac. własne na podstawie rejestru grup producentów rolnych prowadzonego przez Urząd Marszałkowski w Gdańsku.

Badane rolnicze grupy producenckie na koniec 2011 r. liczyły łącznie 658 członków (tab. 1). Zdecydowanie największą ich liczbę skupiały grupy związane z branżą mleczarską: Spółdzielnia Producentów Mleka „Pomorze” w Kowalach k/ Gdańska (155 członków), Słupska Spółdzielnia Producentów Mleka w Kobylnicy k/ Słupska (152 członków) oraz Kaszubskie Zrzeszenie Producentów Mleka w Starej Hucie (gmina Sierakowice), liczące 52 członków. W przypadku pierwszej z wymienionych, warto dodać, iż liczba członków spółdzielni w trakcie jej trzyletniej działalności – tj. od chwili powstania w 2009 r. do 2011 r. – powiększyła się niemal dwukrotnie (z 53 członków w 2009 r. do 155 w 2011 r.). Średnio w województwie na jedną grupę producencką przypadało 13,7 członków. Jednak w większości przypadków (38 grup) liczba członków nie przekraczała 5–7.

W strukturze branżowej 48 działających w województwie pomorskim grup producenckich przewagę mieli producenci zbóż i nasion roślin oleistych (rzepaku). Gospodarowali oni łącznie w 26 grupach, a ich udział stanowił ponad połowę i wynosił 54,1%. Wśród wskazanych wyżej rolniczych grup producenckich po trzy z nich zajmowały się jedynie uprawą zbóż lub rzepaku. Na

drugim miejscu znaleźli się jednocześnie producenci ziemniaków świeżych i chłodzonych (odmian jadalnych i przemysłowych), mleka, trzody chlewnej (żywych świń, prosiąt, warchlaków, mięsa wieprzowego – świeżego i chłodzonego) oraz drobiu (żywy drób, mięso świeże, mrożone i podroby drobiowe). Każda z nich była reprezentowana przez cztery grupy producenckie o udziale wynoszącym odpowiednio po 8,3%. Na badanym obszarze dwie jednostki produkowały materiał siewny i sadzeniaki warzyw (4,1%). Pojedyncze grupy producentów rolnych zajmowały się przetwarzaniem buraków cukrowych, produkcją żywca wołowego, a także produkcją owiec i kóz (żywe zwierzęta rzeźne lub hodowlane, wełna owcza oraz kozia, skóry, mięso świeże i chłodzone) oraz lisów pospolitych, nerek, tchórzy jenotów (zwierzęta żywe i surowe skóry) – po 2,1% każda z nich.

4. Podsumowanie

W województwie pomorskim, podobnie jak w całym kraju, w pierwszej dekadzie XXI w. dynamiczny rozwój grup producentów rolnych nastąpił po integracji z Unią Europejską. Niewątpliwie zadziałały tu dwa czynniki: zwiększona konkurencja, jakiej na rynku europejskim zostało poddane rozdrobnione rolnictwo polskie, a także pomoc finansowa przydzielana formalnie działającym, zarejestrowanym grupom producenckim. Początkowo w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich w okresie programowania, obejmującym lata 2004–2006, a następnie w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013.

Tworzenie się grup producentów rolnych było efektem zachodzących procesów integracji w rolnictwie, zarówno poziomej, jak i pionowej. Należy mieć nadzieję, że grupowa forma gospodarowania (przy większym wsparciu finansowym gospodarstw o najmniejszym potencjale produkcyjnym) rozwiąże część problemów ciągle silnie rozdrobnionego rolnictwa. W województwie pomorskim istnieją jeszcze powiaty o rolniczym charakterze, gdzie pomimo obecności gospodarstw o odpowiednim potencjale ekonomicznym, nie powstały grupy producentów.

Rozdrobnienie producentów powoduje trudności w sprostaniu coraz większym wymaganiom rynku. Grupy producenckie stwarzają nowe możliwości działania, umożliwiając obniżenie kosztów produkcji i ograniczenie ryzyka. Połączenie oferty rynkowej wielu gospodarstw z wielokrotnia ich siłę ekonomiczną i możliwości działania na rynku. Otwiera również nowe kanały zbytu, z których pojedyncze gospodarstwa nie mogły korzystać. Wzmacnia także pozycję negocjacyjną w kontaktach handlowych z odbiorcami produktów i dostawcami środków produkcji. Potrzeba organizowania się rolników to w dzisiejszych realiach już konieczność, która pozwoli dostosować się do potrzeb rynku.

Silna konkurencja ze strony rolnictwa europejskiego, połączona z dużą pomocą finansową będzie nadal stymulowała i przyspieszała proces tworzenia nowych grup zespołowego gospodarowania. Przeszkody w ich zakładaniu, tkwiące w mentalności samych rolników, z upływem lat są coraz mniejsze, a wynikały głównie z zasłóci historycznych w kwestii sposobu funkcjonowania różnych form zespołowego działania w gospodarce nakazowo-rozdziałowej. Cały czas działa bowiem przykład dobrze prosperujących, czasami w bliskim sąsiedztwie, grup producentów rolnych, wzmocniony przez silną konkurencję rynkową (Hasiński 2010b). W najbliższych latach można się więc spodziewać dalszego rozszerzania integracji poziomej wśród gospodarstw rolnych, a tym samym wzrostu liczebności grup producenckich.

LITERATURA

- Boguta W. (red.), 2006, *Organizacja i funkcjonowanie grup producentów rolnych*, Krajowa Rada Spółdzielcza, Warszawa.
- Chałupka P., 1998, *Ekonomiczne, organizacyjne oraz prawne aspekty organizowania się rolników*, WODR, Leszno.
- Chlebicka A., 2008, *Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania rozwoju grup producentów owoców i warzyw w Polsce*, Warszawa.
- Czapiewska G., 2012, *Przemiany struktury funkcjonalno-przestrzennej Pomorza w ujęciu wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju*, „Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum”, 11 (2).
- Gołaszewska B., 2004, *Szanse i bariery funkcjonowania grup producentów rolnych w Polsce*, Warszawa.
- Hasiński W., 2010a, *Grupy producentów rolnych w dolnośląskim rolnictwie* [w:] Szmiełńska-Pietraszek P., Szymańska W. (red.), *Przemiany ilościowe i jakościowe w przestrzeni geograficznej*, Słupsk.
- Hasiński W., 2010b, *Integracja pozioma gospodarstw rolnych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województwa dolnośląskiego* [w:] Ciok S., Migoń P. (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych – aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*, Wrocław.
- Krawczyk P., 2007, *Integracja pozioma w rolnictwie* [w:] Jabłonka R. (red.), *Grupy producentów w wybranych gałęziach produkcji rolniczej*, Siedlce.
- Lemanowicz M., 2004, *Grupy producenckie i marketingowe i ich wpływ na pozycję konkurencyjną rolników na rynku*, „Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia”, 3.
- Promocja tworzenia grup producentów rolnych*, 2011, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Tomczak P., 2009, *Grupy producentów rolnych jako nowe formy zespołowego działania na polskiej wsi* [w:] Rydz E., Rudnicki R. (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, t. XVII, Warszawa.
- Turski J., Witosław K., 2004, *Grupy producentów rolnych polskiego rolnictwa*, Biuletyn Informacyjny ARR, nr 2 (152).

FARM PRODUCER GROUPS IN THE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS IN POMERANIA

Large competition from the foreign agriculture forced the Polish farmers to associate themselves in producer groups. The experiences of many countries leading in the development of the agrarian sector of economy show that one of the important ways to achieve competitive advantage of a farm, which will guarantee it a firm position on the market, is group cooperation. Functioning in a group, allows its members (the farmers), not only to take part in the production of goods, but also in the ensuing stages on their processing and turnover.

In the following article depicted is the horizontal integration status of agricultural holdings of Pomerania Region. The article also discusses the quantitative development of the agriculture producer groups, their spatial system and breakdown due to chosen legal form and business structure.

In the Pomeranian 48 farm producer groups arose the after integration with the European Union. Most of them, was localized in regions of intensive agriculture with high quality of agricultural producing space. The legal form most commonly chosen when creating a group was a limited liability company (74,5%). In business structure the first place was taken by groups producing grain and oilseeds (54,1%), the second place simultaneously the producers of poultry, animals and swine, milk and potatoes, fresh or chilled (8,3% respectively after).

Should hope that this group organization form springing from the authentic rural cooperatives will help to solve if not all, then at least some of the problems facing Pomeranian agriculture. Moreover, a group of agricultural producers will have an influence on the further development of rural areas of Pomerania.

Dr Gabriela Czapiewska
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Turystyki
Akademia Pomorska w Słupsku

Mieczysław Kluba

GOSPODARKA GRUNTAMI ROLNYMI JAKO WYRAZ PRZEMIAN W ROLNICTWIE NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

W oparciu o materiały uzyskane z Biura Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu przeanalizowano przemiany głównych form rolniczego użytkowania gruntów w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2001, 2005 i 2011. Z uwagi na zmiany w definiowaniu użytków rolnych, ich przestrzenne zróżnicowanie oraz dynamikę zmian przedstawiono tylko w latach 2005–2011, co jednak umożliwiło określenie syntetycznej oceny poziomu zagospodarowania użytków rolnych w województwie.

Słowa kluczowe: *gospodarka gruntami rolnymi, przemiany w rolnictwie, region kujawsko-pomorski*

1. Wprowadzenie

Zmniejszanie powierzchni użytków rolnych jest w Polsce procesem ciągłym, występującym w poszczególnych dekadach z różnym natężeniem oraz pod wpływem różnych uwarunkowań (politycznych, społecznych, środowiskowych, itp.). Podobnie było w latach 90. ubiegłego wieku, które uwiaryściły w kraju stały spadek powierzchni gruntów rolnych i wzrost pozostałych kategorii gruntów, który na ogół był równomierny i nie podlegał większym wahaniom (Bański 2003). Znacznie szybsze tempo zmian w zagospodarowaniu gruntów rolnych, jak również pozarolniczych (np. budownictwo mieszkaniowe, tereny komunikacyjne, lasy, itd.) w dużym stopniu spowodowane było akcesją Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Zmiany wynikały przede wszystkim z nowych możliwości, jakie dawała Wspólna Polityka Rolna w ramach różnych programów wchodzących w zakres jej realizacji. Absorpcja funduszy Unii Europejskiej w znacznym stopniu przyczyniła się do przeobrażeń wsi polskiej, zarówno w sensie przestrzennym (krajobrazowym), jak również funkcjonalnym.

Materiały uzyskane z Biura Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu dla lat 2001, 2005 oraz 2011 pozwoliły prześledzić zmiany w użytkowaniu ziemi, jakie zaszły w województwie kujawsko-pomorskim w tym stosunkowo krótkim okresie czasu, zwłaszcza na terenach wiejskich województwa. Obszary wiejskie w opracowaniu to gminy wiejskie oraz tereny wiejskie z gmin miejsko-wiejskich badanego województwa – otrzymano 127 jednostek przestrzennych. Ponadto uwzględniono także grunty rolne na terenie miast (52 jednostki). W rezultacie otrzymano 179 jednostek, które poddano analizie statystycznej i przestrzennej, traktując je umownie jako odrębne jednostki (odnosi się do gmin miejsko-wiejskich). W celu przybliżenia wielkości liczbowych dotyczących zmian w powierzchni poszczególnych form zagospodarowania, wyniki zagregowano do poziomu obszarów wiejskich, miast oraz województwa (razem) i przedstawiono w tabelach.

2. Różnice w definiowaniu użytków rolnych

Użytki rolne według definicji FAO oraz Banku Światowego to grunty orne, grunty będące pod uprawami trwałymi oraz łąki i pastwiska. Grunty orne stanowią grunty pod zasiewami, także tymczasowe łąki koszone lub przeznaczane na pastwiska, tereny pod rynkowymi lub przydomowymi ogródkami i tereny okresowo odłogowane. Grunty pod uprawami trwałymi stanowią ziemię obsiewane roślinami w długim okresie czasu. Kategoria powyższa obejmuje również grunty pod krzewami, drzewami owocowymi, winoroślami, z wyłączeniem gruntów pod drzewami uprawianymi jako lasy lub na drewno. Z kolei trwałe łąki i pastwiska obejmują grunty wykorzystywane od co najmniej pięciu lat do produkcji pasz – w tym również wypasu zwierząt (Majchrzak 2011).

Główny Urząd Statystyczny (*Użytkowanie gruntów 2011*) prezentując wyniki PSR 2010 definiuje użytki rolne jako powierzchnię:

a/ użytków rolnych w dobrej kulturze rolnej¹, na które składają się:

- łąki trwałe i pastwiska trwałe;
- uprawy trwałe, w tym sady (plantacje drzew i krzewów owocowych oraz ich szkółki);
- ogrody przydomowe (bez powierzchni przeznaczonej na rekreację);
- zasiewy;
- grunty ugorowane;

b/ użytków rolnych pozostałych (użytki rolne nie użytkowane i nie utrzymywane w dobrej kulturze rolnej w dniu 30 czerwca 2010 r.).

¹ Użytki rolne utrzymywane zgodnie z normami określonymi w Rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 12 marca 2007 r. z późniejszymi zmianami (Dz. U., 2010, nr 39, poz. 211).

Według danych Biura Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego (BGiK UM) w Toruniu użytki rolne (ogółem) obejmują: grunty orne, sady, łąki trwałe i pastwiska trwałe (trwałe użytki zielone), ponadto: grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami². Jakkolwiek istnieje podobieństwo pomiędzy kryteriami stosowanymi przez GUS i BGiK (podlega pod Urząd Głównego Geodety Kraju), to jednak kategorie nie są w pełni porównywalne.

W niniejszej pracy analizie poddano użytki rolne, bazując na materiałach uzyskanych z Biura Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu. Należy podkreślić jednak nieporównywalność danych z 2001 r. z danymi dla 2005 i 2011 r., gdyż obejmowały one jedynie grunty orne, sady, łąki i pastwiska trwałe, podczas gdy w latach późniejszych również grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami³. Dlatego też zamieszczone w tabelach wyniki dotyczące zmian powierzchni poszczególnych użytków gruntowych w latach 2001–2005 oraz 2001–2011 należy traktować jako wartości orientacyjne i nie będą one poddawane głębszej analizie porównawczej.

3. Struktura rolniczego użytkowania gruntów w województwie kujawsko-pomorskim

Zróznicowanie warunków przyrodniczych oraz poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wpływają na różnorodność form użytkowania przestrzeni. A. Richling i J. Solon (2002) wyróżniają trzy zespoły form użytkowania przestrzeni:

- użytkowanie biogeniczne (użytkowanie rolnicze, leśne);
- użytkowanie neogeniczne (kopalnictwo);
- użytkowanie technogeniczne (osadnictwo, przemysł, komunikacja).

W województwie kujawsko-pomorskim spotyka się różne formy użytkowania ziemi, chociaż zdecydowanie przeważa użytkowanie rolnicze, miejscami leśne – zwłaszcza na obszarach wiejskich. W miastach zaznacza się dużo większy udział gruntów związanych z użytkowaniem technogenicznym. Ze względu na temat opracowania analiza dotyczyć będzie użytkowania biogenicznego, ale tylko w części rolniczej.

W strukturze użytkowania gruntów w województwie w latach 2001–2011 wiodącą kategorią były użytki rolne (UR). Chociaż powierzchnia UR w 2011 r.

² Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków (Dz. U. z dnia 2 maja 2001 r.).

³ Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków (Dz. U. z dnia 2 maja 2001 r.).

nie uległa większym zmianom (99,2% stanu z 2005 r.), co wynikało z krótkiego okresu badań, to jednak zmniejszyła się prawie o 10 tys. hektarów do poziomu 1 174,2 tys. ha, natomiast w stosunku do 2001 r. wzrosła ponad 18,3 tys. ha (tab. 1). Ich udział w ogólnej powierzchni w województwie wynosił przeciętnie 65,5% i był wyższy niż w kraju w tym samym okresie czasu 60,3%. W strukturze rolniczego użytkowania ziemi dominowały grunty orne (GO), które stanowiły aż 84,5% – przy niewielkim udziale sadów 1,3% oraz nieco wyższym łąk 7,2% i pastwisk 4,1%. Pozostałe użytki rolne – grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami miały niespełna 3% udział w powierzchni użytków rolnych.

Tabela 1

Struktura rolniczego użytkowania gruntów w województwie kujawsko-pomorskim w latach 2001, 2005, 2011

Jedno- stka	Lata	Jedno- stki	Powierz- chnia ogółem	Użytki rolne w ha					
				ogółem	GO*	sady*	łąki*	pastwiska*	pozostałe*
Województwo	2001	ha	1 794 097	1 155 894	993 801	19 415	89 820	52 852	–
	2005	ha	1 793 682	1 184 121	992 576	17 824	87 707	51 112	34 902
	2011	ha	1 793 474	1 174 216	992 687	15 481	84 531	47 778	33 740
		%	100,0	65,5	84,5	1,3	7,2	4,1	2,9
		2005 = 100	100,0	99,2	100,0	86,9	96,4	93,5	96,7

* udział powyższych kategorii odniesiono do powierzchni użytków rolnych ogółem

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Biura Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego w Toruniu (BGiK UM).

Powierzchnia *użytków rolnych* w miastach województwa kujawsko-pomorskiego w 2011 r. wynosiła 28,1 tys. ha i stanowiła zaledwie 2,4% ogólnej powierzchni UR w regionie, ulegając zmniejszeniu w badanym okresie o ponad 1 000 ha. Zupełnie odmienna sytuacja miała miejsce na obszarach wiejskich, gdzie wzrost ich powierzchni wynosił 19,4 tys. hektarów (tab. 2). Jak wcześniej wspomniano, udział UR w ogólnej powierzchni w województwie wynosił przeciętnie 65,5%, przy czym wykazywał znaczne zróżnicowanie przestrzenne pomiędzy miastami (33,9%) a obszarami wiejskimi (67,0%). Najniższy był we Włocławku, Bydgoszczy i Toruniu (15,4–19,6%), podczas gdy w małych miastach, takich jak Gniewkowo, Kowal czy Kcynia przekraczał 75%, a nawet 84,1% – w Piotrkowie Kujawskim. Szczególnie mocno różnice uwidoczniły się na poziomie obszarów wiejskich – od zaledwie 8–11% w gminie Wielka Nieszawka czy Solec Kujawski do ponad 92% w gminach Kijewo Królewskie, Zakrzewo, Papowo Biskupie, Bądkowo czy Radziejów 96,7% (rys. 1). Różnice

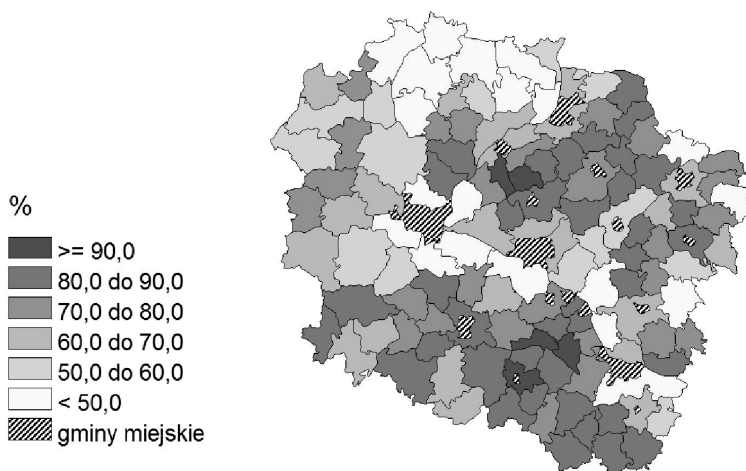
te spowodowane były odmienną jakością środowiska przyrodniczego, głównie jakością gleb. Nie bez znaczenia było także oddziaływanie dużych miast i rozwój procesów suburbanizacyjnych na terenach wiejskich, zwłaszcza w ich bliskim sąsiedztwie. Świadczy o tym także znacznie szybszy spadek powierzchni użytków rolnych w latach 2005–2011 w takich gminach jak: Osielsko, Białe Błota (93–94% stanu z 2005 r.), w rejonie Bydgoszczy, czy Czernikowo, Obrowo, Wielka Nieszawka (95–97%), w rejonie Torunia (rys. 2). W miastach, zwłaszcza dużych i średniej wielkości (pod względem liczby mieszkańców), zmiany były bardziej widoczne, co wiązało się z większą skalą inwestycji, w dużym stopniu komunikacyjnych. Stąd też w Lipnie i Brodnicy powierzchnia UR zmniejszyła się o 17–19%, natomiast w Bydgoszczy i Toruniu o 14–15%.

Tabela 2

Użytki rolne w latach 2001, 2005, 2011

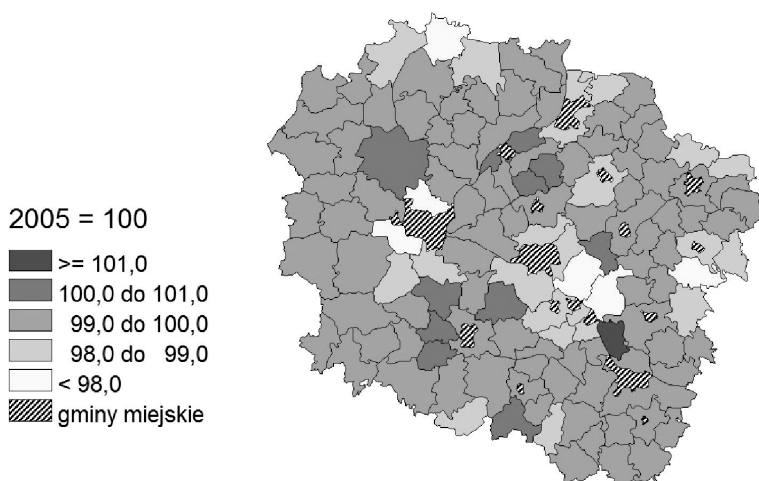
Wyszczególnienie	2001	2005		2011		
	ha	ha	2001=100	ha	2001=100	2005=100
Miasta	29 172	29 834	102,3	28 108	96,4	94,2
Obszary wiejskie	1 126 722	1 154 287	102,4	1 146 109	101,7	99,3
Województwo	1 155 894	1 184 121	102,4	1 174 216	101,6	99,2

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

Rys. 1. Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Rys. 2. Zmiany powierzchni użytków rolnych w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Grunty orne (GO) stanowią najważniejszą kategorię rolniczego zagospodarowania użytków rolnych na obszarach wiejskich, jak również w miastach województwa. Powierzchnia GO w miastach w 2011 r. wynosiła 21 263 ha i stanowiła zaledwie 2,1% ogólnej powierzchni gruntów ornych w regionie, ulegając zmniejszeniu w badanym okresie o prawie 950 ha. Zupełnie odmienna sytuacja miała miejsce na obszarach wiejskich, gdzie wystąpił wzrost ich powierzchni o 1 057 hektarów (tab. 3). Udział GO w powierzchni UR w województwie wynosił przeciętnie 84,5% i nie wykazywał znacznego zróżnicowania przestrzennego pomiędzy miastami (75,6%) a obszarami wiejskimi (84,8%). W miastach najniższy był w Barcinie i Nakle nad Notecią (49–52%) oraz Toruniu, Świeciu nad Wisłą i Włocławku – ok. 63%, podczas gdy w Strzelnie, Inowrocławiu czy Kowalu przekraczał 90%, a nawet 96,3% – w Janikowie. Podobne różnice uwidoczniły się na poziomie obszarów wiejskich – od zaledwie 49% w gminach Białe Błota i Nowa Wieś Wielka, 58,8% w Wielkiej Nieszawce położonych w Pradolinie Wisły, 63% w Skępem i Skrwilnie (Równina Urszulewska), czy 63–65% w Dragaczu i Śliwicach (Bory Tucholskie), które to tereny cechują się wybitnie niekorzystnymi dla produkcji rolniczej warunkami środowiskowymi, zwłaszcza glebowymi – do 94–95% w gminach na terenie Kujaw (Dąbrowa, Radziejów, Janikowo, Bądkowo), czy Ziemi Chełmińskiej – gminy Chełmża, Lisewo oraz Papowo Biskupie 95,5% – o bardzo korzystnych uwarunkowaniach glebowych (rys. 3). Należy zaznaczyć, że w 22% gmin wiejskich w województwie udział ten był wyższy niż 90%, podczas gdy w miastach tylko 5,8%. Jak wcześniej wspomniano, powierzchnia GO w województwie nie uległa istotnym zmianom, to jednak pomiędzy miastami a obszarami wiejskimi

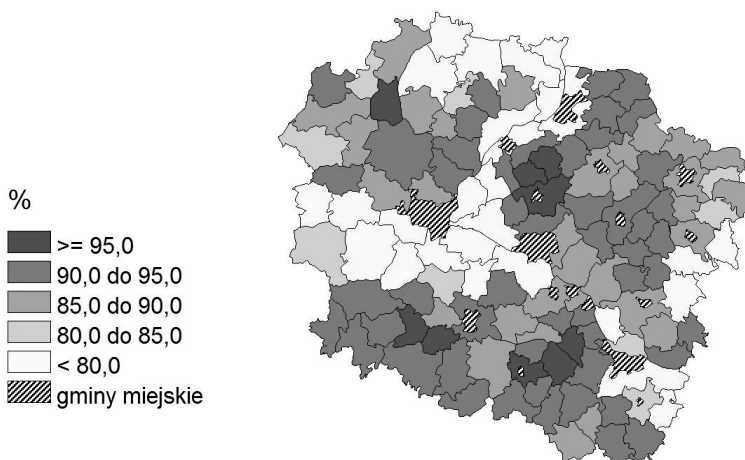
występowały odmienne tendencje zmian (tab. 3). W latach 2005–2011 na terenie miast zaznaczył się wyraźny spadek powierzchni gruntów ornych o 4,3%. Znacznie silniejszy był w Lipnie i Brodnicy (14–14,5%) oraz w Bydgoszczy i Toruniu (10–11%), co było wynikiem przeprowadzanych na większą skalę inwestycji, m.in. obwodnic, rozjazdów i przebudowy ciągów komunikacyjnych. Niewielki przyrost gruntów ornych (o 0,1%) na obszarach wiejskich znacznie wyraźniej uwidocznił się w gminach Dragacz i Chełmno – o ponad 4%. Jednak relatywnie najwyższy stwierdzono w gminie Solec Kujawski – aż o 27,2% oraz Bobrownikach 6,5%, co wynikało z zagospodarowania terenów odłogowanych występujących w dolinie Wisły (głównie z uwagi na dopłaty bezpośrednie), jak również likwidacji części sadów wskutek wymarzenia drzew w gminie Bobrowniki (rys. 4). Zmniejszanie powierzchni GO z przyczyn urbanizacyjnych dotyczyło głównie obszarów położonych w sąsiedztwie Bydgoszczy (gm. Białe Błota i Osielsko) oraz Torunia (pas gmin od Łysomic po Czernikowo), natomiast środowiskowych (pod zalesienia) w Borach Tucholskich.

Tabela 3

Grunty orne w latach 2001, 2005, 2011

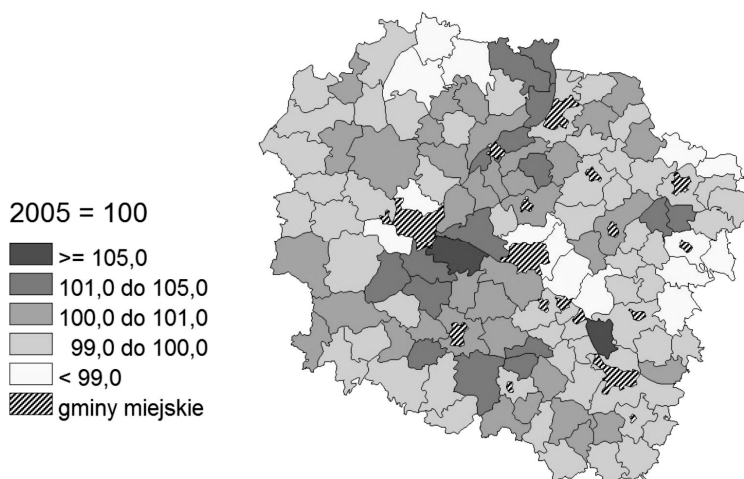
Wyszczególnienie	2001	2005		2011		
	ha	ha	2001=100	ha	2001=100	2005=100
Miasta	22 544	22 210	98,5	21 263	94,3	95,7
Obszary wiejskie	971 257	970 366	99,9	971 423	100,0	100,1
Województwo	993 801	992 576	99,9	992 687	99,9	100,0

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

Rys. 3. Udział gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Rys. 4. Zmiany powierzchni gruntów ornych w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Pomimo krótkiego okresu badań bardzo znacząco zmieniła się powierzchnia sadów w województwie – uległa ona zmniejszeniu o 13,1% (do 15 481 ha – tab. 4). Chociaż w miastach spadek wyniósł tylko 110 ha, to stanowił aż 15,3% stanu z 2005 r., podczas gdy na obszarach wiejskich 13,1%. Spośród miast szczególnie duże spadki miały miejsce w Lipnie – o 64,7%, a także w Solcu Kujawskim i Izbicy Kujawskiej o 50%. W dużych miastach zmniejszenie powierzchni sadów również było znaczące – w Toruniu, Grudziądzu oraz Bydgoszczy o 37,5–28,6%, jedynie we Włocławku spadek nie przekroczył 7%. Podobna sytuacja miała miejsce na obszarach wiejskich, gdzie największe spadki powierzchni sadów wystąpiły w rejonie Brodnicy (gm. Wąpielsk i Osiek 31–53,6% stanu z 2005 r.) oraz na Kujawach w gminach Bytoń, Dobrze, Aleksandrów Kujawski i Osięciny 54–68% (rys. 6). W gminie Bobrowniki natomiast całkowicie zlikwidowano powierzchnię sadowniczą, która w 2005 r. wynosiła 65 ha (podobnie jak w mieście Łasinie). Sytuacja powyższa była efektem wyjątkowo mroźnej zimy 2005/2006 (i nieco mniej mroźnej 2009/2010), w wyniku których wymarzała znaczna liczba drzew w sadach. Pomimo niekorzystnej sytuacji w sadownictwie w regionie kujawsko-pomorskim, w kilku gminach nastąpił wzrost powierzchni sadów – w gm. Radzyń Chełmiński wzrost ten wyniósł aż o 10%; niewiele mniejszy był w gm. Świdziebnia – 108% stanu z 2005 r. (tylko nieznaczny był w Bobrowie). W żadnym z miast nie nastąpił wzrost powierzchni sadowniczej, ale w prawie 30% z nich nie uległ zmniejszeniu. W 2011 r. największym udziałem sadów w powierzchni użytków rolnych charakteryzowały się tereny nadwiślańskie, zwłaszcza w rejonie Włocławka. Dotyczy to zarówno terenów wiejskich (gm. Fabianki, Raciążek, Waga-

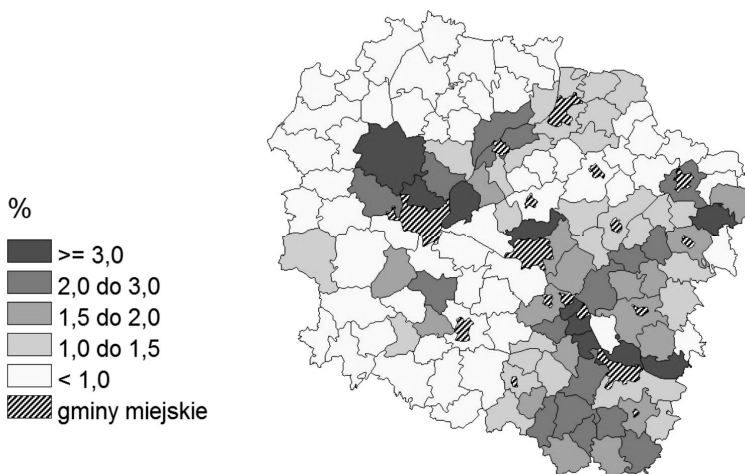
niec czy Dobrzyń nad Wisłą 5,7–3,3%), jak również miast – Nieszawa 13,8%, Włocławek 6,3% i położonych w sąsiedztwie – Lubraniec i Chodecz po 8% (rys. 5). W gminach Osielesko, Dąbrowa Chełmińska i Koronowo (udział sadów powyżej 3%) oraz Łysomice 3,3% sady występują w sąsiedztwie aglomeracji bydgosko-toruńskiej, chociaż ich udział w użytkach rolnych głównych miast był niewielki – w Toruniu tylko 0,2% (podobnie jak w Grudziądzu) oraz w Bydgoszczy 0,7% (podobnie jak w Solcu Kujawskim czy Tucholi). Niski udział sadów w powierzchni użytków rolnych województwa kujawsko-pomorskiego – tylko 1,3% – jest wynikiem niezbyt sprzyjających ich uprawie warunków przyrodniczych (klimatycznych), jak również braku tradycji i doświadczenia w prowadzeniu gospodarki sadowniczej – podobnie zresztą jak w większości terenów w kraju (Kulikowski 2003; Kluba 2008). Szczególnie w miastach nie bez znaczenia pozostaje duża presja na grunty (również sadownicze) pod inwestycje pozarolnicze, a także wysokie koszty produkcji – przy stosunkowo małej skali produkcji, co wpływa na stosunkowo niską efektywność.

Tabela 4

Sady w latach 2001, 2005, 2011

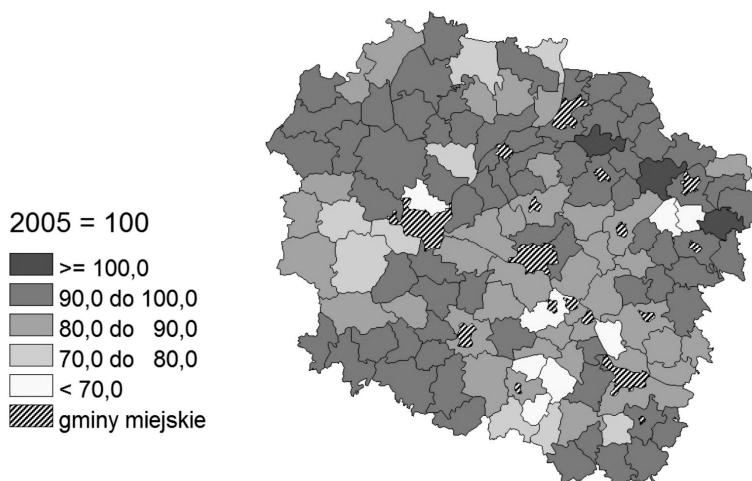
Wyszczególnienie	2001	2005		2011		
	ha	ha	2001=100	ha	2001=100	2005=100
Miasta	892	721	80,8	611	68,5	84,7
Obszary wiejskie	18 523	17 103	92,3	14 870	80,3	86,9
Województwo	19 415	17 824	91,8	15 481	79,7	86,9

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

Rys. 5. Udział sadów w powierzchni użytków rolnych w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Rys. 6. Zmiany powierzchni sadów w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Zmniejszenie powierzchni użytków rolnych (o 0,8%) w województwie w analizowanym okresie jest wynikiem ograniczania terenów zajmowanych przez *łąki i pastwiska trwałe*. Analiza powierzchni łąk trwałych wskazuje na znaczący ich spadek (ponad 3 tys. ha) i zmniejszenie powierzchni do 84 531 ha. Choć w miastach powierzchnia łąk zmalała tylko o 120 ha, to tempo zmian było podobne jak na obszarach wiejskich (tab. 5). Spośród miast najszybciej malała powierzchnia łąk w Bydgoszczy – do 80,6% stanu z 2005 r., znacząco także w Łasinie, Piotrkowie Kujawskim, Toruniu i Włocławku 90–92,6%. Na obszarach wiejskich spadek ten był znacznie większy – w gminach Solec Kujawski, Lisewo 58–67%, a także gm. Dobrze, Janikowo i Papowo Biskupie 70–80% (rys. 8). Tylko w nielicznych gminach zaznaczył się wzrost powierzchni łąk trwałych, głównie na Pojezierzu Brodnickim (zwłaszcza w gm. Brzozie – o 2,9% i Brodnica 1,4%) oraz Pojezierzu Kujawskim (np. gminy Piotrków Kujawski o 24,2%, Bytoń i Lubanie 4–3%). W miastach również wzrosła powierzchnia łąk – najwięcej w Kruszwicy 260% stanu z 2005 r., także w Mroczu, Janikowie, Radzynie Chełmińskim 161–120% i in. W 2011 r. największy udział łąk trwałych w powierzchni UR był na terenach dolinnych Wisły i Noteci (gminy: Nowa Wieś Wielka, Białe Błota, Wielka Nieszawka, Nakło 39,2–23,2%, ale także w Toruniu, Nakle i Barcinie 23–45,7%) oraz w rejonie Borów Tucholskich (np. gm. Śliwice, Warlubie 23,5–21,3%). Nieznaczny udział w powierzchni UR zajmowały łąki na obszarach o korzystnych warunkach środowiskowych dla upraw polowych, zwłaszcza na Kujawach – gminy Bądkowo (zaledwie 0,1%), Radziejów, Chodecz oraz Waganiec i Janikowo (0,5–1%), jak również na Ziemi Chełmińskiej – gminy Papowo Biskupie, Lisewo i Stolno

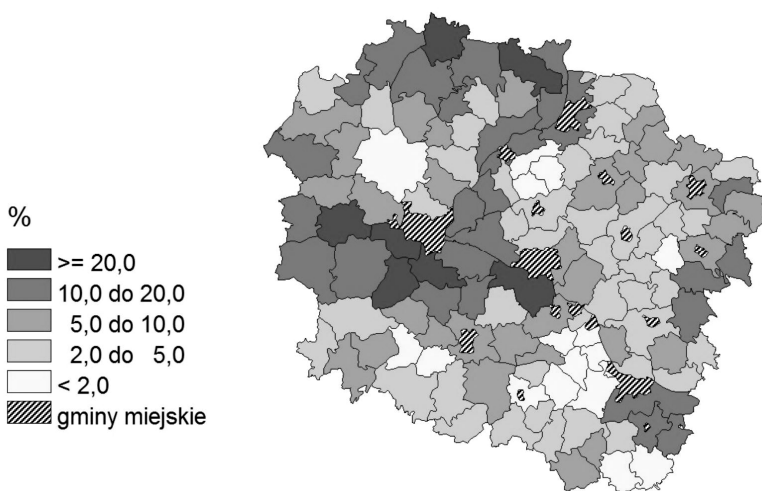
(0,7–1,2%). Także w miastach położonych na tych obszarach udział łąk był niewielki – np. w Janikowie, Aleksandrowie Kujawskim, czy Strzelnie nie przekraczał 1%, a w Dobrzyniu nad Wisłą nie występowały one w ogóle (rys. 7).

Tabela 5

Łąki trwałe w latach 2001, 2005, 2011

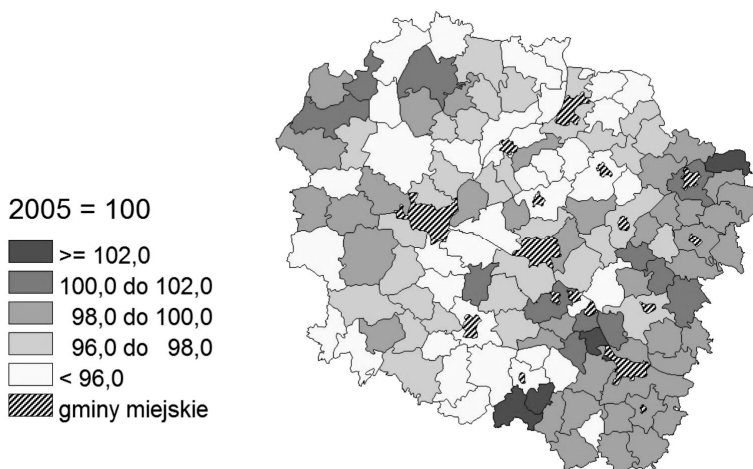
Wyszczególnienie	2001	2005		2011		
	ha	ha	2001=100	ha	2001=100	2005=100
Miasta	3 283	3 169	96,5	3 049	92,9	96,2
Obszary wiejskie	86 537	84 538	97,7	81 481	94,2	96,4
Województwo	89 820	87 707	97,6	84 531	94,1	96,4

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

Rys. 7. Udział łąk w powierzchni użytków rolnych w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Rys. 8. Zmiany powierzchni łąk w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Analiza pastwisk trwałych wskazuje na znaczące zmniejszenie ich powierzchni (o 3,3 tys. ha) do 47 778 ha. Jakkolwiek w miastach powierzchnia pastwisk zmalała tylko o 269 ha, to tempo zmian było dużo większe niż na obszarach wiejskich (tab. 6). Spośród miast najszybciej malała powierzchnia pastwisk w Kruszwicy – do 29,4% stanu z 2005 r., znacznie wolniej w Toruniu, Bydgoszczy oraz Barcinie i Lubieniu Kujawskim (71,6–75%). W Grudziądzu i Włocławku zmiany były niewielkie i wynosiły tylko 1–4%. Na obszarach wiejskich spadek powierzchni był wyraźnie słabszy, chociaż na Kujawach w analizowanym okresie osiągnął powyżej 60% – np. w gminach Janikowo, Zakrzewo, Kruszwica. Podobnie było na Ziemi Chełmińskiej, gdzie korzystne warunki przyrodnicze, zwłaszcza glebowe powodowały szybsze zmiany w użytkowaniu gruntów, prowadzące do zmniejszenia arealu pastwisk. W gminach Lisewo, Papowo Biskupie, Płużnica czy Golub-Dobrzyń spadek osiągnął poziom 20–30% (rys. 10). Tylko w nielicznych gminach zaznaczył się wzrost powierzchni pastwisk trwałych, zwłaszcza w gminie Skępe o 3,5%, ponadto Bobrowniki, Raciążek, Kowal i Fabianki 2,5–1,6%. Słabsze tempo przyrostu pastwisk – poniżej 1% – miało miejsce w Borach Tucholskich (np. gminy Jeżewo, Cekcyn). W miastach również wzrosła powierzchnia pastwisk – najwięcej w Kamieniu Krajeńskim 175% stanu z 2005 r., także w Nowem, Sępólnie Krajeńskim, Nakle nad Notecią 133–111% i in. W 2011 r. największy udział pastwisk trwałych w powierzchni UR był na terenach dolinnych Wisły i Noteci – gminy Dragacz, Włocławek, Solec Kujawski, Bobrowniki i Białe Błota 13,1–10,7%, ale także w miastach: Solec Kujawski, Chełmno czy Toruń 15,5–12,1%; na Pojezierzu Dobrzyńskim – gm. Skrwilno, Skępe, Rogowo Ryp. 15–11,3% oraz w rejonie

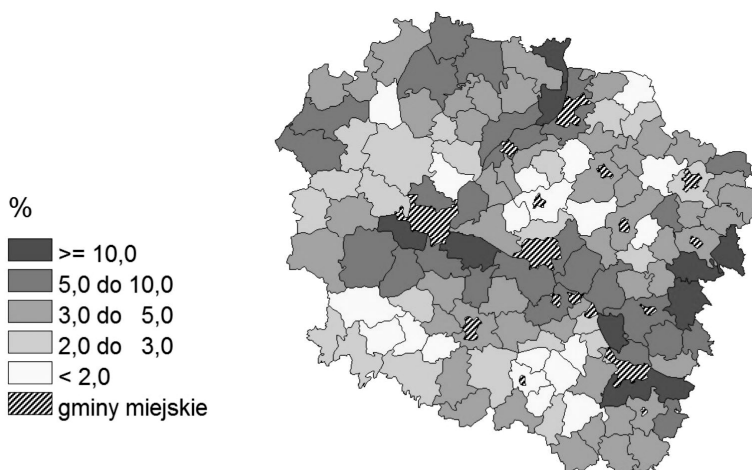
Borów Tucholskich (np. gminy Śliwice, Osie, Cekcyn 7–10%). Nieznaczną rolę pastwiska odgrywały na obszarach o korzystnych warunkach przyrodniczych dla upraw polowych, zwłaszcza na Kujawach – gminy Radziejów i Janikowo (zaledwie 0,8–0,9%), Bądkowo, Dobrze i Bytów (1,1–1,4%), jak również na Ziemi Chełmińskiej – gminy Papowo Biskupie i Chełmża (1,2%), Płużnica (1,4%). Również w miastach położonych w tych obszarach udział pastwisk był niewielki – np. w Janikowie 0,1%, Pakości, Kowalu czy Inowrocławiu nie przekraczał 1% (rys. 9).

Tabela 6

Pastwiska trwałe w latach 2001, 2005, 2011

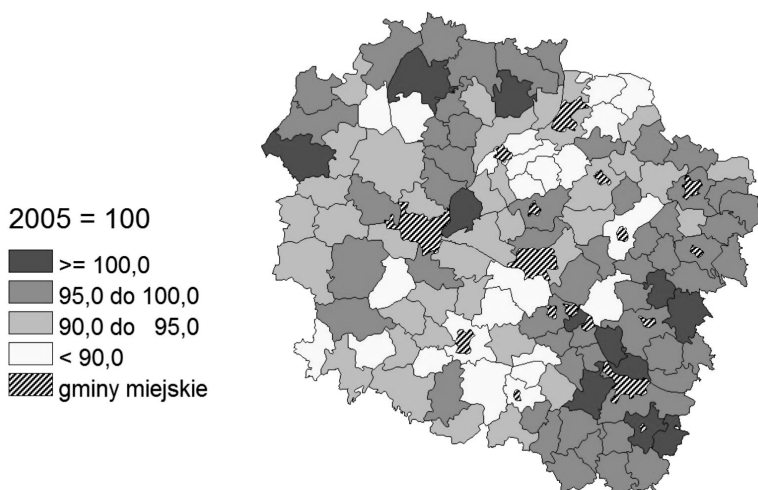
Wyszczególnienie	2001	2005		2011		
	ha	ha	2001=100	ha	2001=100	2005=100
Miasta	2 453	2 325	94,8	2 056	83,8	88,4
Obszary wiejskie	50 405	48 787	96,8	45 722	90,7	93,7
Województwo	52 858	51 112	96,7	47 778	90,4	93,5

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

Rys. 9. Udział pastwisk w powierzchni użytków rolnych w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Rys. 10. Zmiany powierzchni pastwisk w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Pozostałe użytki rolne w województwie, które obejmują grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami, stanowiły 2,9% całkowitej powierzchni UR, także uległy zmniejszeniu w badanym okresie o 3,3%. Zdecydowanie szybciej zmniejszała się w miastach – prawie o 20% (głównie gruntów rolnych zabudowanych), podczas gdy na obszarach wiejskich tylko o 3,6% (tab. 7). Wśród miast najszybciej malała powierzchnia pozostałych UR w Lipnie

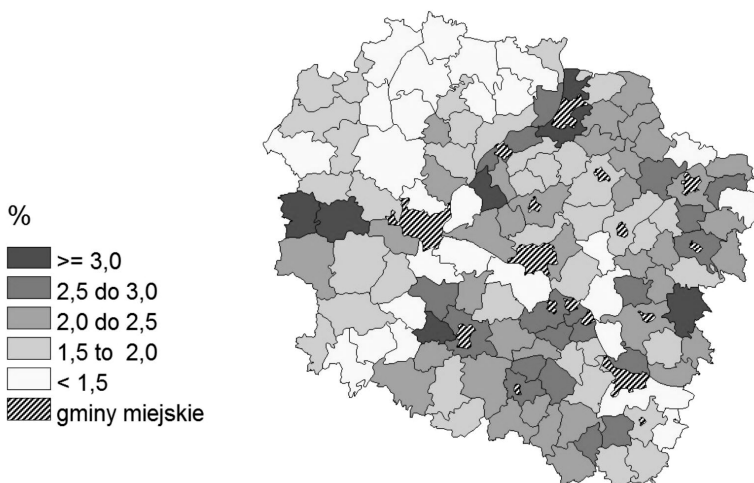
Tabela 7

Pozostałe użytki rolne (razem) w latach 2005 i 2011

Wyszczególnienie	Pozostałe użytki rolne								
	razem			w tym:					
				grunty rolne zabudowane			grunty pod rowami i stawami		
	2005	2011	2005 = 100	2005	2011	2005 = 100	2005	2011	2005 = 100
	ha	ha		ha	ha		ha	ha	
Miasta	1 409	1 128	80,1	1 081	840	77,7	328	289	88,1
Obszary wiejskie	33 493	32 612	97,4	22 459	22 689	101,0	11 034	9 923	89,9
Województwo	34 902	33 740	96,7	23 540	23 528	100,0	11 362	10 212	89,9

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu.

– do 29,6% stanu z 2005 r., Brodnicy i Inowrocławiu 34–39,3%, znacznie wolniej w Toruniu, Bydgoszczy czy Włocławku 61,5–91,7%. W gminach wiejskich spadek powierzchni był wyraźnie słabszy, np. w Śliwicach wyniósł 29,4%, Cekcynie, Tucholi, Osielsku i Obrowie 20–22%, ale w gminie Bobrowniki aż 85%. Wydaje się to mało wiarygodne, gdyż powierzchnia gruntów rolnych zabudowanych w 2011 r. przedstawiała wartość zerową, podczas gdy w 2005 r. – 103 ha (rys. 12). Wzrost powierzchni pozostałych użytków rolnych miał miejsce w 42% miast – wysoki zwłaszcza był w Lubrańcu 300% i Łabiszynie 167%, jak również w 26% gmin wiejskich – najwięcej w Białych Błotach 153% stanu z 2005 r. oraz w pasie gmin od Aleksandrowa Kujawskiego aż po Piotrków Kujawski, co wynikało przede wszystkim ze wzrostu powierzchni gruntów rolnych zabudowanych, rzadziej – gruntów pod stawami (wzrost w gm. Boniewo aż 47 razy), czy gruntów pod rowami (gm. Białe Błota, Świekatowo o 3,5–3%). W 2011 r. największy udział pozostałych użytków rolnych⁴ był na terenach dolinnych Wisły – gminy Grudziądz i Unisław 3,5% oraz Noteci – gminy Nakło i Sadki 4,5–3,3%, jak również na Pojezierzu Dobrzyńskim – gm. Skępe 3,7% (rys. 11). Wynikało to z wyraźnie wyższego udziału gruntów pod stawami (gm. Skępe, Nakło 2–2,6%), czy rowami (Dragacz, Unisław 1,6–1,8%), rzadziej – gruntów rolnych zabudowanych (gm. Grudziądz 2,1% – Falkowski

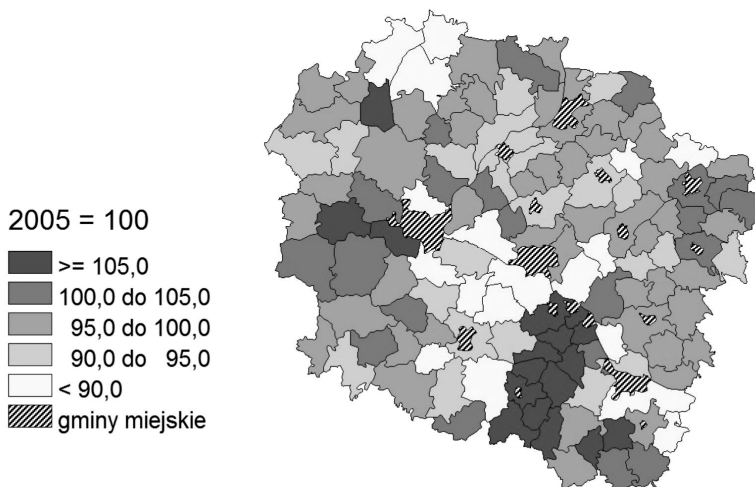

Rys. 11. Udział pozostałych użytków rolnych w powierzchni ogółem w 2011 r. (%)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

⁴ Jakkolwiek grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami stanowią część powierzchni użytków rolnych, nie mają jednak bezpośredniego znaczenia produkcyjnego i dlatego zdecydowano się na przedstawienie ich udziału w stosunku do powierzchni ogólnej.

2010). Także w miastach, zwłaszcza o małej liczbie mieszkańców, odsetek pozostałych użytków rolnych był dużo wyższy niż przeciętnie w miastach (1,4%), na co wpływ miał znaczący udział gruntów zabudowanych (Radzyń Chełmiński – odpowiednio 8% i 7,5%, Piotrków Kujawski 6,1% i 5,6%, Izbica Kujawska oraz Lubień Kujawski 5,7%–5,4%).

Rys. 12. Zmiany powierzchni pozostałych użytków rolnych w latach 2005–2011 (2005 = 100)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

4. Poziom zagospodarowania użytków rolnych

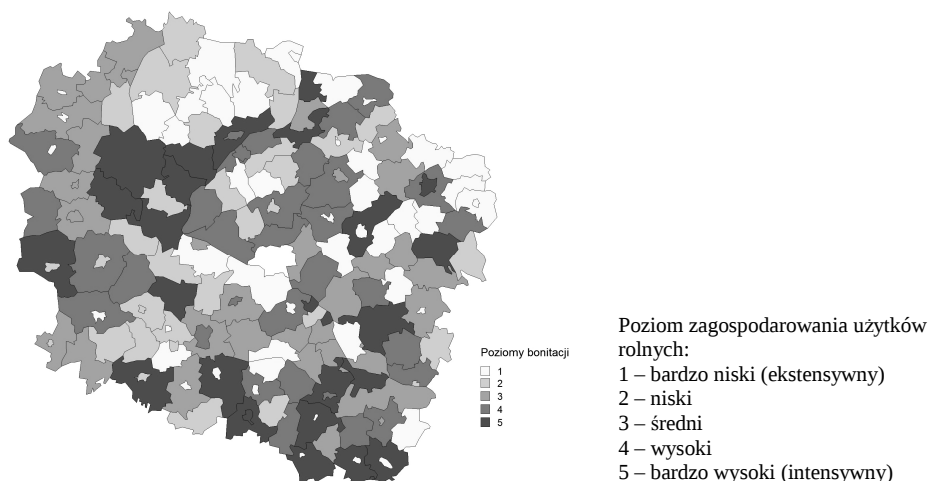
Omówione powyżej formy (kategorie) zagospodarowania gruntów rolnych w województwie są w różny sposób użytkowane i wykorzystywane gospodarczo. W dalszej części pracy zwrócono uwagę przede wszystkim w stronę rolniczego wykorzystania użytków rolnych, tym samym pominięto grunty rolne zabudowane, grunty pod stawami oraz grunty pod rowami. Ze względu na podobieństwo w użytkowaniu łąk i pastwisk, obie formy przedstawiono łącznie jako użytki zielone. Poziom zagospodarowania użytków rolnych w poszczególnych gminach województwa przedstawiono w następujący sposób:

1. poszczególne kategorie rolniczego użytkowania ziemi – grunty orne, sady oraz trwałe użytki zielone poddano procesowi standaryzacji, co pozwoliło wyróżnić trzy poziomy intensywności dla każdej kategorii oddzielnie tj. niski – $-\infty < x < -0,25\delta$, średni $-0,24\delta < x < -0,25\delta$ i wysoki $0,26\delta < x < +\infty$;

2. poszczególnym poziomom intensywności przyporządkowano wartości punktowe, tj. poziom niski = 1 pkt., średni = 2 pkt., wysoki = 3 pkt.;

3. formy (kategorie) zagospodarowania poddano bonitacji w zależności od „ważności” tj. nakładów (finansowych, pracy itp.) – stąd też grunty orne otrzymały 2 pkt., sady = 3 pkt. oraz trwałe użytki zielone = 1 pkt.

4. suma uzyskanych punktów (maksymalnie 18) za poszczególne formy zagospodarowania pozwoliła zakwalifikować daną gminę do jednego z pięciu poziomów zagospodarowania użytków rolnych, tj. bardzo niski (ekstensywny) 6–7 pkt., niski 8–9 pkt., średni 10–12 pkt., wysoki 13–15 pkt. oraz bardzo wysoki (intensywny) 16–18 pkt. (rys. 13).

Rys. 13. Ocena poziomu zagospodarowania użytków rolnych w województwie kujawsko-pomorskim (2011 r.)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych BGiK UM w Toruniu

Obraz otrzymany w wyniku powyższej procedury przedstawia rejony bardzo niskiego (ekstensywnego) i niskiego poziomu zagospodarowania użytków rolnych, które występują w Borach Tucholskich, Kotlinie Toruńskiej, Pojezierzu Brodnickim oraz w pojedynczych gminach województwa (rys. 13). Z kolei bardzo wysoki (intensywny) koncentruje się głównie na terenach wokół Bydgoszczy i wzdłuż Wisły w stronę Grudziądza oraz w rejonie Włocławka. Znaczący wpływ na taki obraz wywierają sady oraz zastosowane wartości punktowe (wyznaczone subiektywnie), które mogły spowodować przewartościowanie gmin cechujących się nieco większą powierzchnią sadów w stosunku do innych jednostek (tylko z tego tytułu gmina mogła uzyskać maksymalnie 9 pkt., czyli połowę wszystkich punktów możliwych do uzyskania).

5. Kierunki dalszych zmian użytków rolnych w zagospodarowaniu przestrzennym województwa

Opisane szczegółowo poziom i zmiany poszczególnych form użytków rolnych zachodzące w województwie kujawsko-pomorskim w analizowanym okresie 2001–2011 (ze szczególnym uwzględnieniem lat 2005 i 2011), pozwalają zarysować kierunki dalszych zmian i przyszłych przekształceń w zagospodarowaniu przestrzennym województwa. Kierunki zmian w najbliższych latach (do 2020 r.) wynikać będą z prawdopodobieństwa kontynuacji zjawisk i procesów zarysowanych w ostatnich latach (w tym szczególnie w okresie badawczym 2005–2011). Nie można pominąć także sytuacji wewnętrznej w kraju i zmian w polityce regionalnej, następstwem których mogą być większe bądź mniejsze możliwości finansowania poszczególnych regionów Polski, pochodzące zwłaszcza ze środków Unii Europejskiej na lata 2014–2020 (Urząd Marszałkowski w Toruniu 2007; K-PBPPiR 2003).

W strukturze użytkowania ziemi w województwie kujawsko-pomorskim będzie postępowało dalsze zmniejszanie areału użytków rolnych z 1 174,2 tys. ha w 2011 r. (65,5% w powierzchni ogólnej województwa) do ok. 1 165 tys. ha (około 65%) w 2020 r. Zakłada się, że tempo wypadania użytków rolnych w tym okresie będzie wyraźnie wolniejsze (ok. 10 tys. ha w ciągu 8 lat), gdyż główne inwestycje komunikacyjne zostały już wykonane lub rozpoczęte i na ten cel nie będą konieczne wyłączenia UR w podobnej skali jak w poprzednim okresie. Główną przyczyną dalszych ograniczeń powierzchni użytków rolnych pozostaną tereny mieszkaniowe w województwie, pod które przeznaczono w analizowanym okresie 2005–2011 ponad 1 700 hektarów. Największą dynamiką budownictwa mieszkaniowego cechowały się tereny położone zwłaszcza w strefach podmiejskich Bydgoszczy, Torunia i Włocławka.

Uwzględniając założenia zawarte w planie zagospodarowania przestrzennego województwa (K-PBPPiR 2003) oraz w strategii rozwoju (ZWK-P 2005) należy sądzić, że województwo będzie nadal jednym z regionów o największym udziale użytków rolnych w skali kraju, a zwłaszcza gruntów ornych (około 84% UR). Wynika to z obecności terenów, które cechuje wysoki wskaźnik rolniczej przestrzeni produkcyjnej (np. Pojezierze Chełmińskie, Równina Inowrocławska, a także znaczne fragmenty Pojezierzy: Dobrzyńskiego, Krajeńskiego, Kujawskiego i Gnieźnieńskiego), które powinny pełnić przede wszystkim funkcje rolnicze i związane z nimi funkcje produkcyjne (przetwórstwo rolno-spożywcze, rzemiosło) i usługowe (agroturystyka).

Wzrastać będzie także powierzchnia terenów pod stawami, być może w tempie nieco wolniejszym niż w przeszłości – w analizowanym okresie wzrost wyniósł 323 ha, głównie z racji dużych kosztów inwestycyjnych. Jednak biorąc pod uwagę wzrastającą rolę funkcji rekreacyjnej, a także produkcyjnej – np.

hodowla ryb, należy szacować wzrost tych terenów do ok. 2,5 tys. hektarów w 2020 r.

Pomimo dużych spadków powierzchni sadów (ok. 2 350 ha) oraz użytków zielonych (ponad 6,5 tys. ha) w analizowanym okresie, nie przewiduje się w przyjętym okresie projekcyjnym dalszych – tak znaczących zmian (spadków) powyższych kategorii użytków rolnych. Jakkolwiek trudno przewidzieć skrajnie niekorzystne warunki pogodowe i ich następstwa – zwłaszcza w sadownictwie – w tak długim okresie czasu, można jednak przyjąć stopniowy wzrost ich powierzchni, jak również areалу łąk i pastwisk kosztem gruntów ornych, na co zwraca uwagę również J. Bański (2007).

LITERATURA

- Bański J., 2003, *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 11–25.
- Bański J., 2007, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne terenów wiejskich – diagnoza, rekomendacje dla KPZK i dyskusja*, <http://globus.igipz.pan.pl/zpz/zbtow/archiwum/4A.pdf>.
- Falkowski J., 2010, *Przekształcenia przyrodnicze, społeczno-ekonomiczne i przestrzenne regionu kujawsko-pomorskiego (1990–2008)* [w:] Ciok S., Migoń P. (red.), *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 75–91.
- Kłuba M., 2008, *Specyfika rolnictwa w kontinuum miejsko-wiejskim województwa kujawsko-pomorskiego* [w:] Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 225–235.
- Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego (K-PBPPiR), 2003, *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego*, Włocławek, 135 s.
- Kulikowski R., 2003, *Szczegółowy przegląd czynników opisujących produkcję rolną i charakterystyka możliwości produkcyjnych rolnictwa* [w:] Ciołkosz A. (red.), *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*, Wydawnictwo GUS, Warszawa, s. 12–73.
- Majchrzak A., 2011, *Zasoby ziemi rolniczej w trwałym użytkowaniu w krajach członkowskich Unii Europejskiej*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 13 (3), s. 178–182.
- Richling A., Solon J., 2002, *Ekologia krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Strategia rozwoju województwa kujawsko-pomorskiego na lata 2007–2020*, 2005, Zarząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego (ZWK-P), Toruń.
- Użytkowanie gruntów. Powszechny Spis Rolny 2010, 2011*, GUS, Warszawa.

**LAND MANAGEMENT AS AN EXPRESSION OF CHANGE
IN AGRICULTURE ON THE EXAMPLE OF
THE KUYAVIAN-POMERANIAN VOIVODESHIP**

Using the materials of the Marshal's Office of Geodesy and Cartography in Toruń was analysed changes in agricultural land use in the main form of Kuyavian-Pomeranian Voivodeship in the years 2005–2011 and especially in the period 2005–2011. Utilised agricultural area was investigated in detail and the different forms that it is – arable land, orchards, meadows and permanent pasture (permanent grassland), and also: agricultural land built, land under ponds and land under ditches. In tables and pictures shows their level of and changes in the structure and surface of agricultural land. Shown also spatial differentiation of these categories in the rural areas, on which also has 127 units and cities – 52 units. Management level assessment was also made of agricultural land in Kuyavian-Pomeranian, using the method of point bonitation. In assessing the changes in the structure of land use shows the directions and trends of further changes in the spatial planning of 2020. In the article, it was also a problem of differences in defining the areas of ground, and thus differences in the statistical material contained in various sources (eg. Central Statistical Office and the Marshall 's Office of Geodesy and Cartography).

Dr Mieczysław Kluba
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Małgorzata Flaga

TURYSTYKA RELIGIJNA JAKO PERSPEKTYWICZNY KIERUNEK ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA LUBELSKIEGO

Artykuł dotyczy możliwości rozwoju jednej z coraz bardziej popularnych form turystyki, mianowicie turystyki religijnej na terenach wiejskich województwa lubelskiego. Region posiada bogate walory sakralne, sprzyjające istnieniu tego rodzaju ruchu turystycznego. Dzięki posiadanym atrakcjom, a także zapewnieniu odpowiedniej jakości infrastruktury i usług turystycznych, turystyka sakralna ma szansę przyczynić się do zróżnicowania działalności gospodarczej na obszarach wiejskich regionu lubelskiego i podnieść poziom życia jego mieszkańców.

Słowa kluczowe: *obszary wiejskie, turystyka religijna, walory kulturowe, województwo lubelskie*

1. Wprowadzenie

Przemiany ustrojowe lat 90., które przemodelowały wszystkie płaszczyzny życia społeczno-gospodarczego Polski, objęły również obszary wiejskie kraju wraz z dominującym na nich tradycyjnym rodzajem działalności – rolnictwem. Jako jedna z zasadniczych konsekwencji transformacji, zaistniała potrzeba przełamania dotychczasowej, występującej na przeważającej części terenów wiejskich, monofunkcyjności gospodarczej i zróżnicowania form aktywności wiejskich społeczności. Sposobem na osiągnięcie tego celu stało się wprowadzenie takich kierunków rozwoju, które byłyby alternatywą lub uzupełnieniem dla rolnictwa. Od końca lat 90. najczęściej wymienianą metodą dywersyfikacji i unowocześnienia gospodarki na obszarach wiejskich jest intensyfikacja turystyki. Została ona najbardziej popularnym, a wręcz modnym kierunkiem rozwoju obszarów wiejskich, zwłaszcza w regionach o niskim poziomie rolnictwa i nie posiadających dla niego innych alternatyw. W odniesieniu do takich terenów, turystyka jest powszechnie uważana za wszechstronny środek zaradczy na

problemy ekonomiczne, co w wielu przypadkach nie znajduje uzasadnienia w rzeczywistych możliwościach (Bański 2003).

Regionem, którego tereny wiejskie wymagają głębokich przeobrażeń i wprowadzenia nowoczesnych, przynoszących wymierne korzyści form działalności gospodarczej jest niewątpliwie województwo lubelskie. Ma ono charakter wybitnie rolniczy, a ponad połowa ludności mieszka na wsi. Jednak niska dochodowość i konkurencyjność tamtejszego rolnictwa oraz brak warunków do rozwoju przemysłu powodują konieczność poszukiwania innych sposobów gospodarowania na obszarach wiejskich. I analogicznie, jak w przypadku wielu podobnych rolniczych terenów w różnych częściach Polski, za jeden z czynników sukcesu gospodarczego lubelskiej wsi uważa się turystykę.

Należy jednak zaznaczyć, że województwo lubelskie posiada rzetelne przesłanki dla rozwoju i funkcjonowania turystyki, w tym także na terenach wiejskich, co jest wyraźnie podkreślane w wojewódzkich dokumentach strategicznych. Liczne atrakcje przyrodnicze i rozległe tereny w niewielkim stopniu zanieczyszczone i przekształcone przez człowieka umożliwiają krajoznawcze wycieczki przyrodnicze i uprawianie turystyki kwalifikowanej, np. jeździectwa, narciarstwa, itp. Stwarzają też szanse dla typowych dla wsi form turystyki, mianowicie ekoturystyki i agroturystyki. Z kolei bogactwo dziedzictwa kulturowego w postaci: śladów zróżnicowania narodowościowego i religijnego, materialnych obiektów kulturowych, kultywowania przez lokalne społeczności ludowych tradycji, zwyczajów i obrzędów są doskonałą podwaliną dla turystyki kulturowej.

Pośród walorów kulturowych województwa bardzo ważne miejsce zajmują obiekty sakralne i tradycje religijne. Walory religijne są podstawą dla kolejnej formy turystyki, stwarzającej szanse rozwoju wsi, mianowicie turystyki religijnej. Pojawia się ona w wojewódzkich dokumentach strategicznych, chociaż poświęca się jej mniej uwagi w porównaniu z pozostałymi rodzajami turystyki. Nie może być jednak pominięta w regionie o tak bogatej przestrzeni sakralnej i wysokim odsetku ludności wiejskiej, którą jak powszechnie wiadomo cechuje silne przywiązanie do wartości i tradycji religijnych.

Celem poniższego artykułu jest zaprezentowanie możliwości funkcjonowania turystyki religijnej na terenach wiejskich województwa lubelskiego w kontekście jej znaczenia dla gospodarki regionu i planowanych kierunków rozwoju. Przedstawione treści dotyczą poruszanej problematyki w sygnalny sposób i w zakresie ograniczonym jedynie do kilku, zdaniem autorki, najistotniejszych zagadnień. Są to przede wszystkim przesłanki do istnienia turystyki religijnej w województwie lubelskim oraz podstawowe bariery jej rozwoju. Ponadto, wskazane zostały najważniejsze korzyści płynące z tego rodzaju działalności, zarówno dla całych obszarów, jak i pojedynczych ludzi. Analizy autorki, oparte w głównej mierze na źródłach literaturowych oraz własnych badaniach i obserwacjach, zostały zestawione z informacjami zawartymi w dokumentach strategicznych województwa lubelskiego. Dostarczyły one dodatkowych wiadomości

na temat turystyki religijnej, w szczególności pozwoliły osadzić ją w szerszej perspektywie ogólnego rozwoju regionu.

2. Cechy turystyki religijnej

Ponieważ pojęcie „turystyka religijna” jest często różnie rozumiane i interpretowane, wydaje się zasadne, by na początku niniejszej pracy wyjaśnić, w jakim znaczeniu będzie ono stosowane przez autorkę i jakie zjawiska będzie obejmować.

Najbardziej precyzyjne wyjaśnienie terminu „turystyka religijna” podaje A. Jackowski (2010). Za turystykę religijną uważa on podróż podjętą ze względów religijnych, w celu nawiedzenia ośrodka kultu i spełnienia tam praktyk pobożnościowych. Ale jednocześnie zwraca uwagę, iż element religijny może mieć różne znaczenie w motywacji osób podróżujących. Niejednokrotnie bowiem, obok motywu religijnego, duchowego ważną rolę odgrywa motyw poznawczy. Na wizytę w miejscu świętym składają się wówczas, nie tylko modlitwa i inne praktyki religijne, ale także zwiedzanie i zapoznanie z jego wartościami kulturowymi. Uwzględniając tę złożoność motywów podróżowania do miejsc kultu, Jackowski proponuje wyróżnić trzy formy turystyki religijnej, w zależności od wiodącego celu. Są to:

- pielgrzymki, dla podjęcia których dominującym powodem jest motyw pobożnościowy, i które są traktowane jako jedna z ważnych praktyk religijnych;
- masowe wyjazdy do ośrodków kultu w celu uczestniczenia w uroczystościach i świętach religijnych;
- podróże i wizyty w miejscach świętych w trakcie wyjazdów turystycznych, w których motywowi religijnemu towarzyszy cel poznawczy.

Wyjazdy ze względów religijnych posiadają te same podstawowe cechy, co inne formy turystyki, tzn. polegają na przemieszczaniu się podróżnych w pewnej przestrzeni, korzystają z identycznych elementów infrastruktury, a ich efektywna realizacja wymaga przygotowania odpowiednich produktów turystycznych. W związku z tym, warunkiem rozwoju turystyki religijnej jest obecność, powszechnie znanych, ogólnych dóbr i urządzeń infrastrukturalnych oraz sprawne działanie standardowych usług turystycznych. Dodatkowo, ze względu na specyficzny charakter i cele podróży o przesłankach religijnych, konieczne jest istnienie specjalistycznego zagospodarowania i usług typowych dla tego rodzaju wyjazdów. Będzie się do nich zaliczać m.in. specjalnie oznakowane szlaki pielgrzymkowe, pielgrzymkową bazę noclegową oraz punkty handlowe z dewocjonaliami i innymi artykułami dla pielgrzymów. Z kolei wśród usług, kluczową rolę będzie odgrywać obsługa w miejscach kultu religijnego oraz zapewnienie właściwej opieki przewodnickiej, zwłaszcza przewodnika duchowego (Panasiuk 2010). Wszystkie wymienione elementy składają się na

produkty turystyki religijnej i służą zaspokojeniu potrzeb zarówno duchowych, jak i poznawczych osób podejmujących tę formę turystyki.

3. Turystyka religijna jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich

Turystyka religijna, podobnie jak inne formy turystyki wiejskiej wpisuje się dobitnie w wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Jej sprawne funkcjonowanie wymaga niewątpliwie zaangażowania i jednocześnie wzajemnej współpracy ze strony lokalnych społeczności, miejscowych władz samorządowych oraz przedstawicieli Kościoła. Może ona też przynieść konkretne korzyści społeczno-ekonomiczne wymienionym powyżej grupom.

Turystyka, rodząc zapotrzebowanie na istnienie wielu różnorodnych usług, jak np.: handel, gastronomia, noclegi, naprawy, przewodnictwo, organizacja dodatkowych atrakcji, itp., staje się alternatywną dla rolnictwa formą działalności gospodarczej na terenach wiejskich. Dzięki temu, ludzkie zasoby produkcyjne na wsi są wykorzystywane w bardziej efektywny sposób i następuje poprawa dochodów mieszkańców wsi. Turystyka sprzyja bowiem zwiększaniu możliwości zarobkowania ludności wiejskiej, dając perspektywę dywersyfikacji zatrudnienia lub też w ogóle staje się źródłem dochodów gospodarstw wiejskich, tworząc dodatkowe miejsca pracy.

Kolejną potencjalną korzyścią płynącą z turystyki jest poprawa warunków życia na wsi. Z jednej strony jest to możliwe dzięki zwiększeniu dochodów mieszkańców. Z drugiej natomiast strony, ruch turystyczny stymuluje rozwój infrastruktury społecznej i technicznej, w założeniu mającej służyć turystom, ale praktycznie wykorzystywanej również przez miejscową ludność.

Konieczność współdziałania mieszkańców wsi z władzami w trakcie tworzenia i promocji ofert turystycznych, stwarza doskonałą okazję do budowania dobrych wzajemnych relacji, które mogą owocować na przyszłość, np. wspólnym opracowaniem wizji rozwoju miejscowości lub regionu i podejmowaniem kolejnych inicjatyw rozwojowych. Jest to też świetny sposób na aktywizację lokalnych społeczności, na terenach wiejskich niekiedy niezwykle pasywnych i zmuszenie ludzi do brania odpowiedzialności za własny byt.

Beneficjentem turystyki religijnej, a szczególnie ruchu pielgrzymkowego jest też niewątpliwie Kościół, a konkretnie opiekunowie sanktuariów i ośrodków pielgrzymkowych. Pieniądze zostawiane przez pielgrzymów jako ofiary, wota dziękczynne lub opłaty za noclegi, wyżywienie i zakupy w punktach usługowych działających w ramach sanktuariów stanowią podstawę przychodów wielu miejsc pielgrzymkowych. Dzięki tym środkom, możliwe jest regulowanie bieżących wydatków ośrodków, ich dalszy rozwój oraz konserwacja i odnowa obiektów zabytkowych.

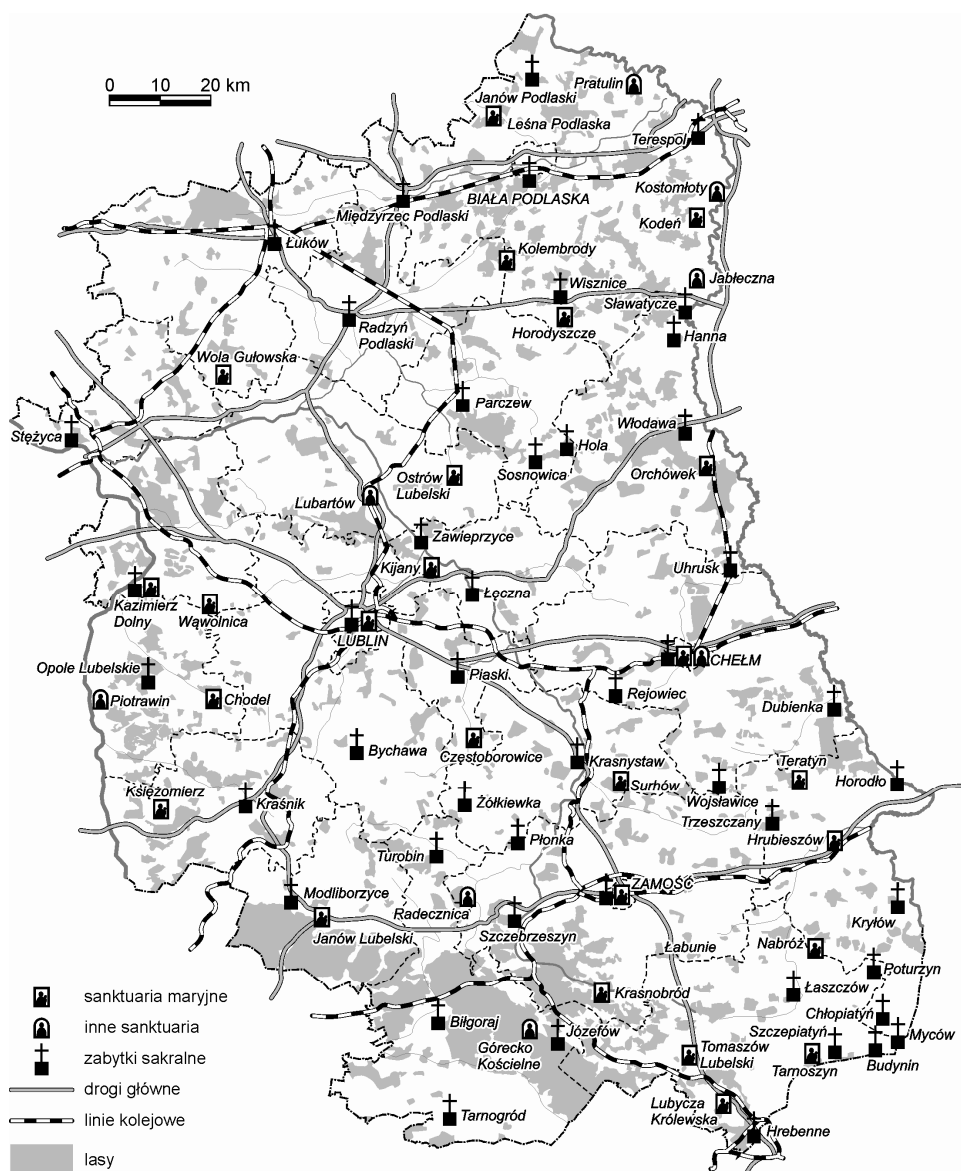
Turystyka daje wreszcie najlepszą sposobność na skuteczną promocję obszarów wiejskich w danym regionie. Dla władz samorządowych, propagowanie turystyki jest świetną okazją do zaprezentowania wszystkich walorów i zalet regionu i przyciągnięcia inwestorów. Przykładowo, osoby udające się z pielgrzymką do konkretnego sanktuarium, będącego jedynym znanym im obiektem, mają możliwość zapoznać się po drodze także z innymi atrakcjami i przymiotami obszaru, przez który przejeżdżają. Na koniec należy wspomnieć, że turystyka rodzi konieczność racjonalnego wykorzystania lokalnych zasobów przyrodniczych i kulturowych terenów wiejskich i uczy mieszkańców wsi troski o najbliższe środowisko życia.

4. Podstawy turystyki religijnej w województwie lubelskim

Zasadniczą przesłanką do funkcjonowania i intensyfikacji turystyki religijnej w regionie lubelskim jest mnogość i różnorodność walorów sakralnych oraz pozostałych krajoznawczych walorów kulturowych. Podkreślane powszechnie: wielokulturowość i wielowyznaniowość regionu, wynikające z jego bogatej historii, zaowocowały istnieniem zabytków architektury sakralnej różnych religii i wyznań. Ponadto, do religijnych i wielokulturowych tradycji województwa nawiązuje wiele współczesnych imprez kulturalnych, których oferta stale się powiększa. Wszystkie te walory są istotnymi elementami decydującymi o generalnej atrakcyjności turystycznej województwa, a osobom, które przemierzają Lubelszczyznę w poszukiwaniu przeżyć duchowych, umożliwiając dodatkowe wrażenia i doznania poznawcze.

W grupie walorów sakralnych, najważniejszą rolę odgrywają sanktuaria (rys. 1), których powstanie wiąże się niejednokrotnie z niezwykle wyjątkowymi wydarzeniami posiadającymi pierwiastek nadprzyrodzony. Warto zaznaczyć, że miejsca te posiadają zazwyczaj niezwykle interesujące i piękne położenie geograficzne, co sprzyja głębokiemu odbiorowi i przeżywaniu treści religijnych i kulturowych. Sanktuaria są w większości ośrodkami pielgrzymkowymi, ale o różnym zasięgu i randze.

Wśród miejsc pielgrzymkowych dominują ośrodki kultu maryjnego, odwiedzane głównie przez katolików. W granicach województwa istnieje obecnie 29 sanktuariów Matki Bożej, w których wciąż są otaczane przede wszystkim obrazy Maryi. W 16 miejscowościach znajdują się koronowane wizerunki maryjne, co podnosi znaczenie sanktuarium. Większość z nich to ośrodki o randze regionalnej, tj. obejmujące swoim zasięgiem diecezję lub też randze lokalnej, czyli o oddziaływaniu w granicach parafii lub dekanatu. Jedynie dwa podlaskie sanktuaria: Kodeń i Leśna Podlaska, szerzej znane w kraju, są uznawane za ponadregionalne miejsca kultu (Jackowski, Sołjan, Bilska 1999).

Rys. 1. Sanktuaria i inne zabytki sakralne województwa lubelskiego

Źródło: oprac. K. Łoboda na podstawie M. Matyka (2008)

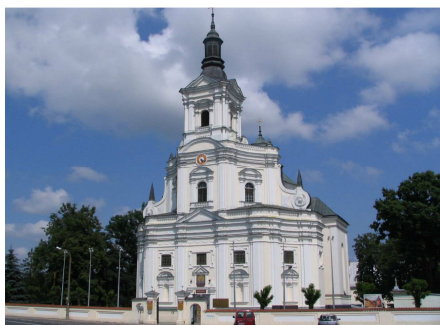
Drugą grupę sanktuariów stanowią miejsca czci świętych i błogosławionych, w liczbie 8, wśród których znajdują się ośrodki zarówno katolickie, jak i unickie oraz prawosławne. Sanktuaria katolickie poświęcone są św. Antoniemu (Chełm i Radechnica), św. Stanisławowi (Górecko Kościelne i Piotrawin) oraz św. Annie – w Lubartowie. Miejscem pielgrzymkowym dla wiernych unickich, ale

też i rzymskokatolickich jest Pratulin i Kostomłoty na Podlasiu, gdzie znajdują się sanktuaria unickich Podlaskich Męczenników, beatyfikowanych w 1996 r. przez Papieża Jana Pawła II. Szeroko znanym miejscem pielgrzymkowym ludności prawosławnej jest zespół cerkiewno-klasztorny w Jabłecznej. Kultem jest tam otoczona XV-wieczna cudowna ikona św. Onufrego, do której przybywają pątnicy z Polski i zagranicy. Dopełniając wykaz sanktuariów województwa nie można pominąć kościoła OO. Dominikanów w Lublinie, który zaliczany jest do sanktuariów Pańskich ze względu na przechowywane tam relikwie Krzyża św.

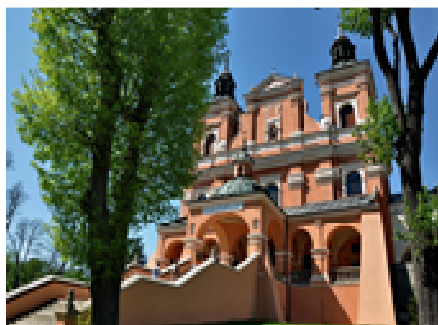
Sanktuaria są podstawą rozwoju ruchu pielgrzymkowego województwa lubelskiego. Natomiast dla osób, dla których impulsem do podróży, obok doznań religijnych, jest także chęć poznania nowych miejsc, ważne będą pozostałe zasoby kulturowe, oczywiście z wiodącą rolą walorów religijnych.

Region lubelski może poszczycić się niezwykle bogactwem materialnej spuścizny kulturowej, która jest świadectwem i pamiątką wieloetnicznej i wielowyznaniowej przeszłości. Obiekty będące potencjalnymi atrakcjami dla turystów należą do rozmaitych konfesji: od wyznania rzymskokatolickiego, poprzez unickie, prawosławne, różne odłamy protestantyzmu, aż po judaizm i religię muzułmańską. Zainteresowanie mogą budzić świątynie, kaplice i inne miejsca modlitwy, zabudowania przykościelne, dzwonnice, klasztory, kalwarie, dróżki różańcowe, przydrożne kapliczki, krzyże i figurki oraz cmentarze (fot. 1–6). Jak podają J. Szczesna i L. Gawrysiak (2009) tego rodzaju atrakcje stanowi w województwie lubelskim łącznie ok. 600 obiektów zabytkowych. Na tę liczbę składa się: prawie 400 kościołów różnych wyznań, z dominującymi świątyniami rzymskokatolickimi, unickimi i prawosławnymi, ponad 100 cmentarzy jedno- i kilkutowych oraz ponad 100 obiektów infrastruktury religijnej, tzn. klasztorów, kapliczek, kalwarii itd. W oparciu o punktowe atrakcje turystyczne, zlokalizowane często w miastach lub miasteczkach, w regionie utworzono kilka szlaków dziedzictwa kulturowego, przebiegających również przez obszary wiejskie. Należą do nich np.: Szlak cerkiewny, Szlak przenikania kultur, Szlak pamiątek kultury żydowskiej (*Koncepcja programowo-przestrzenna...* 2008).

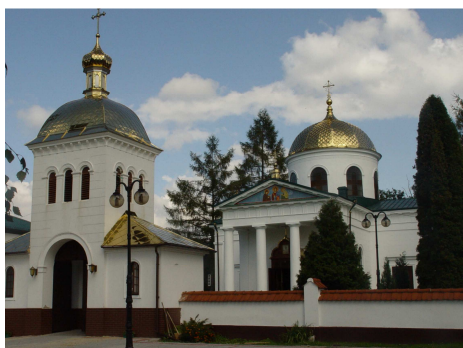
Poza śladami materialnymi, dziedzictwo kulturowe województwa lubelskiego znajduje wyraz w imprezach kulturalnych. Wprawdzie większość z nich odbywa się w dużych miastach regionu, ale również w licznych mniejszych miejscowościach są organizowane lokalne imprezy o charakterze obrzędowym, folklorystycznym lub religijnym. Przybywają na nie mieszkańcy lubelskich wsi, przedstawiając ludowe wyroby oraz religijne i świeckie tradycje i zwyczaje (Szczesna, Gawrysiak 2009). Przykładami takich imprez są m.in.: „Międzynarodowy Festiwal Kolęd Wschodniosłowiańskich” w Terespolu, „Konkurs Nadbużańskich Tradycji Regionalnych” w Sławatyczach oraz obchody dnia św. Onufrego w Jabłecznej.

Fot. 1. Sanktuarium MB Królowej
Podlasia w Kodniu
(Autor: A. Polska)

Fot. 2. Sanktuarium św. Antoniego
w Radeczniczy na Roztoczu
(Autor: M. Flaga)

Fot. 3. Prawosławny zespół klasztorny
pw. św. Onufrego w Jabłecznej
na Podlasiu
(Autor: A. Opoka)

Fot. 4. Unickie sanktuarium
Męczenników Podlaskich
w Kostomłotach
(Autor: M. Flaga)

Fot. 5. Jeden z licznych w krajobrazie
Roztocza przydrożnych krzyży
(Autor: M. Flaga)

Fot. 6. Żydowski kirkut
w Szczepreszynie na Roztoczu
(Autor: M. Flaga)

5. Obszary predestynowane do rozwoju turystyki religijnej

Lokalizacja na terenie województwa sanktuariów oraz innych ważnych obiektów sakralnych wskazuje na te obszary regionu, których walory dają szczególnie mocne podstawy do rozwoju turystyki religijnej. Do takich należy z pewnością północno-wschodnia część powiatu bialskiego, z trwałymi śladami wielokulturowości w postaci szeroko znanych i licznie odwiedzanych przez pielgrzymów sanktuariów wyznań chrześcijańskich w: Kodniu, Leśnej Podlaskiej, Pratulinie, Kostomłotach i Jabłecznej, a także rozproszonych, często zabytkowych świątyń katolickich, unickich i prawosławnych. Ponadto rejon ten posiada wysokie walory krajobrazowe i przyrodnicze związane z doliną Bugu, co pozwala na połączenie ruchu pielgrzymkowego z krajoznawczym, a także z pobytami wypoczynkowymi lub uprawianiem specjalistycznej turystyki aktywnej.

Równie bogate w zabytki architektury sakralnej są południowo-wschodnie, roztoczańskie części województwa, zwłaszcza powiat zamojski, hrubieszowski i tomaszowski. Chociaż najśłynniejsze sanktuaria maryjne zlokalizowane są tam w miastach: Zamościu, Tomaszowie Lubelskim, Krasnobrodzie, Hrubieszowie, to jednak są one w pewien sposób „wtopione” w krajobraz wiejski i stanowią z nim integralną całość. Rejon Rostocza to także obszar o wyjątkowych atrakcjach przyrodniczych, w którym mogą być uprawiane rozmaite – dodatkowe poza religijną – formy turystyki letniej i zimowej.

Kolejny obszar, obejmujący powiaty w środkowej i zachodniej części województwa (m.in. puławski, opolski, lubartowski, lubelski) wyznaczają ośrodki kultu w takich miejscowościach, jak: Wąwolnica, Kazimierz Dolny, Chodel, Kijany, Częstoborowice. Centrum tego regionu stanowi Lublin, który sam posiada znaczące sanktuaria. Może być on punktem początkowym dla kilku szlaków religijnych, wybiegających w różnych kierunkach województwa.

Poza wymienionymi, najbardziej wyróżniającymi się regionami potencjalnego rozwoju turystyki religijnej, również pozostałe ośrodki kultu mają szansę wykształcić mniejsze strefy funkcjonowania tej formy turystyki, w oparciu o miejscowe walory sakralne i inne kulturowe. Centra takich stref mogą znajdować się w miastach i obejmować wpływem sąsiadujące z nimi tereny wiejskie. Warunki do formowania takich lokalnych rejonów turystyki religijnej posiadają np.: Włodawa, Chełm, Parczew oraz Janów Lubelski.

6. Główne bariery rozwoju turystyki religijnej w regionie lubelskim

W obecnych czasach, do dynamicznego rozwoju turystyki religijnej i pielgrzymkowej nie wystarcza już jedynie obecność miejsc kultu i ośrodków

pielgrzymkowych oraz sprawowanie w nich podstawowych nabożeństw i praktyk religijnych. Współczesny turysta, również ten podążający szlakami religijnymi, obok potrzeb duchowych, pragnie zaspokoić potrzeby związane z codziennymi sprawami bytowymi, przemieszczaniem się i satysfakcjonującym pobytem w odwiedzanych miejscach. Dlatego konieczne jest tworzenie odpowiednich produktów turystyki religijnej, które obejmowałyby pełny pakiet wspomnianych wcześniej dóbr, urządzeń i usług turystycznych. Aktualnie, intensyfikacja ruchu turystyki religijnej jest także w dużej mierze uzależniona od odpowiedniej promocji ośrodków kultu. Prężne działania informacyjne i marketingowe są w dzisiejszych czasach najbardziej skutecznym środkiem na przyciągnięcie turystów.

Warunkiem rozwoju każdej formy turystyki jest dobra dostępność komunikacyjna obszarów, ta zaś w województwie lubelskim jest powszechnie uważana za niewystarczającą (*Koncepcja programowo-przestrzenna...* 2008; Bański i in. 2010; Myna 2011). Mankamentem infrastruktury drogowej jest niedorozwój systemu komunikacji ponadregionalnej, tj. brak autostrad i znikomy udział dróg ekspresowych. Ponadto zły stan dróg i ich skromna liczba wpływa na niski stopień bezpieczeństwa w komunikacji drogowej. W latach 2006–2008 województwo lubelskie było zaliczane do obszarów o najwyższym udziale dróg krajowych z bardzo wysokim i wysokim ryzykiem wypadkowości (Myna 2011). Zasadniczym problemem jest jednak niedostateczna gęstość dróg powiatowych i gminnych oraz zła jakość ich nawierzchni. Przede wszystkim województwo cechuje wysoki odsetek dróg gruntowych na obszarach wiejskich. Z kolei wiele dróg lokalnych o ulepszonej nawierzchni, łączących małe miejscowości i charakteryzujących się niskim natężeniem ruchu drogowego, jest w stanie technicznym uniemożliwiającym ich właściwe użytkowanie i ograniczającym lokalny transport. Biorąc pod uwagę wykorzystanie turystyczne, istotną wadą systemu komunikacyjnego w regionie jest słabe oznakowanie dróg, w tym także dla celów turystycznych.

Istotną barierą dla rozwoju turystyki religijnej jest niewystarczająca baza noclegowa w ośrodkach i rejonach koncentracji ruchu pielgrzymkowego oraz miejscowościach wiejskich posiadających walory sakralne. Brak możliwości noclegu w takich miejscach ogranicza ofertę turystyczną do krótkiego, kilkogodzinnego lub jednodniowego pobytu.

W województwie lubelskim, w strukturze obiektów noclegowych przeważają ($\frac{1}{4}$ ogółu) sezonowe ośrodki wczasowe zlokalizowane na terenach atrakcyjnych przyrodniczo oraz hotele (14% ogółu), znajdujące się głównie w miastach (Flaga 2011). W ostatnich latach znacznie spadła liczba szkolnych schronisk młodzieżowych, z których wiele funkcjonowało w szkołach wiejskich regionu. Wprawdzie większość z nich miała charakter sezonowy, ale mogłyby one stanowić istotne uzupełnienie bazy pobytowej dla pielgrzymów.

Dopełnieniem obiektów zakwaterowania zbiorowego jest prywatna baza noclegowa, na którą składają się kwatery agroturystyczne oraz pokoje do

wynajęcia. Na terenach wiejskich województwa te formy noclegu mogą mieć szczególnie duże znaczenie w przypadku turystyki religijnej. Niestety, charakteryzują się one wysokim stopniem koncentracji w kilku częściach województwa, posiadających wybitne walory krajoznawcze i ugruntowane tradycje turystyczne, które nie zawsze pokrywają się z potencjalnymi rejonami turystyki religijnej (Bednarek-Szczepańska 2011). Dodatkowo zwraca uwagę często spotykany niski standard sanitarny i wyposażeniowy kwater agroturystycznych oraz słaba ilość i jakość usług oferowanych tam turystom (*Koncepcja programowo-przestrzenna...* 2008).

Zagospodarowanie gastronomiczne tworzą placówki ogólnodostępne, wykorzystywane powszechnie przez miejscową ludność oraz tzw. obiekty środowiskowe, czyli powiązane z bazą noclegową. Dlatego też całoroczne obiekty gastronomiczne oraz drobne punkty sezonowe są najliczniejsze na obszarach skupiających ruch turystyczny, natomiast w rejonach mniej uczęszczanych przez turystów, widać wyraźnie niedoinwestowanie w tym zakresie.

Za poważną przeszkodę w organizacji turystyki religijnej w województwie lubelskim należy uznać całkowity brak lub skromność oferty pobytowej w licznych miejscowościach będących aktualnym lub potencjalnym celem podróży. Słabe udostępnienie lokalnych walorów oraz niewielkie możliwości spędzania wolnego czasu w przypadku wielu miejsc utrudniają przygotowanie interesujących produktów turystycznych przez biura podróży, a turystów indywidualnych zniechęcają do zatrzymania się na dłuższy pobyt. Z tym wiąże się także praktycznie nieistniejąca oferta w zakresie turystyki religijnej w regionie lubelskim świeckich biur podróży i kościelnych biur pielgrzymkowych.

Pomimo bogactwa walorów sakralnych, ruch turystyki religijnej nie rozwija się dostatecznie prędko w województwie z powodu niedostatecznej promocji tej formy aktywności. Najczęściej prezentowane są informacje o pojedynczych obiektach lub miejscach, zamieszczane w folderach promocyjnych gmin lub na stronach internetowych urzędów gminnych, parafii lub sanktuariów. Przedstawiane są one zazwyczaj w kontekście ogólnych walorów krajoznawczych gmin, bez wyraźnego zaakcentowania znaczenia dla turystyki religijnej.

Słabym ogniwem w propagowaniu tego rodzaju turystyki w regionie jest niewystarczająca niekiedy znajomość lokalnych walorów kulturowych wśród mieszkańców i ich bierność, a często nawet niechęć wobec podejmowania inicjatyw i szerszej działalności w zakresie turystyki. Jak wskazują badania przeprowadzone na części obszarów wiejskich województwa lubelskiego, lokalne społeczności, szczególnie na terenach peryferyjnych, cechuje ogólny marazm, bezradność i brak pomysłów na własną działalność gospodarczą, wynikające z utrwalonego w świadomości przeświadczenia o bezsilności i ograniczonym wpływie na otaczającą rzeczywistość. Niejednokrotnie, brak aktywności ludności jest związany z brakiem zachęty do indywidualnych działań ze strony miejscowych władz samorządowych (Bański i in. 2010; Bednarek-Szczepańska 2011).

7. Turystyka religijna w aktualnych dokumentach strategicznych województwa lubelskiego

Nie ulega wątpliwości, że turystyka religijna funkcjonując w powszechnej przestrzeni turystycznej i będąc jednym z ważniejszych segmentów rynku turystycznego, „jest uprawniona do korzystania” z już istniejących i projektowanych dóbr i urządzeń turystycznych. Dlatego też wszystkie działania ukierunkowane ściśle na turystykę religijną w województwie lubelskim zostały wpisane w ogólną koncepcję rozwoju turystyki.

Zasadniczym dokumentem wyznaczającym aktualne kierunki rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego jest Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006–2020. Kwestie turystyki jako potencjalnego sposobu na ożywienie gospodarcze terenów wiejskich są podejmowane w kilku miejscach opracowania, w części diagnostycznej i koncepcyjnej. Trzeba jednak podkreślić, że nie zawsze odnoszą się jedynie do terenów wiejskich, ale podejmowane są w kontekście całego regionu, łącznie z miastami. Z kolei sama turystyka religijna, a konkretnie jej odmiana – turystyka pielgrzymkowa pojawia się w strategii sporadycznie. Należy więc przyjąć założenie, że generalne koncepcje dotyczące rozwoju i wspierania turystyki obejmują także turystykę religijną i uwzględniają jej potrzeby.

Jak wskazano w diagnozie stanu społeczno-gospodarczego województwa, region lubelski jest obszarem o dużej atrakcyjności turystycznej, a wiele obszarów posiada naturalne predyspozycje do rozwoju turystyki wiejskiej, w tym przede wszystkim eko- i agroturystyki. Rola tych form turystyki jest jednak wyraźnie przeceniana w strategii, gdyż obecny udział gospodarstw agroturystycznych w ogólnej liczbie gospodarstw wiejskich nie daje podstaw do tak optymistycznej wizji rozwoju tego rodzaju turystyki (Bański, Bednarek-Szczepańska, Czapiewski 2009). Ponadto w strategii zaakcentowano rolę waloarów kulturowych – sanktuariów katolickich i prawosławnych dla rozwoju turystyki pielgrzymkowej. Jak stwierdzono, inwestycje w turystykę mogą przynosić wymierne rezultaty i korzyści, zarówno w postaci dochodów dla mieszkańców, jak i stymulacji rozwoju innych dziedzin gospodarki. Niemniej dla efektywnego funkcjonowania turystyki niezbędne są przedsięwzięcia prorozwojowe, które zostały zaprezentowane w części koncepcyjnej strategii.

Poszczególne problemy dotyczące turystyki zostały rozdzielone do 2 spośród 4 priorytetów rozwoju województwa i uszczegółowione poprzez cele operacyjne. W ramach priorytetu 1 „Wzrost konkurencyjności regionalnej gospodarki oraz jej zdolności do tworzenia miejsc pracy”, w celu 1.3: „Specjalizacja województwa w wybranych sektorach produkcji i usług cechujących się wysokim poziomem konkurencyjności” wskazano działania służące kompleksowemu wspieraniu sektora usług turystycznych w regionie, głównie poprzez rozwój produktów turystycznych i budowę zintegrowanego systemu marketingu tury-

stycznego. Więcej miejsca poświęcono turystyce w priorytecie 3: „Poprawa atrakcyjności i spójności terytorialnej województwa lubelskiego”. W czterech celach operacyjnych (3.1, 3.2, 3.3 i 3.4) wskazano na konieczność rozbudowy infrastruktury turystycznej w regionie poprzez m.in.: wsparcie rozwoju bazy turystycznej i rekreacyjnej, modernizację i wykorzystanie do celów turystycznych kolei wąskotorowej i kolei regionalnych, tworzenie parków kulturowych i turystycznych szlaków kultury regionalnej, wzbogacenie infrastruktury turystycznej i poprawę obsługi podróżnych wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych oraz wspieranie rozwoju bazy usług w miastach przygranicznych. Duży nacisk został położony na wzmożenie akcji promocyjnych w zakresie agroturystyki i pomoc dla rolników odchodzących z rolnictwa i podejmujących nową działalność, np. w branży turystycznej. Turystyka jest bowiem postrzegana jako jeden z elementów składających się na wielofunkcyjność wsi.

Jako wyodrębniona i konkretna forma ruchu turystycznego, turystyka religijna pojawia się w opracowaniu pt. *Koncepcja programowo-przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim* (2008). Już w zestawieniu mocnych i słabych stron województwa pod względem atrakcyjności turystycznej, za szczególny walor została uznana obecność miejsc kultu religijnego o znaczeniu międzynarodowym i ponadregionalnym oraz liczne zabytkowe obiekty sakralne, będące dziedzictwem wielokulturowości i wielowyznanowości regionu. Jednocześnie, jako mankament wskazano niszczenie wielu cennych zabytków sakralnych, szczególnie na obszarach wiejskich. Zasoby religijne w postaci religijnych szlaków turystycznych, łączących zabytki kultury sakralnej lub obiekty kultu religijnego, a także wydarzenia i uroczystości religijne powinny stać się podstawą do kreowania produktów turystycznych przeznaczonych dla konkretnego segmentu rynku turystycznego, w tym przypadku – turystyki religijnej. Mają one szansę stać się markowymi produktami regionu, przeznaczonymi nie tylko dla odbiorców krajowych, ale i zagranicznych. Jako przykładowe produkty przedstawiono *Szlak sanktuariów*, utworzony na bazie obiektów i sanktuariów różnych wyznań oraz wydarzeń religijnych oraz *Szlak Cerkiewny* na bazie walorów historycznych i kulturowych w obszarze pogranicza.

Jednak, podobnie jak w przypadku innych form turystyki, także turystyka religijna i pielgrzymkowa wymaga określonych działań, służących poprawie jej wizerunku i podnoszeniu konkurencyjności. Za kluczowe przedsięwzięcia w tym względzie uznano rozwój infrastruktury turystycznej przy sanktuariach, a zwłaszcza budowę i modernizację parkingów, zaplecza toaletowego, zadaszeń, ławek i miejsc odpoczynku, taniej bazy noclegowej oraz żywienia przystosowanej do obsługi osób chorych i niepełnosprawnych. Istotne znaczenie miałyby też wzbogacenie bazy noclegowej w najbliższej okolicy sanktuariów, np. zwiększenie liczby gospodarstw agroturystycznych o wysokich standardach i zróżnicowanym wachlarzu usług. Ponadto wskazano na konieczność organi-

zacji lub poszerzenia w miejscach kultu religijnego oferty imprez kulturalno-religijnych: koncertów, festiwali, widowisk plenerowych, prezentacji sztuki sakralnej itp. Punktem wyjścia dla wzmożenia ruchu turystyki religijnej powinna stać się w pierwszym rzędzie ochrona, rewaloryzacja i podniesienie ekspozycyjności sanktuariów województwa, a następnie ich ożywiona promocja jako celów wyjazdów o charakterze nie tylko religijnym, ale też krajoznawczym.

8. Podsumowanie

Nie ulega wątpliwości fakt, że obszary wiejskie województwa lubelskiego dysponują znaczącym potencjałem walorów niezbędnych do rozwoju turystyki religijnej. Liczba i rozmieszczenie ośrodków kultu oraz zabytków sakralnych pozwalają na stworzenie interesującej i wartościowej oferty szlaków pielgrzymkowych i turystycznych. Turystyka sakralna jako jedna z odmian turystyki na obszarach wiejskich może być połączona z innymi formami spędzania czasu na wsi, np. z poznawaniem sztuki i kultury ludowej, uczestnictwem w tradycyjnych obrzędach ludowych, próbowaniem regionalnych potraw, czy wreszcie zwykłym wypoczynkiem w sprzyjających warunkach przyrody. Dzięki możliwościom takiego różnicowania oferty turystyki religijnej, jej odbiorcami mogą być osoby w różnym wieku i z rozmaitych kręgów społecznych, co należy traktować jako duży atut. Przy wyjątkowym bogactwie atrakcji religijnych, mankamentem województwa jest jednak brak gotowych, całościowych produktów turystyki religijnej, które byłyby wyróżnikiem regionu i mogłyby figurować jako oferty biur podróży i być sprzedawane krajowym i zagranicznym klientom.

W interesie mieszkańców i władz województwa leży, aby walory sakralne regionu były szeroko znane, a ich wykorzystanie turystyczne przynosiło wymierne efekty społeczne i gospodarcze. Do tego jest z kolei niezbędne zapewnienie turystyce religijnej znaczącego miejsca w strategiach i planach rozwoju obszarów, które są predysponowane do inicjowania tej formy turystyki. Można zdecydowanie stwierdzić, że dotychczas turystyka religijna była traktowana raczej marginalnie, a w praktyce ograniczała się do mniej lub bardziej intensywnego ruchu pielgrzymkowego do głównych sanktuariów regionu. Dopiero szeroko rozumiana „turystyka religijna” daje możliwość kreowania i osiągania korzyści ekonomicznych. Dalszym krokiem do tego celu jest uzupełnienie niezbędnej infrastruktury turystycznej, co w przypadku województwa lubelskiego powinno być jednym z pierwszych zadań. Następne to rozpowszechnianie informacji o walorach oraz silniejsze zaakcentowanie i propagowanie turystyki sakralnej w materiałach promocyjnych województwa, które powinno wykraczać poza granice regionu.

Aby turystyka religijna dawała szansę rozwoju obszarom wiejskim, konieczne jest wszechstronne i powszechne włączenie w nią mieszkańców wsi. Udział

w różnych rodzajach usług podstawowych i komplementarnych sprzyjały dywersyfikacji form, jak dotąd dominującej jednokierunkowej działalności gospodarczej wsi województwa lubelskiego. Ponadto generowałyby nowe źródła dochodów dla ludności. Turystyka, dzięki temu, że może opierać się na małych podmiotach gospodarczych, daje duże możliwości rozwoju lokalnej przedsiębiorczości.

Powyższy artykuł nie wyczerpuje całości problematyki dotyczącej turystyki religijnej na terenach wiejskich województwa lubelskiego, ale sygnalizuje kilka kwestii, które mogą być przyczynkiem do dalszych, bardziej konkretnych badań i analiz. Poza ogólnymi rozważaniami, szczególnie interesujące wydaje się być dokładne poznanie regionów, które obecnie koncentrują zasoby i ruch turystyki sakralnej. Szczegółowe rozpoznanie takich terenów pozwoliłoby na wyciągnięcie praktycznych wniosków dotyczących warunków funkcjonowania tej formy turystyki i dostarczyłoby cennych wskazówek dla obszarów o jeszcze nie uruchomionym potencjale.

LITERATURA

- Bański J., 2003, *Współczesne i przyszłe zmiany w strukturze przestrzennej obszarów wiejskich – wybrane zagadnienia* [w:] Górz B., Guzik C. (red.), *Współczesne przeobrażenia i przyszłość polskiej wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 4, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa, s. 19–23.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 19, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 21, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bednarek-Szczepańska M., 2011, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 23, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa.
- Flaga M., 2011, *Turystyka* [w:] Janicki W. (red.), *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin.
- Jackowski A., 2010, *Pielgrzymki a turystyka religijna. Rozważania na czasie* [w:] Kropiewski Z., Panasiuk A. (red.), *Turystyka religijna*, Rozprawy i Studia Uniwersytetu Szczecińskiego, 765, s. 17–31.
- Jackowski A., Sołjan I., Bilska E., 1999, *Ośrodki turystyki religijnej w Polsce i perspektywy ich rozwoju*, „Turyzm”, t. 9, z. 1, Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 91–103.

- Koncepcja programowo-przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim. Cele i główne kierunki rozwoju sektora turystyki i rekreacji*, 2008, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin.
- Matyka M., 2008, *Atlas turystyki w województwie lubelskim*, Praca magisterska napisana w Zakładzie Kartografii UMCS w Lublinie.
- Myna A., 2011, *Infrastruktura techniczna* [w:] Janicki W. (red.), *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Wydawnictwo Norbertinum, Lublin.
- Panasiuk A., 2010, *Koncepcja produktu turystyki pielgrzymkowej* [w:] Kroplewski Z., Panasiuk A. (red.), *Turystyka religijna*, Rozprawy i Studia Uniwersytetu Szczecińskiego, 765.
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006–2020*, 2009, t. 1–2, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin.
- Szczęśna J., Gawrysiak L., 2009, *Wielokulturowe dziedzictwo Lubelszczyzny elementem potencjału turystycznego regionu*, „Annales UMCS”, Sec. B, 64, 1, s. 37–52.

RELIGIOUS TOURISM AS A PERSPECTIVE FOR DEVELOPMENT OF RURAL AREAS IN THE LUBLIN

The Lublin province is commonly perceived as a region with dominance of rural areas with rather low level of socio-economic development. The basic drawback of the province is monofunctional character of its economy, orientated towards agriculture. Moreover, regional method of agricultural management can be seen as traditional, little competitive and effective. Additionally, due to poor level of infrastructure and peripheral localization, rural areas have inconsiderable chances to attract industry investments.

All disadvantages, mentioned above, motivate to the search for new ways of development of the rural areas in the province. Both regional and local authorities see opportunities of economic boost in tourism. It is a very frequent conviction that tourism can be efficient solution for overcoming economic difficulties and method of diversification of economy in the agricultural areas which do not have much productive potential.

As for the Lublin province, it must be stated that it possess precious and diverse sources of tourist attractions, both natural and cultural. Among cultural values, the sacred ones are especially significant because they are traces and witnesses of former multicultural and multireligious character of the Lublin region. They are also excellent premises for advance of religious tourism in the rural areas of the region. Thanks to adequate usage of the sacred resources, this kind of economic activity could give extensive benefits for local societies and support varied development of the countryside. Religious tourism can contribute to creating small enterprises and become new sources of income for individual farmers.

But there are some barriers that confine opportunities to develop that kind of tourist movement in the rural areas of the Lublin region. First of all, it is a general weak state of tourist infrastructure including that one connected with pilgrimages centers and other places with sacred buildings and religious events. Besides, there is an evident lack of professional promotion and elaborated tourist offer of products of religious tourism. It

seems that this form of tourism is not emphasized strongly enough in regional and local development strategies.

To summarize, there is no doubt that religious tourism can be particular distinguishing mark of the Lublin province and can strengthen economy of the regional rural areas. But considerable potential of sacred values should be suitably exploited, tourist infrastructure must be improved and enlarged and finally thematic tourist products ought to be elaborated. On account of universal benefits, in all those undertakings, local authorities as well as the inhabitants should be involved.

Dr Małgorzata Flaga
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wienczysław Gierańczyk

WALORY PRZYRODNICZE WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO JAKO PODSTAWA ROZWOJU TURYSTYKI

Opracowanie porusza problem zróżnicowania walorów przyrodniczych, ich wpływu na rozwój turystyki i metod badania funkcji turystycznej w skali regionalnej. Analizie poddane zostały również czynniki wpływające na słabszy rozwój turystyki w niektórych regionach województwa kujawsko-pomorskiego, jak również opisano wpływ turystyki na gospodarkę lokalną obszarów wiejskich województwa.

Słowa kluczowe: *turystyka, region, obszary wiejskie, walory przyrodnicze, funkcja turystyczna, rozwój gospodarczy*

1. Wprowadzenie

W obecnej dobie turystyka jest jedną z ważniejszych dziedzin działalności gospodarczej i nabiera coraz większego znaczenia. Według Światowej Organizacji Turystyki, w dniu 13 grudnia 2012 r. liczba turystów zagranicznych osiągnęła 1 miliard¹. Ta olbrzymia rzesza turystów generuje niebagatelny dochód sięgający prawie jednego biliona USD. Osiąganie korzyści finansowych z kontaktów międzynarodowych wydaje się łatwiejsze w przypadku turystyki, aniżeli w innych rodzajach działalności gospodarczej. Według W. Kurka (2007) turystyka stanowi niejako „niewidzialny eksport”, który przynosi korzyści finansowe bez ponoszenia nakładów na transport, spedycję, cła czy placówki zagraniczne, będące nieodłącznym elementem eksportu w tradycyjnej formie. Nie wszystkie kraje mają jednak w równym stopniu korzyści z turystyki międzynarodowej. Kraje o niekorzystnym klimacie (Niemcy, Wielka Brytania, kraje skandynawskie i inne) w ogólnym bilansie obrotów wynikających z turystyki międzynarodowej osiągają ujemny bilans. Jednak turystyka i korzyści wynikające z jej rozwoju, to nie tylko turystyka międzynarodowa.

¹ Tą symboliczną miliardową turystką była Brytyjka – Pani Dale Sheppard-Floyd, która odwiedziła 13 grudnia 2012 r. Madryt (<http://media.unwto.org/en/press-release/2012-12-13/unwto-welcomes-world-s-one-billionth-tourist>).

Turystyka krajowa powoduje przepływ osób, a co za tym idzie również kapitału i aktywizuje działalność gospodarczą na obszarach o gorszym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, wyrównując poziom życia mieszkańców zróżnicowanych gospodarczo regionów kraju.

2. Obszar badań

Podstawą wyodrębniania obszarów wiejskich są różnorodne kryteria – ekonomiczno-społeczne, demograficzne, czy też administracyjne. Według niektórych badaczy (m.in. Hunek 1998; Kamiński 2008) główną przyczyną zróżnicowania obszarów wiejskich jest ich położenie względem obszarów metropolitalnych czy też dużych miast. Według takiego podejścia istnieją trzy typy obszarów wiejskich:

- zintegrowane, zarówno bezpośrednio z miastami, jak również leżące w obrębie obszarów metropolitalnych. Charakteryzują się one przede wszystkim proporcjonalnie dużym wzrostem liczby ludności – zatrudnionej głównie w sektorach pozarolniczych i najczęściej nie w miejscu zamieszkania. Obszary te są bardzo mocno narażone na degradację środowiska naturalnego;

- pośrednie – najczęściej regiony oddalone od dużych miast, o przeważającej funkcji rolniczej i stagnujące demograficznie;

- peryferyjne, na ogół słabo zaludnione, oddalone od centrów gospodarczych i innowacyjnych, posiadające niskie dochody, słabo rozwiniętą infrastrukturę techniczną i społeczną. Bardzo często ich atutem są wysokie walory środowiska naturalnego, które umożliwiają przedsiębiorczym mieszkańcom uzyskiwanie znacznych przychodów ze świadczenia usług turystycznych.

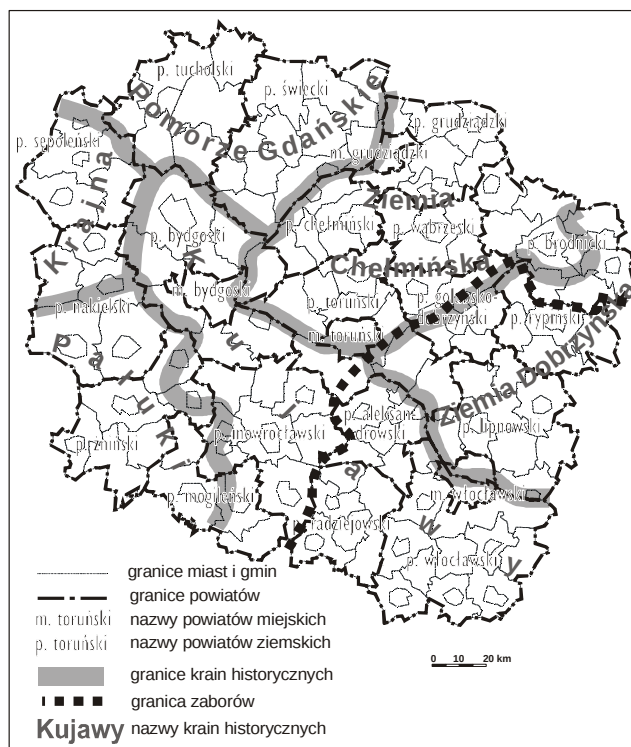
Takie postrzeganie obszarów wiejskich, uwzględniające zmianę ich funkcji i fizjonomii jest poruszane przez wielu badaczy m.in. w teorii kontinuum miejsko-wiejskiego (Gierańczyk, Kluba 2008; Jezierska-Thöle, Kozłowski 2008).

Innym kryterium wydzielenia obszarów wiejskich jest typologia oparta na gęstości zaludnienia zastosowana przez OECD i podobna, nieco zmodyfikowana typologia EUROSTAT. Według metody OECD w 2011 r. na obszarach przeważająco wiejskich, zajmujących 72,2% powierzchni Polski, mieszkało 46,4% ludności, natomiast według EUROSTAT na takich obszarach mieszkało 37,8% ludności i zajmują one 56,2% powierzchni naszego kraju.

Opisane metody wydzielenia obszarów wiejskich mają jednak ograniczenia w ich stosowaniu w opracowaniach regionalnych, związane przede wszystkim z dostępnością porównywalnych danych. W publikowanych przez GUS zestawieniach według kryterium rozwoju społeczno-ekonomicznego nie ma żadnych informacji, natomiast według kryterium gęstości zaludnienia, dostępny poziom agregacji obszarów funkcjonalnych to podregiony, których w województwie kujawsko-pomorskim są trzy. W badaniu przeprowadzonym w niniejszym opracowaniu należałoby w zasadzie uwzględnić wszystkie kryteria (zgod-

nie z założeniem, że w badaniach często brak jednoznaczności „czarne-białe”), jednakże skala regionalna wymusza zastosowanie kryterium administracyjnego. Według GUS na tereny wiejskie składają się gminy wiejskie oraz część wiejska gmin miejsko-wiejskich, które w niniejszym opracowaniu przyjęto nazywać obszarami wiejskimi. W województwie kujawsko-pomorskim znajdują się ogółem 144 gminy. Badaniom zostały poddane 92 gminy wiejskie oraz 35 obszarów wiejskich z gmin miejsko-wiejskich.

W literaturze, oprócz podziału stricte administracyjnego lub fizyczno-geograficznego, często stosuje się nazwy krain – geograficznych, historycznych, kulturowych i in. W opisie pozwala to na operowanie większymi jednostkami, skupiającymi np. kilka lub kilkanaście powiatów, obszar położony w dorzeczu lub w widłach rzek, region wokół znaczącego miasta. Województwo kujawsko-pomorskie, chociaż współcześnie spójne administracyjnie, w przeszłości podzielone było granicami województw, ziem i zaborów (rys. 1). Wpłynęło to na kształtowanie się sytuacji gospodarczej poszczególnych regionów, a pewne zasłogi historyczne widoczne są (szczególnie na obszarach wiejskich) do dzisiaj.

Rys. 1. Podział administracyjny i krainy historyczne województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: oprac. własne na podstawie Gloger 1903, Davies 1994, mapy podziału administracyjnego województwa kujawsko-pomorskiego

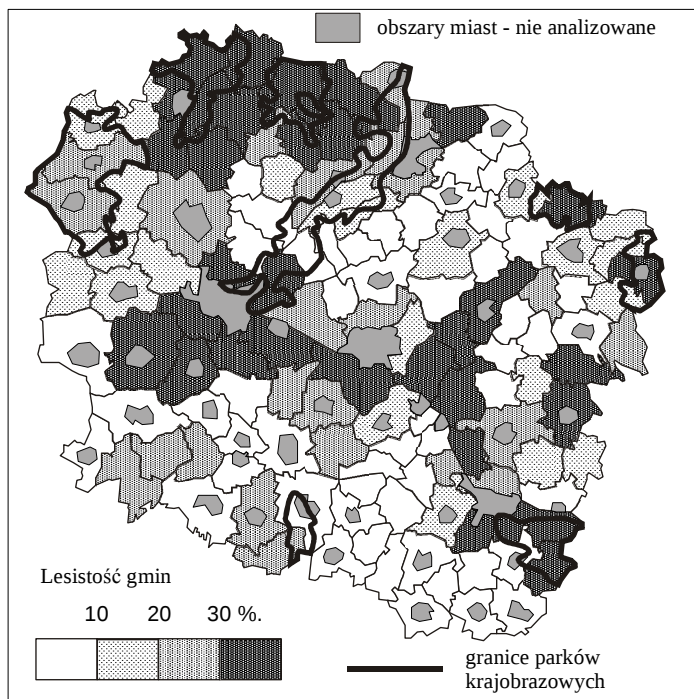
3. Walory przyrodnicze województwa kujawsko-pomorskiego

Obszary wiejskie pełnią różnorodne funkcje. Najważniejsze są funkcje produkcyjne, związane z działalnością rolniczą (Iwicki 2006). Jednak jak stwierdził S. Grykień (2006) tradycyjny rozwój wsi, utożsamiany głównie z rozwojem sektora rolniczego, przechodzi obecnie do historii. Współczesna wieś nie może bowiem egzystować wyłącznie na produkcji rolnej. Jednym z podstawowych kierunków rozwoju obszarów wiejskich powinien być rozwój wielofunkcyjny – rozwijanie obok tradycyjnego sektora, nowoczesnych form aktywności zarobkowej (Antoszek, Sobczyk 2004). Połączenie produkcji rolnej i przedsiębiorczości pozarolniczej pozwala na wykorzystanie różnorodnych zasobów występujących na obszarach wiejskich (kapitału, siły roboczej) oraz uzyskanie dodatkowych dochodów (Pałka 2010). Jedną z ważniejszych funkcji, oprócz wspomnianej produkcyjnej, pełnionych przez obszary wiejskie jest funkcja ochronna. Obszary te są znacznie mniej przekształcone przez człowieka niż miasta, zajmują większość terenów cennych przyrodniczo i objętych ochroną, lecz są niestety często odbiorcami zanieczyszczeń z miast. Właśnie walory przyrodnicze powinny stać się dla mieszkańców wsi elementem, który można wykorzystać w stosunkowo nowej funkcji rozwijanej przez obszary wiejskie – turystyce.

Walory przyrodnicze w turystyce są to cechy i elementy środowiska naturalnego, które stanowią przedmiot zainteresowania turystów (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2008). Według tych autorów walory przyrodnicze (ogółem 14 rodzajów) można zgromadzić w trzech grupach: walory ukształtowane bez ingerencji człowieka, utworzone przez człowieka oraz utworzone przez człowieka, ale ta ingerencja nie wpływa na ich charakter. Walory przyrodnicze mają wymierny charakter, mogą podlegać zdefiniowaniu i ocenie ilościowej (Gołembski 1999). Część jednak dóbr turystycznych, związanych z walorami przyrodniczymi ma niematerialny, a więc niemierzalny charakter – cisza, spokój, odczucie estetyki, świeże powietrze itp. Użytkowanie i konsumpcja tych dóbr ma najczęściej wymiar niefizyczny, jest to proces subiektywnie kształtowany w świadomości turysty (Kozuchowski 2005).

Obszar województwa kujawsko-pomorskiego prawie w całości położony jest w obrębie ostatniego zlodowacenia, co w sposób decydujący wpłynęło na aktualne zróżnicowanie rzeźby terenu, gleb, a w konsekwencji szaty roślinnej i użytkowania ziemi. Atrakcje turystyczne związane są w głównej mierze z walorami pochodzenia antropogenicznego (Kruczek 2010). Występują tutaj zabytki z różnych okresów – przedślowiański Biskupin, kolebka państwowości polskiej i związany z nią Szlak Piastowski, czy też krzyżacki: Toruń, Chełmno i inne miasta. Tak wczesne osadnictwo wpłynęło na wylesienie części omawianego terenu. Największe kompleksy leśne stanowią Bory Tucholskie na północy województwa i Puszcza Bydgoska w centrum. Ponadto duże zalesienie wystę-

puje w dolinach Wisły i Drwęcy. Najcenniejsze przyrodniczo obszary chronione są w ramach istniejących tutaj 9 parków krajobrazowych (rys. 2).

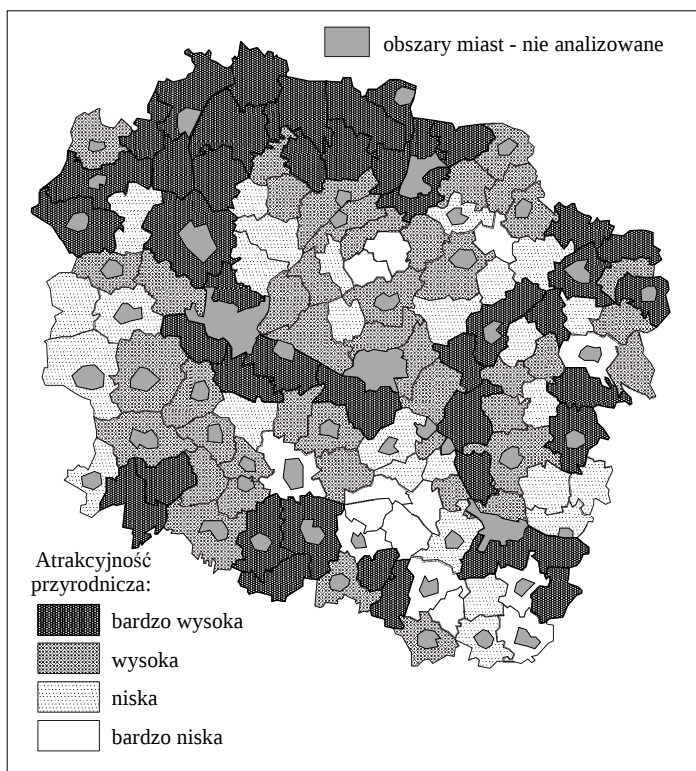

Rys. 2. Lesistość gmin i granice parków krajobrazowych województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS oraz map administracyjnych województwa

Niewątpliwie, najczęściej duże nagromadzenie walorów przyrodniczych pochodzenia naturalnego (osobliwości flory i fauny, wąwozy, doliny rzeczne i in.) są chronione w województwie kujawsko-pomorskim poprzez otoczenie ich opieką parków krajobrazowych. Jednak o atrakcyjności środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki decydują również takie elementy jak: udział wód powierzchniowych w ogólnej powierzchni, czy też odosobnione pomniki przyrody ożywionej i nieożywionej. Województwo kujawsko-pomorskie w całości położone jest w strefie Pojezierzy: Wielkopolskiego i Pomorskiego (Kondracki 1976). Największe nagromadzenie jezior występuje w południowej części województwa, znajdującego się w obrębie Pojezierza Gnieźnieńskiego. Jeziorność w siedmiu gminach przekracza 5%, zaś w pozostałych kilkunastu zamyka się w przedziale od 2 do 5%. Innym regionem o dużym udziale jezior jest położony na północnym wschodzie fragment Pojezierza Brodnickiego i Pojezierza Iławskiego oraz część Pojezierza Krajeńskiego na północnym zachodzie. Mniejsze

nagromadzenie jezior, tylko w poszczególnych gminach, występuje na Pojezierzu Dobrzyńskim i Chełmińskim. Centralna część województwa, ze względu na swój charakter fizyczno-geograficzny (Równina Inowrocławska, Kotlina Toruńska, Wysoczyzna Świecka) prawie całkowicie pozbawiona jest jezior. Równinny, raczej monotony charakter rzeźby terenu, z małymi deniwelacjami, predystynuje te tereny do intensywnego wykorzystania rolniczego. Pomniki przyrody znajdują się na całym obszarze województwa, chociaż w niektórych gminach nie występują w ogóle. Wspomniane elementy (lesistość, udział obszarów chronionych, jeziorność, rzeźba terenu, udział terenów rolniczych jako destymulanta oraz nagromadzenie pomników przyrody) posłużyły do konstrukcji miernika syntetycznego walorów przyrodniczych obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego (rys. 3).

Rys. 3. Atrakcyjność turystycznych walorów przyrodniczych na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS oraz map geomorfologicznych województwa kujawsko-pomorskiego

Najwyższą atrakcyjnością walorów przyrodniczych cechuje się zwarty region leżący na Pomorzu Gdańskim w północnej części województwa. Lesistość gmin powiatu tucholskiego i części świeckiego osiąga tutaj wartości rzędu 55–70%. W północnej części Krajny, oprócz dość dużej lesistości i znacznej liczby jezior, dodatkowym atutem jest występowanie bardzo urozmaiconej, polodowcowej rzeźby. O atrakcyjności tych dwóch regionów może świadczyć fakt powołania tutaj trzech parków krajobrazowych. Również w północno-wschodniej części województwa, na obszarach o bardzo wysokich walorach przyrodniczych, powołano dwa parki krajobrazowe, wykraczające nawet poza granice województwa – Brodnicki i Górznieńsko-Lidzbarski. Wysokie walory przyrodnicze występują również w pojedynczych gminach doliny Wisły i Drwęcy oraz w południowej części województwa, w powiatach mogileńskim i żnińskim.

Sytuacja niekorzystna w omawianym zakresie notowana jest w czterech regionach o podobnych uwarunkowaniach kulturowych, lecz odmiennych warunkach geograficznych i historycznych. Część Kujaw, tzw. Kujawy Czarne lub Inowrocławskie (Galon 1929) oraz Ziemia Chełmińska cechują się bardzo dobrymi glebami i warunkami do uprawy roślin². Lasy na tym obszarze zostały wycięte pod osadnictwo już w średniowieczu. W okresie zaborów ziemie te należały do Prus. Niska lesistość cechująca Ziemię Dobrzyńską oraz południową część Kujaw (Kujawy Białe) uwarunkowana jest w dużym stopniu przeszłością historyczną tych ziem. Należały one do zaboru rosyjskiego i prowadzona była tutaj przez carat polityka rolna (m.in. poprzez formy uwłaszczeń chłopów) sprzyjająca większemu rozdrobnieniu gospodarstw. Ponadto obszary te były zacofane gospodarczo. Ludność w niewielkim stopniu emigrowała, ale w większości pozostawała na wsi. Pozyskując nowe obszary rolne doprowadzono do znacznego wylesienia tego obszaru, pomimo dość słabych gleb. Wymienione obszary o niekorzystnych warunkach przyrodniczych dla rozwoju turystyki cechują się ponadto małą liczbą jezior, dość monotonnym krajobrazem i brakiem obszarów chronionych.

4. Funkcja turystyczna obszarów wiejskich a walory przyrodnicze

Funkcja turystyczna według A. Kowalczyka (2002) to działalność społeczno-ekonomiczna mieszkańców miejscowości lub regionu, która jest skierowana na obsługę turystów. Jednak mnogość tego rodzaju działalności powoduje, że w literaturze przedmiotu występują podziały funkcji turystycznej według

² Według opracowanej przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach mapy waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski (Witek 1977) znaczną część tych regionów zaklasyfikowano do przedziału o wartościach 91–100 w 100-punktowej skali.

różnorodnych kryteriów. W.W. Gaworecki (2000) wymienia szereg funkcji turystyki, jakie pełni ona w społeczeństwie. B. Meyer (2006) syntetyzuje funkcje do sześciu (wychowawcza, wypoczynkowo-zdrowotna, etniczna, kształceniowa, ekonomiczna i polityczna). Wydaje się, że dyskusja na temat funkcji turystyki i ich podziału nie została jeszcze zakończona. Wydzielić można bowiem jeszcze szereg podfunkcji, np. w aspekcie turystyki wypoczynkowo-zdrowotnej (Szromek 2012).

Jak wspomniano, jedną z form wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest turystyka. Do oceny poziomu rozwoju turystyki w regionie służy wiele miar. Zagregować je można w grupy obrazujące działalność turystyczną jako:

- zjawisko ruchliwości przestrzennej (liczba osób korzystających z noclegów, liczba udzielonych noclegów i in.);
- stopień wyposażenia w infrastrukturę turystyczną (liczba i rodzaj obiektów zbiorowego zakwaterowania, liczba i rodzaj miejsc noclegowych, placówki gastronomiczne, wyposażenie obiektów i in.);
- działalność finansową (wydatki cudzoziemców w Polsce, wydatki mieszkańców Polski na podróże krajowe, udział turystyki w tworzeniu PKB i in.);
- miejsce i strukturę zatrudnienia (liczba i struktura pracujących w turystyce, zmiany zatrudnienia i in.);
- efekt ekonomiczny (spożycie turystyczne według produktów, turystyczna wartość dodana w cenach bieżących i in.);
- wykorzystanie przestrzeni turystycznej i środowiska (wskaźniki chłonności, pojemności, przepustowości, wynikowej, socjopsychologicznej i in.).

Zmienne te bezpośrednio lub po niewielkich przekształceniach mogą pełnić rolę wskaźników definicyjnych, obrazujących poziom danej cechy. Aby przedstawić i zinterpretować poziom rozwoju funkcji turystycznej regionu, należałoby zastosować wskaźniki, które identyfikują pewne zjawisko, którego nie można zaobserwować bezpośrednio (Szromek 2012). Opracowano szereg wskaźników opisujących funkcje turystyczne regionu (Baretje-Deferta, Deferta, Schneidera, Charvata, gęstości bazy noclegowej, rozwoju bazy noclegowej, wykorzystania pojemności noclegowej, frekwencji Szwichtenberga-Borzyszkowskiego, przedsiębiorstw w sektorze turystycznym, Pearce i in.). Zastosowanie jednak tylko jednego wskaźnika niesie ze sobą ryzyko fałszywej interpretacji zjawiska. Dla przykładu, zastosowanie tylko jednej cechy uwzględniającej wyłącznie liczbę turystów, nie ukazuje różnic np. w długości pobytu, wydatkach, celach wizyty itp.

Jeszcze większe zagrożenia prawidłowej interpretacji przy użyciu jednego tylko wskaźnika mogą wystąpić w badaniach w skali regionalnej, na obszarze podzielonym na małe jednostki badawcze. Zastosowanie wskaźnika Baretje'a-Deferta (B-D – liczba turystycznych miejsc noclegowych w stosunku do liczby stałych mieszkańców obszaru) na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego utrudnia, a wręcz nie pozwala na prawidłową ocenę poziomu roz-

woju funkcji turystycznej. Na 127 badanych jednostek administracyjnych, w sześciostopniowej skali według interpretacji M. Boyer, aż 92% z nich znalazło się w przedziale pierwszym, mówiącym o praktycznie nie istniejącej funkcji turystycznej (wskaźnik B-D < 4,0). W przedziale drugim, gdzie ruch turystyczny jest mały (wskaźnik B-D = 4,0–10,0) znalazło się 6 jednostek. W grupie jednostek, w której funkcja turystyczna jest znacząca, lecz nie dominująca znalazły się tylko cztery jednostki (wskaźnik B-D = 10,0–40,0). Nie świadczy to, że w jednostkach z pierwszej grupy ruch turystyczny nie istnieje. Jest on wprawdzie niewielki, ale liczba mieszkańców niektórych gmin regionów rolniczych lub podmiejskich jest dość znaczna.

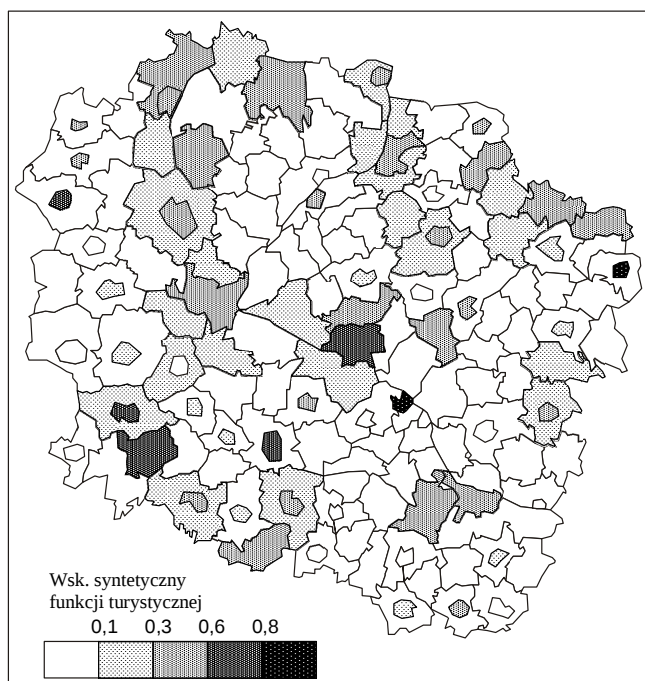
Rozwiązaniem problemu pomiaru funkcji turystycznej powinna więc być kompilacja kilku wskaźników, obrazujących różne dziedziny działalności turystycznej. Metodę konstrukcji takiego syntetycznego miernika zaproponowała J. Warszńska (1985), natomiast A. Szromek (2012) uzupełnił ją o dodatkową interpretację wyników przedstawionych w formie definicyjnej miary rozwoju funkcji turystycznej. W niniejszym opracowaniu do kryteriów klasyfikacji funkcji turystycznej obszarów przyjęto cztery wskaźniki – dwa dotyczące miejsc noclegowych (Baretje’a-Deferta i wskaźnik gęstości bazy noclegowej) oraz dwa opisujące liczbę turystów (wskaźnik Schneidera i Deferta). Na podstawie sumy uzyskanych przez jednostkę administracyjną wyników w poszczególnych wskaźnikach w skali pięciopozycyjnej i podzielonej przez 4 uzyskano miernik syntetyczny zawierający się w przedziale od 0,0 do 1,0. Im wyższa wartość miernika, tym poziom rozwoju funkcji turystycznej jest wyższy.

Zgodnie z tą metodologią obliczono syntetyczny miernik rozwoju funkcji turystycznej dla województwa kujawsko-pomorskiego. Podobnie jak w przypadku przeprowadzonej wcześniej analizy samego tylko wskaźnika Baretje’a-Deferta również i teraz wystąpiły problemy z interpretacją jego wartości w skali regionalnej. Tylko jedna gmina wiejska Gąsawa³ osiągnęła wartość miernika równą 0,63 oznaczającą wysoki poziom wykształcenia funkcji turystycznej. W nielicznych gminach, jak np. w gminie Brześć Kujawski, na terenie której znajduje się uzdrowisko Wieniec-Zdrój, czy w kilku zaledwie gminach z Borów Tucholskich i Pojezierza Brodnickiego, miernik syntetyczny osiągał wartość rzędu 0,38–0,44. Lokowało je to na trzecim miejscu w pięciostopniowej skali. Inne gminy, które cechowały się minimalnym stopniem wykształcenia funkcji turystycznej zlokalizowane były na obszarze województwa nierównomiernie.

Trudności interpretacji poziomu wykształcenia funkcji turystycznej mierzonej przy pomocy opisanego miernika wynikają z faktu, że poprzez dobranie względnie wysokich przedziałów został on przystosowany do opisu miejscowości i gmin turystycznych ogółem w Polsce, nie zaś w regionie, a szczególnie

³ Trzeba pamiętać, że w gminie Gąsawa znajduje się atrakcja turystyczna o znaczeniu krajowym – rezerwat archeologiczny Biskupin, który przyciąga olbrzymie rzesze turystów.

obszarów wiejskich. W rankingu regionów turystycznych, w czołówce Polski znajdują się gminy nadmorskie i miejscowości uzdrowiskowe. Miernik syntetyczny, opisujący ich funkcję turystyczną, zbliżony jest do wartości 1,0. Tylko trzy jednostki administracyjne mają status gmin wiejskich (Rewal, Mielno i Ustronie Morskie), pozostałe są to gminy miejskie. Przedstawiając województwo kujawsko-pomorskie w podziale na wszystkie jednostki administracyjne kształtuje się zupełnie inny obraz poziomu rozwoju funkcji turystycznej (rys. 4).

Rys. 4. Stopień wykształcenia funkcji turystycznej w jednostkach administracyjnych województwa kujawsko-pomorskiego

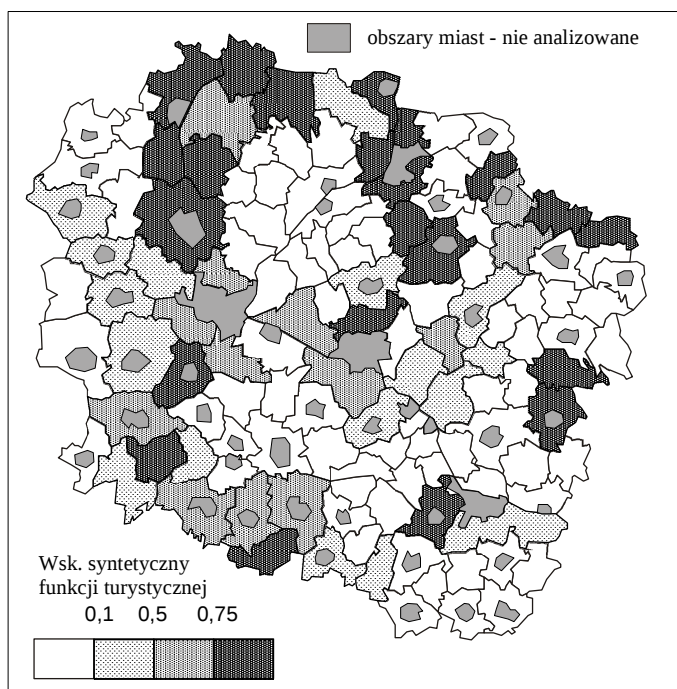
Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych GUS według metody J. Warszńskiej i interpretacji A. Szromka

W województwie kujawsko-pomorskim wysokim poziomem rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich cechuje się tylko wspomniana wcześniej gmina Gąsawa. Pozostałe jednostki administracyjne to miasta. Stymulanty rozwoju turystyki były jednak w nich odmienne. Ciechocinek i Inowrocław to miasta uzdrowiskowe, z wieloma sanatoriami. Toruń przyciąga piękną gotyką starówką wpisaną na listę UNESCO, zaś Żnin może zaoferować muzeum kolejnictwa i kolejkę wąskotorową, urokliwe jezioro, kilka kościołów, wiele imprez oraz leżący nieopodal Biskupin. Zlokalizowane na wschodzie Górzno

i na zachodzie województwa Więcbork są stolicami parków krajobrazowych, to stąd turyści najczęściej rozpoczynają swoje wędrówki. Widocznym jest, że to w większości miasta stanowią centrum regionu turystycznego – tutaj najczęściej są zlokalizowane większe hotele i pensjonaty, restauracje i inne obiekty towarzyszące infrastrukturze turystycznej.

W badaniach prowadzonych w skali regionalnej można zastosować te same mierniki i metody co w skali krajowej. Trzymanie się jednak ściśle określonych zaleceń (np. wartości granicznych przedziałów klasowych) powoduje czasami powstanie zbyt ogólnikowego obrazu, mało zróżnicowanego, niemożliwego do prawidłowej interpretacji i późniejszego wykorzystania. Należałoby więc w niektórych przypadkach nieco modyfikować przyjęte metody. Kierując się tą ścieżką, dla zobrazowania lepszego zróżnicowania funkcji turystycznej na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego, wykorzystano opisaną wcześniej metodę, zmieniając liczbę i granice przedziałów. Przyjęto podział jednostek na kwartyle i dobrano w związku z tym odpowiednie przedziały. Powstały obraz (rys. 5) przedstawia porównanie jednostek administracyjnych w zakresie funkcji turystycznej tylko w jednym regionie. Ponieważ w metodzie pierwszej nie było obszarów wiejskich zaliczonych do najwyższej klasy w obydwu przypadkach jednostki administracyjne województwa podzielone zostały na 4 klasy. Rysuje się jednak znaczna różnica w liczebności tych klas. W przedziale mówiącym o najsłabiej wykształconej funkcji turystycznej, w obydwu przypadkach liczebność zaliczonych do nich jednostek była różna – w pierwszym 94, zaś w drugim 75. Znalazło to swoje odbicie w liczebności klas opisujących wyższe poziomy rozwoju funkcji turystycznej. Według pierwszego sposobu liczebność klasy drugiej wynosiła 22, trzeciej 10 i czwartej 1 jednostkę. Analogicznie w drugiej metodzie było to 17, 13 i aż 22 jednostki.

Porównanie rozkładu liczebności klas w obydwu metodach pozwala wnioskować, że w województwie kujawsko-pomorskim, w stosunku do Polski, obszary wiejskie nie posiadają bardzo dobrze wykształconej funkcji turystycznej. Funkcja turystyczna na średnim poziomie występuje w nielicznych regionach o wysokich walorach przyrodniczych, czasami posiadających również walory antropogeniczne. W zakresie turystyki województwo kujawsko-pomorskie jest dość mocno zróżnicowane wewnętrznie. Obszary wiejskie z regionów o wysokich walorach przyrodniczych, takich jak Bory Tucholskie, Pojezierze Brodnickie, Pojezierze Gnieźnieńskie, mają najczęściej dobrze wykształconą funkcję turystyczną. Można zauważyć, że również obszary wiejskie leżące w strefie podmiejskiej Bydgoszczy i Torunia posiadają dość silną funkcję turystyczną. W tym przypadku wynika to z kilku przesłanek. Po pierwsze, obszary te są dość atrakcyjne przyrodniczo (obrzeża Puszczy Bydgoskiej, lasy wokół Torunia). Ponadto stanowią cel wyjazdów mieszkańców wspomnianych miast nad nieliczne, ale oblegane z tego powodu jeziora (np. jez. Kamionkowskie w gm. Łysomice). Dodatkowo, względnie duża liczba hoteli poza miastami, ale w niedalekiej odległości od nich, to dość silna konkurencja.

Rys. 5. Stopień wykształcenia funkcji turystycznej w jednostkach administracyjnych województwa kujawsko-pomorskiego

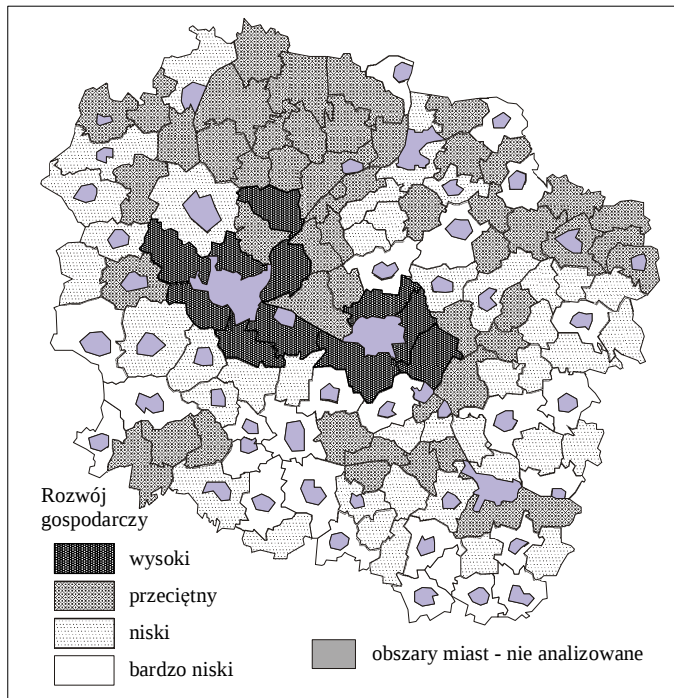
Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych GUS według metody J. Warszzyńskiej i interpretacji autora

Tę opisaną zależność funkcji turystycznej od walorów przyrodniczych potwierdza obliczony wysoki współczynnik korelacji, zarówno liniowej Pearsona, jak i rangowej Spearmana, wynoszący nieco poniżej 0,6. Ta wysoka zależność byłaby jeszcze wyższa, gdyby nie występowanie obszarów wiejskich o odwróconych relacjach. Takim przypadkiem jest np. gmina Górzno (północno-wschodnia część województwa), gmina Solec Kujawski (okolice Bydgoszczy), gmina Włocławek i sąsiednie Baruchowo, czy też gminy usytuowane w dolinie Drwęcy. Atrakcyjność walorów przyrodniczych jest tutaj bardzo wysoka, ale obszary występujących tu lasów nie są zagospodarowane turystycznie. Taką turystyczną stolicą bywa w tym przypadku miasto, często leżące w centrum kompleksu leśnego (Solec Kujawski, Górzno, Golub-Dobrzyń). Zdecydowanie rzadziej spotykana jest zależność typu niskie walory przyrodnicze – wysoki poziom funkcji turystycznej. Występuje kilka przypadków obszarów wiejskich, najczęściej zlokalizowanych blisko większych miast i będących niejako alternatywą noclegową i pobytową dla turystów, odwiedzających region i miasto, np. opisany wcześniej obszar wiejski gminy Brześć Kujawski z uzdrowiskiem Wieniec Zdrój.

5. Funkcja turystyczna a rozwój gospodarczy

Zasadniczą cechą rozwoju jest jego nierównomierność. Rozwój pojawia się nie wszędzie oraz nie w tym samym czasie, występuje w punktach lub biegach rozwoju, ma różną intensywność i rozprzestrzenia się różnymi kanałami (Domański 1978). Ogromne dysproporcje w poziomach rozwoju dostrzegalne są na różnych płaszczyznach przestrzennych, zarówno w skali międzynarodowej, jak i w skali regionalnej i lokalnej. Jedną z przyczyn polaryzacji rozwoju gospodarczego są procesy koncentracji i rozprzestrzeniania zachodzące pod wpływem takich czynników rozwoju jak wzrost znaczenia informacji i innowacji oraz powiązań sieciowych. Czynniki te oddziałują szczególnie na obszarach zurbanizowanych, stąd miasta, a szczególnie układy metropolitalne, wykazują tendencję do ustawicznego wzrostu. Następuje jednak silniejsze powiązanie metropolii pomiędzy sobą niż z otaczającym je zapleczem (Jałowiecki 2007). Rozprzestrzenianie się rozwoju z metropolii do otaczających regionów jest słabe i w efekcie prowadzi do ich marginalizacji, a różnice między metropolią jako centrum i peryferiami ulegają pogłębieniu (Smętkowski 2007). Oprócz więc pozytywnych efektów w postaci wykreowania silnego ośrodka o znaczeniu międzynarodowym, który napędza całą gospodarkę, zjawisko metropolizacji przestrzeni niesie ze sobą zagrożenia w postaci efektu „cienia aglomeracyjnego”. W rezultacie tych zjawisk przestrzeń społeczno-gospodarcza Polski, podobnie jak Europy, ulega polaryzacji na niekorzyść zwłaszcza obszarów wiejskich, w których proces restrukturyzacji w kierunku dostosowania się do reguł gospodarki przebiega wolniej, aniżeli w miastach. Tylko niektóre z nich zdołały pełniej wykorzystać swoje endogenne zasoby, czyniąc z nich kierunki opłacalnej i obiecującej specjalizacji gospodarczej, takiej jak np. turystyka, produkcja mleka i wyrobów mlecznych, uprawy owoców i ich przerób, produkcja wyrobów z drewna i in.

Wypracowano wiele metod badania poziomu rozwoju gospodarczego. Jednak zdecydowanie trudniej jest badać to zjawisko w skali regionalnej. Wynika to m.in. z podobieństwa badanych jednostek – gmin, a nawet powiatów. System pozyskiwania danych przez GUS oraz ich agregacja nie pozwalają na zbyt szczegółową analizę na poziomie obszarów wiejskich. Wydaje się, że najbardziej adekwatną metodą jest konstrukcja miernika syntetycznego, opartego o standaryzowane cechy. Pozwala ona uwzględnić kilka mierników, nadając im jednak taką samą wagę. Próba nadawania przez badaczy różnych wag cechom wywołuje zawsze ożywioną dyskusję. W przypadku niniejszego opracowania do badania przyjęto jako podstawowe mierniki poziomu rozwoju gospodarczego cechy opisujące poziom bezrobocia, budżety gmin, wyposażenie infrastrukturalne oraz stan budownictwa mieszkaniowego (rys. 6).

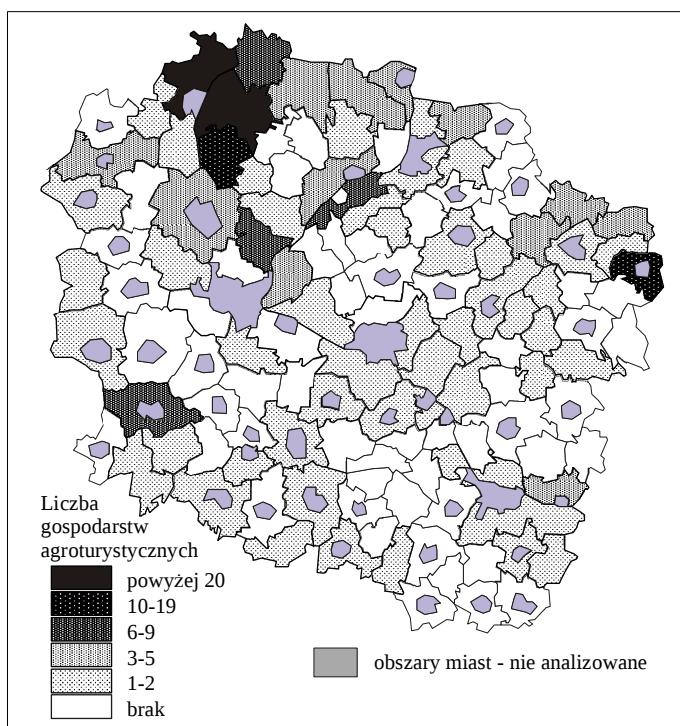
Rys. 6. Poziom rozwoju gospodarczego w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: oprac. własne na podstawie danych GUS

W województwie kujawsko-pomorskim widoczny jest wpływ kształtującego się Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Metropolitalnego i jego stolic, silnych gospodarczo miast, na otaczający je obszar wiejski. Przejawia się to szczególnie w dziedzinie gospodarczej. To tutaj, do strefy podmiejskiej, migrują głównie mieszkańcy miast. Zwiększona liczba mieszkańców powoduje wzrost liczby sklepów, magazynów budowlanych, przedszkoli, zmniejszenie bezrobocia, zwiększone wpływy do budżetu gminy. Tutaj również powstają nowe obiekty przemysłowe (np. Crystal Park pod Toruniem), magazyny, stacje przeładunkowe, zakłady usługowe i in. dając zatrudnienie mieszkańcom. Koniunktura gospodarcza napędza się, a poziom życia mieszkańców rośnie. Widoczny jest jednak „cień aglomeracyjny”. Generalnie, im dalej od obszaru metropolitalnego tym poziom rozwoju gospodarczego jest niższy.

Jednym z działów gospodarki, rozwój którego może poprawić sytuację obszarów wiejskich jest turystyka wiejska. Postrzegana przez niektórych jako jedna z form turystyki alternatywnej (m.in. Dębniowska, Tkaczuk 1997; Knecht 2009; Sikora 2012), cieszy się obecnie coraz większym zainteresowaniem. W szerokim ujęciu, turystyka tego rodzaju jest rozumiana jako wszelkie formy turystyki realizowane na wsi, których zasadniczym motywem jest chęć pobytu

w środowisku wiejskim ze wszystkimi jego przejawami, takimi jak: krajobraz, przyroda, architektura, tempo życia, codzienne zajęcia, itp. (Jansen-Verbeke 1990). Bardzo często za turystykę wiejską uznaje się wszystkie formy turystyki i rekreacji występujące poza miastami. Wielu autorów sprzeciwia się jednak tej koncepcji, uważając, że część takich obszarów (np. strefa podmiejska dużych miast, która nie różni się ani fizjonomią, ani sposobem życia jej mieszkańców od willowych osiedli miejskich) jest wykluczona dla tego typu aktywności ze względu na administracyjne, a nie funkcjonalne klasyfikowanie ich jako terenów wiejskich (Drzewiecki 1998). Zgodnie z takim założeniem za klasyczną formę wypoczynku na wsi i kontaktów z naturą należałoby uznać agroturystykę. Agroturystyka jest dobrym rozwiązaniem dla rolników prowadzących gospodarstwo rolne – daje dodatkowy dochód, wykorzystuje wolne zasoby mieszkaniowe, pozwala poznać nowych ludzi. Niestety w województwie kujawsko-pomorskim agroturystyka nie jest zbyt popularną formą podejmowania dodatkowej działalności gospodarczej przez rolników (rys. 7).

Rys. 7. Gospodarstwa agroturystyczne w województwie kujawsko-pomorskim

Źródło: A. Knocińska (2012)

Gospodarstwa tego typu występują na obszarze całego województwa, ale tylko w Borach Tucholskich występuje największe ich natężenie. Generalnie nie stanowią one zatem istotnego dodatkowego źródła dochodu dla mieszkańców wsi. O niezbyt dużej roli turystyki w gospodarce obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego może świadczyć również wielkość współczynnika korelacji pomiędzy poziomem wykształcenia funkcji turystycznej a poziomem rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich. Choć jest istotny statystycznie, wynosi zaledwie 0,13.

6. Podsumowanie

W województwie kujawsko-pomorskim występują zróżnicowane walory przyrodnicze. Cały region zaliczony jest do Pojezierza Południowobałtyckiego, jednak największa jeziorność występuje na południu i północnym wschodzie. Duże kompleksy leśne znajdują się na północy, w centrum województwa i w dolinach Wisły i Drwęcy. Badanie turystycznych walorów przyrodniczych przeprowadzono przy wykorzystaniu miernika syntetycznego, którego konstrukcja opierała się na takich wskaźnikach jak udział lasów, jezior, obszarów chronionych i liczbie pomników przyrody. Poziom wykształcenia funkcji turystycznej mierzono również przy pomocy miernika syntetycznego. Uwzględnił on wskaźniki: Baretje-Deferta, gęstości bazy noclegowej, Szchneidera i Deferta. W porównaniu do regionów turystycznych Polski, na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego turystyka jest na niskim poziomie rozwoju. Dlatego, do badania regionu należałoby przyjąć inne kryteria, w tym przypadku o niższych granicach przedziałów klasowych. Zastosowanie kryteriów, używanych do badania regionów turystycznych kraju, w przypadku regionu kujawsko-pomorskiego daje mało zróżnicowany obraz.

Wiele w województwie obszarów atrakcyjnych przyrodniczo, ma słabo rozwiniętą funkcję turystyczną. Są to najczęściej regiony z licznymi lasami i jeziorami, ale ich turystyczne centrum stanowi zazwyczaj mniejsze miasto. Dlatego w badaniach obszarów wiejskich należy uwzględniać cały region, razem z miastami. Taką możliwość – badania obszaru jako jednolitego regionu, daje kryterium wydzielania obszarów przeważająco wiejskich według OECD lub EUROSTAT-u. Metoda ta, pomimo wielu zalet, m.in. możliwości porównania regionów w różnych krajach, ma jednak ograniczenia, wynikające z wielkości wydzielonych obszarów. Podziału takiego nie można zastosować do badania mniejszych jednostek administracyjnych, np. województw. Funkcja turystyczna występuje również na obszarach wiejskich, położonych w strefie podmiejskiej dużych miast. Obszar ten stanowi dla mieszkańców miast najbliższe miejsce wypoczynku i weekendowych wyjazdów.

W gospodarce obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego turystyka nie ma większego znaczenia. Związane jest to z rolniczym charakterem regionu. Bardzo dobre warunki do uprawy roślin mają Kujawy Czarne i Ziemia Chełmińska. W innych regionach występują gorsze gleby (Kujawy Białe i Ziemia Dobrzyńska), ale ich rolniczy charakter wynika z przeszłości historycznej. W województwie nie wykorzystana jest w pełni szansa zwiększenia dochodów mieszkańców wsi poprzez prowadzenie gospodarstw agroturystycznych. Takie gospodarstwa w większej liczbie występują tylko w niektórych gminach, głównie na północy regionu. Turystyka na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego ma dość duże znaczenie lokalne tylko w miejscach, do których turyści przyjeżdżają przyciągnięci walorami przyrodniczymi (parki krajobrazowe) lub walorami antropogenicznymi (Biskupin).

LITERATURA

- Antoszek J., Sobczyk W., 2004, *Możliwości uzyskiwania alternatywnych dochodów poprzez rozwój agroturystyki na obszarach wiejskich Lubelszczyzny* [w:] Pałka E. (red.), *Alternatywne źródła dochodów gospodarstw rolnych*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 43–51.
- Dębniwska M., Tkaczuk M., 1997, *Agroturystyka: koszty, ceny, efekty*, Wydawnictwo Poltex, Warszawa.
- Domański R., 1978, *Geografia ekonomiczna*, PWN, Warszawa–Poznań.
- Drzewiecki M., 1998, *Pojęcie turystyki wiejskiej*, „Turyzm”, z. 1.
- Galon R., 1929, *Kujawy „Białe” i „Czarne”*, Książnica Atlas, Poznań.
- Gaworecki W.W., 2000, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Gierańczyk W., Klubka M. (red.), 2008, *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, t. 13, Wydawnictwo PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gołębski G. (red.), 1999, *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*, PWN, Warszawa–Poznań.
- Grykień S., 2006, *Możliwości rozwoju agroturystyki na Ziemi Kłodzkiej* [w:] Pałka E. (red.), *Gospodarka wielofunkcyjna ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich*, Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, s. 69–76.
- Hunek T., 1998, *Rozwój obszarów wiejskich i agrobiznesu* [w:] Woś A. (red.), *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 735–739.
- Iwicki S., 2006, *Zagospodarowanie turystyczne obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Jałowicki B., 2007, *Metropolie jako bieguny rozwoju* [w:] Gorzelak G. (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Scholar, Warszawa, s. 143–162.
- Jansen-Verbeke M., 1990, *Znaczenie turystyki na terenach wiejskich w Europie*, „Problemy Turystyki”, nr 1–2.
- Jezierska-Thöle A., Kozłowski L. (red.), 2008, *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo UMK, Toruń.

- Kamiński Z.J., 2008, *Współczesne planowanie wsi w Polsce*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Knecht D., 2009, *Agroturystyka w agrobiznesie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Knocińska A., 2012, *Zróżnicowanie produktów turystycznych w gospodarstwach agroturystycznych województwa kujawsko-pomorskiego*, praca magisterska, maszynopis.
- Kondracki J., 1976, *Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej*, PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2002, *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa.
- Koźuchowski K., 2005, *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
- Kruczek Z., 2010, *Polska – geografia atrakcji turystycznych*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków.
- Kurek W. (red.), 2007, *Turystyka*, PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2008, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Meyer B., 2006, *Funkcje turystyki* [w:] Panasiuk A. (red.), *Ekonomika turystyki*, PWN, Warszawa.
- OECD Regional Typology 2010 (<http://www.oecd.org/>); Eurostat Regional Yearbook 2010 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>).
- Pałka E., 2010, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w indywidualnych gospodarstwach rolnych województwa świętokrzyskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Sikora J., 2012, *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Smętkowski M., 2007, *Nowe relacje metropolia–region w gospodarce informacyjnej na przykładzie Warszawy i Mazowsza* [w:] Gorzelak G. (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Scholar, Warszawa, s. 163–187.
- Szromek A.R., 2012, *Wskaźniki funkcji turystycznej. Koncepcja wskaźnika funkcji turystycznej i uzdrowiskowej*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Warszyńska J., 1985, *Funkcja turystyczna Karpat Polskich*, „Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica”, vol. XVIII.

NATURAL VALUES OF THE KUYAVIAN-POMERANIAN VOIVODESHIP AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM

The aim of this papers is to analyze the environmental conditions Kuyavian-Pomeranian Voivodeship for touristics functions as a factor of economic development. The basis for analysis was synthetic indicator was work out taking into the consideration area of forest, lakes protected areas as well as natural monuments. Kuyavian-Pomeranian Voivodeship has different natural values. A lot of lakes is located in the southern and north-eastern parts. Forests are in the north, in the center of the region and in the valleys of the Vistula and Drwęca rivers. In these areas, with high natural beauty, tourism is welldeveloped. Tourism function was examined by using synthetic measure. It takes into account indicators Baretje-Defert, density accommodation, Schneider and Defert. However, comparing to the tourist regions of the country, in rural areas of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship tourism is at a low level. Therefore, to test a smaller region other criteria should be adopted. The application of the criteria used to test the

tourist regions gives a little different view. Many of the attractive areas have a poorly developed tourist function. The most often there are regions with many forests and lakes, but their tourist centre is a small town. For this reason in the study of rural areas should be taken into account the whole region, together with the towns. Tourist function also occurs in rural areas, located in the suburban area of the big cities. This area is for the inhabitants of the cities nearest tourist area, where they can relax and go away for the weekend. In the rural economy of Kuyavian-Pomeranian Voivodeship tourism does not matter much. This is due to the agricultural nature of the region. Two areas – Kujawy Black and Chełmno Land – have very good conditions for growing plants. In other regions there are worse soil (Kujawy White and Dobrzyń Land), but their agricultural nature stems from the historical past. In the voivodeship is not used a full chance to increase income of rural population by conducting farm tourism. Such farms are present in greater numbers in some municipalities, mainly in the north of the region. Tourism has a local significance only in places where tourists come attracted by natural beauty (landscape parks) or anthropogenic values (Biskupin).

Dr Wieńczysław Gierańczyk
Katedra Turystyki i Rekreacji
Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu

Sylwester Piszczek

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE WYBRANYCH ELEMENTÓW INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ NA OBSZARACH WIEJSKICH POLSKI ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM WOJEWÓDZTWA KUJAWSKO-POMORSKIEGO

W artykule przedstawiono przemiany wybranych elementów infrastruktury technicznej oraz jej przestrzenne zróżnicowanie na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego. W opracowaniu ukazano także ogólne trendy rozwoju infrastruktury technicznej w skali krajowej. W analizie wykorzystano m.in. następujące zmienne: długość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, wskaźnik gęstości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej oraz długość sieci wodociągowej przypadająca na 1 km sieci kanalizacyjnej.

Słowa kluczowe: *infrastruktura techniczna, obszary wiejskie*

1. Wprowadzenie

Stan infrastruktury w Polsce jest bardzo zróżnicowany, od dobrego do bardzo słabego. Im lepiej rozwinięta jest infrastruktura, tym lepsze i atrakcyjniejsze są tereny do osiedlania się i życia na nich mieszkańców oraz rozwoju gospodarczego regionu. Różnice, jakie występują w wyposażeniu poszczególnych regionów Polski w najpotrzebniejsze elementy infrastruktury, duża ich koncentracja w miastach, a słaba na obszarach wiejskich niekorzystnie wpływają na rozwój tych drugich, na warunki życia mieszkańców (Gruszczyński 2001).

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie poziomu rozwoju oraz przestrzennego zróżnicowania wybranych elementów infrastruktury technicznej w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego. Do analizy wykorzystano m.in. następujące zmienne: wskaźnik gęstości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej, długość sieci wodociągowej przypadająca na 1 km sieci kanalizacyjnej oraz liczbę oczyszczalni ścieków i udział procentowy ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków. Zakres czasowy badań obejmuje trzy momenty czasowe, tj. 1995, 2004 i 2010 r.

2. System zaopatrzenia w wodę

Stan jakościowy zasobów wodnych, z których korzysta polska wieś, nie jest zadowalający. Charakteryzuje je duży stopień zanieczyszczenia związkami azotu oraz niski poziom stanu sanitarnego. Dlatego tendencją najbliższych lat będzie sięgnięcie do zbiorników wód podziemnych, które również niezwłocznie należy objąć ochroną, ponieważ już obecnie w tysiącach wsi oraz małych miast stwierdzono zagrożenie skażeniem ich biogenami. Zwiększenie zapotrzebowania na wodę, coraz większe zanieczyszczenie wód powierzchniowych i występujące okresy suszy spowodowały, że w ostatnich latach położono ogromny nacisk na rozbudowę na obszarach wiejskich sieci wodociągów zbiorowych, ponieważ tylko taki sposób pozyskiwania i dostarczania wody gwarantuje stały jej dopływ, odpowiednie ciśnienie i dobrą jakość (Dolata, Łuczka-Bakuła 2005). Zaopatrzenie w wodę za pomocą sieci wodociągowej jest jednym z podstawowych elementów oceny stopnia rozwoju obszarów wiejskich i bardzo ważnym czynnikiem decydującym o warunkach życia i pracy ludności wiejskiej. Wyposażenie terenu w sieć wodociągową jest również ważnym kryterium brany pod uwagę przez inwestorów przy wyborze miejsca lokalizacji działalności gospodarczej (Pięcek 1997).

Sieć wodociągowa w okresie 1990–2010 była jednym z najszybciej rozwijających się elementów infrastruktury technicznej w Polsce. W szczególności na obszarach wiejskich zaobserwować można znaczny wzrost poziomu zainwestowania wodociągami sieciowym.

W analizowanym okresie (1990–2010) długość sieci wodociągowej w Polsce wzrosła prawie trzykrotnie z 93,2 tys. km w 1990 r. do 272,9 tys. km w 2010 r. Jeszcze wyższy przyrost zaobserwować można w odniesieniu do obszarów wiejskich, gdzie w 1990 r. długość sieci wodociągowej wynosiła 56,6 tys. km, zaś na koniec 2010 r. już 211,9 tys. km, co dało prawie czterokrotny przyrost wyżej wymienionego elementu infrastruktury. Przyrostowi długości sieci towarzyszył wzrost liczby odbiorców. Liczba połączeń wodociągowych prowadzących do budynków mieszkalnych zwiększyła się w badanym okresie o 2 977,6 tys. Jednocześnie należy zauważyć, że dynamika przyrostu połączeń wodociągowych była o ok. 41% niższa aniżeli w przypadku długości sieci wodociągowej, co niewątpliwie mogło być spowodowane intensywną rozbudową sieci wodociągowej na obszarach wiejskich, cechujących się znacznym rozproszaniem osadnictwa.

Rozpatrując poziom zwodociągowania polskiej wsi i dostępność do usług świadczonych przez sieć wodociągową można zauważyć, że obszary wiejskie wykazują w tym zakresie wyraźne zróżnicowanie przestrzenne. Najlepiej wyposażone w sieć wodociągową są tereny tworzące rozległy obszar skupiający województwa Polski centralnej i południowej, zaś stosunkowo najgorzej tereny w obrębie peryferyjnych województw zachodniej i wschodniej Polski.

Województwo kujawsko-pomorskie w analizowanym okresie (1999–2010) znajdowało się w czołówce województw z najwyższymi wskaźnikami zwodociągowania. Sieć wodociągowa w analizowanym województwie w 2010 r. liczyła łącznie 21,7 tys. km, z czego ok. 18,8 tys. km (87% ogólnej długości) znajdowało się na terenach wiejskich. Tak duży udział sieci wodociągowej na terenach wiejskich bierze się z faktu, że miasta zajmują zdecydowanie mniejszą przestrzeń aniżeli obszary wiejskie, które jak przedstawiono wyżej, charakteryzują się niższą intensywnością zabudowy. Pociąga to za sobą konieczność znacznej rozbudowy infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich i jednocześnie przyczynia się do podrażniania kosztów inwestycji w tym zakresie (Piszczyk 2010).

Jednak mimo bardzo dobrej pozycji obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w skali kraju pod względem zwodociągowania, w badanym okresie wewnątrz analizowanego obszaru występowało znaczne zróżnicowanie przestrzenne w zakresie wyposażenia w omawiany element infrastruktury gospodarczej (rys. 1). W celu ukazania tego zjawiska przeprowadzono badanie, w którym za miarę przyjęto wskaźnik gęstości sieci wodociągowej. Warto zauważyć, że sieć wodociągowa funkcjonowała we wszystkich analizowanych jednostkach. Kiedy jeszcze w 1995 r. wskaźnik gęstości sieci wodociągowej na poziomie nie przekraczającym 40 km/100 km² był charakterystyczny dla 27 (21,2% ogółu) gmin wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego, to w roku 2004 dla 11 (8,7% ogółu) jednostek, natomiast na koniec badanego okresu, czyli w 2010 r. już tylko dla 6 (4,7%) gmin (tab. 1). Pocieszającym jest również fakt, że w badanym okresie zwiększyła się liczba gmin, w których wskaźnik gęstości sieci wodociągowej był najwyższy i przekraczał 160 km/100 km². W 1995 r. były to 3 gminy wiejskie (2,4% ogółu), w 2004 r. znacznie więcej, bo 19 gmin (15,0%), zaś w 2010 r. 26 (20,5%) gmin wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego.

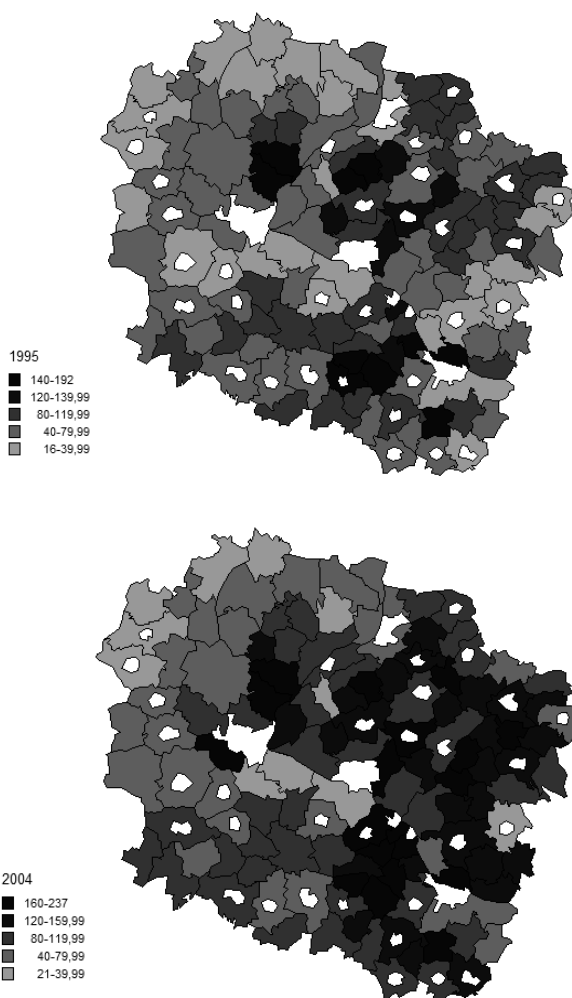
T a b e l a 1

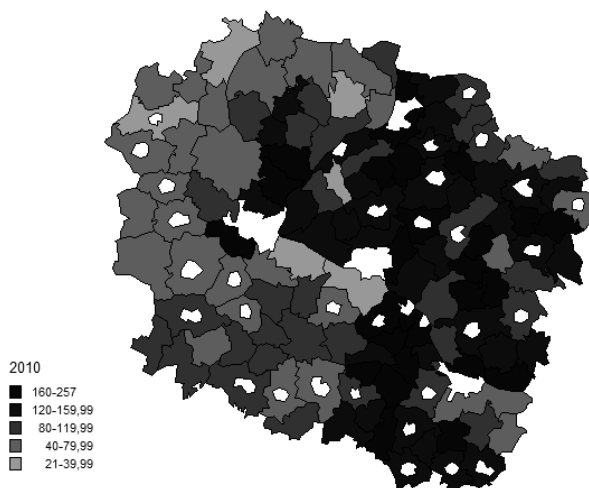
Udział gmin według długości sieci wodociągowej w km na 100 km² powierzchni
(lata 1995, 2004, 2010)

Długość sieci wodociągowej w km/100 km ²	1995		2004		2010	
	Liczba gmin	%	Liczba gmin	%	Liczba gmin	%
Do 39,9	27	21,2	11	8,7	6	4,7
40–79,9	50	39,4	27	21,3	28	22,1
80–119,9	33	26,0	41	32,2	32	25,2
120–159,9	14	11,0	29	22,8	35	27,5
Powyżej 160	3	2,4	19	15,0	26	20,5
Razem	127	100,0	127	100,0	127	100,0

Ź r ó d ł o: oprac. własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych (BDL), GUS Warszawa.

Średnie nasycenie siecią wodociągową na terenach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 1995 r. wynosiło 66,1 km/100 km² i przez cały okres wzrastało, by w 2010 r. osiągnąć wartość 109,6 km/100 km². Zauważalny jest zatem prawie dwukrotny przyrost sieci wodociągowej. Porównanie struktury procentowej gmin podzielonych na grupy według długości sieci wodociągowej przypadającej na 100 km² powierzchni wsi w latach 1995–2010 wskazuje na pozytywne zmiany, jakie zaszły w tym okresie w zainwestowaniu siecią wodociągową gmin wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego. W ujęciu gminnym najwyższym nasyceniem sieci wodociągowej w 2010 r. charakteryzowały się gminy Radomin (257 km/100 km²), Fabianki (255 km/100 km²) i Białe Błota (214 km/100 km²).

Rys. 1. Poziom rozwoju sieci wodociągowej na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w ujęciu gminnym mierzony długością sieci wodociągowej w km na 100 km² w 1995, 2004 i 2010 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych (BDL), GUS Warszawa

Wydaje się, że jest to efektem kilku, wzajemnie nakładających się, czynników m.in.: prowadzeniem prorozwojowej polityki przez władze tych gmin, aktywnością w pozyskiwaniu zewnętrznych środków na inwestycje, czy też będące skutkiem renty położenia (Białe Błota, Fabianki) wynikającym z sąsiedztwa dużego miasta (Bydgoszcz, Włocławek). Najniższy poziom zainwestowania w sieć wodociągową odnotowano w gminach Solec Kujawski (14 km/100 km²), Tuchola (21,5 km/100 km²) i Wielka Nieszawka (25 km/100 km²). Determinowane to było specyficzną strukturą uwarunkowań przyrodniczych, odznaczającą się wysokim udziałem lasów (odpowiednio: 80%, 48,4% i 82,9% powierzchni ogólnej) oraz słabo rozwiniętym układem sieci osadniczej. Pomimo pewnych braków występujących w zakresie rozbudowy sieci wodociągowej, obecny stan oraz kierunki rozwoju można uznać za pozytywne. Świadczy o tym wskaźnik wyposażenia mieszkań w sieć wodociągową, którą posiada 92% mieszkań położonych na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego.

3. System odprowadzania ścieków

Analizując zmiany w zakresie długości sieci kanalizacyjnej w latach 1990–1994 odnotowano jej przyrost, głównie w miastach. Jednakże już w okresie

1995–1996 przyrosty długości sieci kanalizacyjnej na wsi i w mieście były podobne. Kolejne lata to dynamiczny rozwój sieci kanalizacyjnej w całym kraju.

W 1990 r. długość sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich w Polsce wynosiła 3,1 tys. km, natomiast w 1995 r. już około 5,4 tys. km, zaś w 2010 r. długość sieci kanalizacyjnej na tych obszarach wyniosła ponad 55,5 tys. km. Zatem w porównaniu z 1990 r. nastąpił prawie 18-krotny przyrost zainwestowania.

Jednak mimo tak dużego postępu w rozbudowie sieci kanalizacyjnej, poziom jej rozwoju jest niewystarczający w stosunku do potrzeb, ponieważ zaledwie 25% ogółu ludności wiejskiej korzystało w 2010 r. z kanalizacji.

Negatywnym zjawiskiem może się również okazać fakt podobnego tempa przyrostu długości sieci i liczby jej podłączeń do budynków, ponieważ może wskazywać na to, że na terenach wiejskich inwestycje kanalizacyjne są podejmowane przede wszystkim na obszarach bardzo łatwych do skanalizowania ze względu na zwartość zabudowy, z pominięciem pozostałych, nawet tych, na których występuje zabudowa mieszana (Dolata, Łuczka-Bakuła 2005).

Niedorozwój wiejskiej sieci kanalizacyjnej jest szczególnie widoczny w porównaniu do rozwijającej się w znacznie szybszym tempie sieci wodociągowej. Problem dysproporcji rozwoju tych dwóch ściśle ze sobą powiązanych elementów infrastruktury technicznej jest bardzo istotny w aspekcie ochrony środowiska. Szacuje się, że po podłączeniu do sieci wodociągowej zużycie wody w gospodarstwie domowym wzrasta kilkakrotnie, co oznacza proporcjonalny przyrost ścieków i tym samym wzrost skali zanieczyszczeń wód i całego środowiska wiejskiego (Pięcek 2000).

Mimo, że w badanym okresie nastąpiła widoczna poprawa relacji między wyposażeniem wsi w oba te systemy, to w dalszym ciągu utrzymują się ogromne dysproporcje pomiędzy poziomem ich rozwoju. W 1995 r. na obszarach wiejskich w skali kraju na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało ponad 20 km wodociągu, natomiast na koniec 2010 r. te dysproporcje uległy znacznemu zmniejszeniu, bowiem na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadło około 3,8 km sieci wodociągowej. Nie zmienia to jednak faktu, że niedoinwestowanie sieci kanalizacyjnej w dalszym ciągu jest duże.

Z przytoczonych wyżej danych widać wyraźną dysproporcję pomiędzy stanem dostępności do wodociągów zbiorowych i do kanalizacji zbiorczej. Rozwojowi zaopatrzenia rolnictwa i wsi w wodę nie towarzyszy równoległy rozwój obiektów przeznaczonych do unieszkodliwiania powstających tam ścieków. Dystans ten jeszcze się powiększy, jeżeli po stronie zaopatrzenia w wodę uwzględniona zostanie znaczna liczba gospodarstw zaopatrywanych z wodociągów zagrodowych. Należy wziąć pod uwagę fakt, że wraz z podłączeniem gospodarstwa rolnego do wodociągu wzrasta ośmiokrotnie ilość pobieranej wody na cele bytowo-gospodarcze przy równoczesnym wzroście ilości wody pobieranej na cele produkcyjne (Bugajski, Bergel 2001).

Stan taki wynika m.in. z faktu, że rozwój sieci wodociągowej stoi znacznie wyżej w hierarchii potrzeb ludności wiejskiej. Ponadto „inwestycje z zakresu kanalizacji i oczyszczalni ścieków wymagają większych nakładów i postrzegane są przez część lokalnej społeczności jako dodatkowe obciążenie finansowe, a nie jako element podnoszący standard życia i ograniczający degradację środowiska przyrodniczego” (Świątek 2003).

Analizując rozwój sieci kanalizacyjnej na terenie Polski, należy zauważyć, że przez cały analizowany okres następował jej przyrost tak, że w roku 2010 średni wskaźnik gęstości sieci kanalizacyjnej dla terenów wiejskich Polski wyniósł 20,9 km/100 km², czyli w porównaniu z 1995 r. nastąpił jej ponad dziesięciokrotny przyrost.

Z przestrzennego rozmieszczenia obszarów o różnym poziomie nasycenia siecią kanalizacyjną wyraźnie wynika, że poziom jej rozwoju jest odbiciem przeszłości historyczno-polityczno-administracyjnej danych obszarów kraju (Dolata, Łuczka-Bakuła 2005). Stosunkowo wysokimi wskaźnikami charakteryzowały się województwa części zachodniej (za wyjątkiem woj. lubuskiego) i południowej Polski, natomiast najsłabiej rozwinięta kanalizacja była w jej wschodniej części.

Dynamiczny rozwój sieci kanalizacyjnej odnotowano również w województwie kujawsko-pomorskim. W 1995 r. średnia gęstość sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich analizowanego województwa wynosiła 2,3 km/100 km², w 2004 r. 13,8 km/100 km², zaś w 2010 r. już 21,2 km/100 km². Łatwo zauważyć, że w badanym okresie nastąpił znaczny, bo dziesięciokrotny przyrost sieci kanalizacyjnej na analizowanym obszarze. Wskaźniki te plasują województwo kujawsko-pomorskie na siódmym miejscu w kraju.

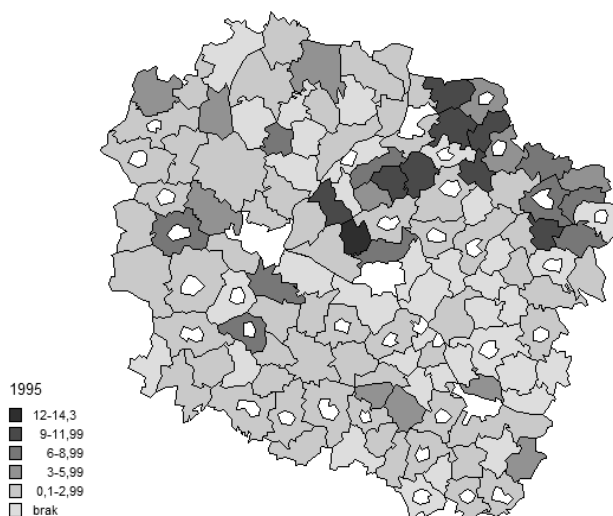
W ujęciu gminnym na terenie województwa kujawsko-pomorskiego występowały znaczne dysproporcje w poziomie rozwoju kanalizacji (rys. 2). W 1995 roku spośród 127 badanych jednostek aż 35 gmin nie posiadało w ogóle sieci kanalizacyjnej, zaś następne 87 gmin charakteryzowało się gęstością sieci kanalizacyjnej nie przekraczającą 10 km/100 km² (tab. 2). W 2004 r. sytuacja wyglądała już lepiej, ponieważ bez kanalizacji było 12 jednostek administracyjnych (9,4% ogółu), zaś liczba gmin z wartością nie przekraczającą 10 km/100 km² wyniosła 51. W okresie 2005–2010 rozwój sieci kanalizacyjnej był jeszcze wyższy, ponieważ bez kanalizacji sieciowej było tylko 7 (5,5%) jednostek, natomiast wartością do 10 km/100 km² odznaczało się już tylko 30 badanych gmin. Znaczny przyrost gęstości sieci kanalizacyjnej nastąpił w pozostałych przedziałach, tj. dla wartości pomiędzy 10 a 20 km/100 km² zwiększył się udział gmin z 3,9% (5 gmin) w 1995 r. do ok. 30% (38 gmin) w 2010 r. Warto zauważyć, że w 1995 r. w ogóle nie było gmin, które miałyby gęstość sieci kanalizacyjnej przekraczającą 20 km/100 km², natomiast w 2010 r. posiadało ją już prawie 41% analizowanych jednostek, czyli 52 gminy.

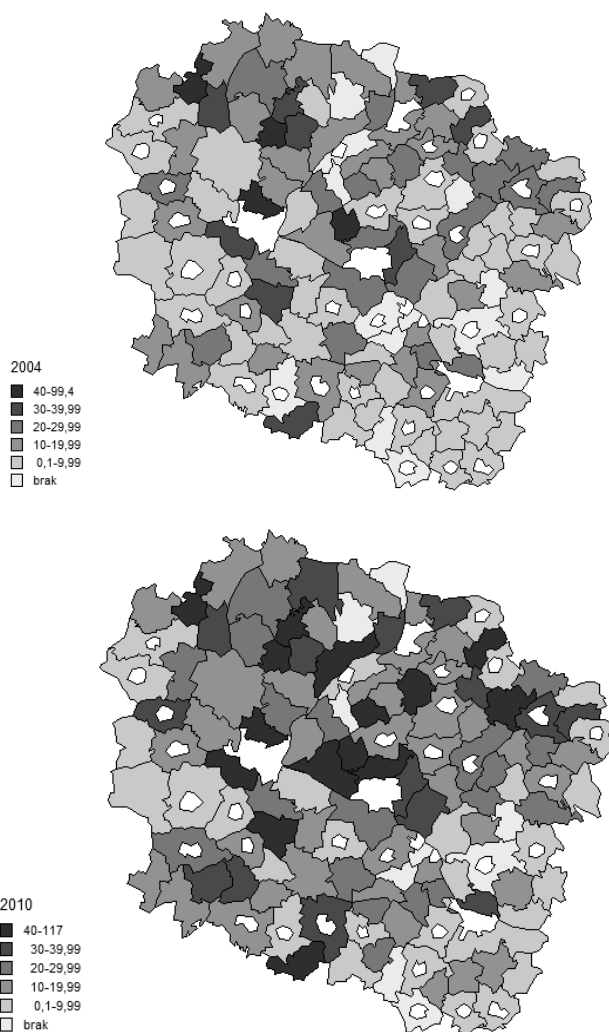
Tabela 2

Udział procentowy gmin według długości sieci kanalizacyjnej
w km na 100 km² powierzchni (lata 1995, 2004, 2010)

Długość sieci kanalizacyjnej w km/100 km ²	1995		2004		2010	
	Liczba gmin	%	Liczba gmin	%	Liczba gmin	%
Brak	35	27,6	12	9,4	7	5,5
0,1–9,99	87	68,5	51	40,4	30	23,6
10–19,99	5	3,9	34	26,5	38	30,1
20–29,99	0	0,0	17	13,4	19	15,2
30–40	0	0,0	9	7,1	18	13,8
Powyżej 40	0	0,0	4	3,2	15	11,8
Razem	127	100,0	127	100,0	127	100,0

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych (BDL), GUS Warszawa.

Rys. 2. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju sieci kanalizacyjnej na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w ujęciu gminnym mierzone długością sieci kanalizacyjnej w km na 100 km² w 1995, 2004 i 2010 r.

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych (BDL), GUS Warszawa

Porównując jednostki administracyjne wchodzące w skład województwa kujawsko-pomorskiego, należy zauważyć, że w 2010 r. najwyższymi wartościami nasycenia siecią kanalizacyjną charakteryzowały się gminy Osielsko (117 km/100 km²) oraz Łysomice (71,3 km/100 km²). Są to obszary graniczące z dużymi ośrodkami miejskimi, tworzące strefę podmiejską i pełniące funkcje sypialni dla ludności pracującej w mieście, w pierwszym przypadku Bydgosz-

czy, zaś w drugim Torunia. Generalnie najwyższym nasyceniem charakteryzują się jednostki zlokalizowane wokół większych ośrodków miejskich, natomiast najniższe wartości osiągają gminy rolnicze w byłym województwie włocławskim. Taki rozkład wskazuje na ciekawą zależność w ujęciu geograficznym, bowiem znacznie korzystniejszą sytuację pod względem rozbudowy systemu odprowadzania ścieków obserwujemy w zachodniej części województwa (gminy wchodzące pierwotnie w skład byłego województwa bydgoskiego oraz częściowo toruńskiego). Na tym też terenie notowano wyższe udziały państwowych gospodarstw rolnych we władaniu ziemią oraz bardziej skupioną zabudowę wiejską, co ułatwiało rozbudowę systemu kanalizacji. Uwzględniwszy fakt, że wschodnia część regionu cechuje się znacznie niższymi wskaźnikami pokrycia siecią kanalizacyjną, możemy zauważyć pewne analogie do historycznego podziału Polski w okresie zaborów (byłe województwo włocławskie leżało w granicach zaboru rosyjskiego, najbardziej zacofanego pod względem gospodarczym).

Z przeprowadzonej analizy wynika, że druga połowa lat 90. XX w. oraz pierwsza dekada XXI w. stanowiły wyraźny przełom w rozwoju sieci wodno-kanalizacyjnej. Niestety ciągle uwidaczniają się znaczne dysproporcje w rozwoju obu sieci, gdyż w ślad za zadowalającym rozwojem sieci wodociągowej nie następował rozwój sieci kanalizacji zbiorczych, co powodowało pogłębianie istniejących dysproporcji w zakresie zaopatrzenia w wodę a kontrolowanym odprowadzaniem i unieszkodliwianiem ścieków (Kwapisz 2002). Zależności te najlepiej obrazuje wskaźnik relacji obu sieci. Otóż w 1995 r. na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało średnio w województwie 31,5 km wodociągu. Około 36% gmin miało ogromne zapóźnienia wynikające z braku sieci kanalizacyjnej lub w których na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało ponad 100 km wodociągu, co w pełni ukazywało ogromne niedoinwestowanie sieci kanalizacyjnej w ówczesnym czasie. Najgorzej sytuacja wyglądała w powiatach aleksandrowskim (1 km sieci kanalizacyjnej/110,6 km sieci wodociągowej) i golubsko-dobrzyńskim (1/149,7 km). Najbardziej zrównoważony stopień rozwoju obu elementów infrastruktury cechował powiaty tucholski i świecki, gdzie na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało poniżej 3 km sieci wodociągowej.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w analizowanym okresie wzajemna relacja uległa znacznej poprawie. Otóż w 2010 r. na 1 km sieci kanalizacyjnej przypadało 5,4 km sieci wodociągowej, zatem wskaźnik relacji zmalał około 6-krotnie (co jest zjawiskiem bardzo pozytywnym). Pomimo pozytywnego trendu należy dodać, że dysproporcje w relacji obu sieci są ciągle bardzo duże. Wskazuje na to udział ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej, która stanowiła zaledwie 26% ogółu ludności zamieszkującej obszary wiejskie województwa kujawsko-pomorskiego.

Obok sieci kanalizacyjnej równie ważnym elementem infrastruktury gospodarczej są oczyszczalnie ścieków.

Oczyszczalnie ścieków, obok sieci kanalizacyjnej, są niezbędnym elementem ochrony wód i ochrony sanitarnej ludności. Z reguły funkcjonowanie obu tych elementów systemu powinno być nieodłączne, często jednak zdarza się, że na obszarach posiadających sieć kanalizacyjną nie ma oczyszczalni ścieków, ale jest i tak, że mimo istnienia oczyszczalni nie funkcjonuje sieć kanalizacyjna lub obejmuje tylko część miejscowości (Dolata, Łuczka-Bakuła 2005).

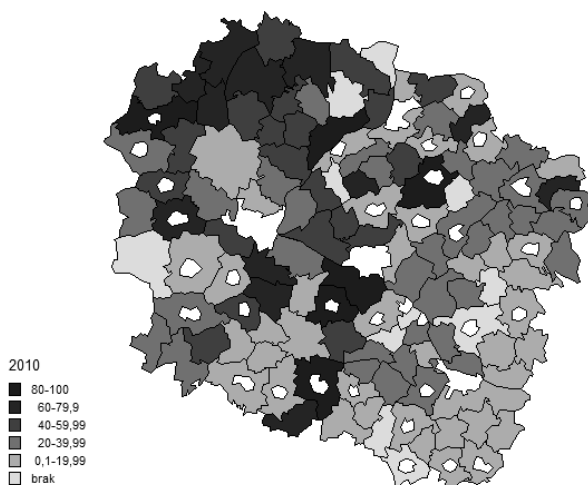
O ile pierwszy z tych przypadków należy uznać za trudny do zaakceptowania, o tyle w drugim przypadku należy mieć świadomość, że nie zawsze ze względów technicznych jest możliwe, a często nawet ze względów ekonomicznych nieuzasadnione, objęcie siecią kanalizacyjną wszystkich miejscowości na obszarach wiejskich, a tym bardziej na terenach przyrodniczo cennych. Obecnie na terenach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego, na podstawie przeprowadzonych badań, można zauważyć drugi z trendów, gdzie większa liczba mieszkańców korzysta z usług oczyszczalni ścieków niż z usług sieci kanalizacyjnej.

Sytuacja polskiej wsi w zakresie zainwestowania w oczyszczalnie ścieków charakteryzuje się niskim stopniem rozwoju. Pod względem zaopatrzenia w oczyszczalnie ścieków na terenie Polski zauważa się znaczne zróżnicowanie przestrzenne. Najwyższym udziałem korzystających z oczyszczalni ścieków charakteryzowały się województwa zlokalizowane w północno-zachodniej części Polski (pomorskie ok. 48%, zachodniopomorskie ok. 45%). Na tak wysoki wskaźnik niewątpliwie znaczący wpływ miały funkcjonujące na tych obszarach PGR. Najniższym wskaźnikiem odznaczały się województwa usytuowane w centralnej i we wschodniej części Polski (łódzkie ok. 16%, lubelskie ok. 18%, świętokrzyskie ok. 18%). Na znaczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w skali krajowej wskazuje także współczynnik zmienności, którego wartość wyniosła 34,1%. Oznacza to, że dane dla województw odchylają się przeciętnie o 34% od średniej dla kraju. Należy jednak zauważyć, że średnie dla poszczególnych województw stanowią wypadkową z wartości dla wielu gmin. Tak więc różnice pomiędzy poszczególnymi gminami są jeszcze większe.

W 2010 r. z oczyszczalni ścieków w województwie kujawsko-pomorskim korzystało około 70% ogółu ludności, czyli o 6% więcej aniżeli z usług sieci kanalizacyjnej. Powyższa prawidłowość wystąpiła także na terenach wiejskich analizowanego województwa, gdzie korzystających z oczyszczalni było 33% ogółu mieszkańców, czyli o 7% więcej, niż korzystających z sieci kanalizacyjnej (rys. 3). Najlepszym sposobem na zapewnienie odpowiednich warunków sanitarnych na wsi byłaby sprawnie funkcjonująca sieć kanalizacyjna z oczyszczalnią ścieków. Jednak taki stan jest możliwy do realizacji tylko w miejscowościach o zwartej zabudowie mieszkaniowej. Wobec tego należy zwrócić szczególną uwagę na osadnictwo rozproszone, gdzie nie planuje się budowy instalacji sieciowych. W takich miejscowościach, zlikwidowanie niekontrolowanych zrzutów ścieków powinno być rozwiązane przy pomocy indywidual-

nych biologicznych oczyszczalni ścieków montowanych dla poszczególnych gospodarstw (Piszczyk 2008).

W okresie 1995–2010 liczba komunalnych oczyszczalni ścieków na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego systematycznie wzrastała z 22 w 1995 r. do 102 na koniec badanego okresu (2010 r.). Zauważalny jest zatem pięciokrotny przyrost tego elementu infrastruktury technicznej. Najwyższe wartości odnośnie korzystających z oczyszczalni osiągają gminy dawnego województwa bydgoskiego, szczególnie w jego północnej części (Cekcyn 65,7%, Gostycyn 78,2%) oraz wokół ośrodków miejskich województwa kujawsko-pomorskiego (Toruń, Świecie, Kruszwica). Z jednej strony zaznacza się wyraźnie niedoinwestowanie w oczyszczalnie ścieków we wschodniej i południowej części województwa kujawsko-pomorskiego, szczególnie w granicach dawnego woj. włocławskiego. Ponad 18% badanych gmin charakteryzowało się udziałem wynoszącym poniżej 10% ogółu ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków w 2010 r. Z drugiej strony ponad 25% gmin posiadało udział ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie przekraczający 50%. Powyższą sytuację należy odnotować jako zjawisko pozytywne.

Rys. 3. Korzystający z oczyszczalni ścieków na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w 2010 r. (w %)

Źródło: oprac. własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych (BDL), GUS Warszawa

Jednak pomimo tak dynamicznego rozwoju systemu oczyszczania ścieków, liczba działających na wsi oczyszczalni ścieków i odsetek ludności przez nie obsługiwanej, nie obrazują rozmiaru zaniedbań w dziedzinie sanitacji polskiej wsi. Potwierdzeniem powyższych informacji są dane opublikowane w raporcie Polskiego Klubu Ekologicznego, z którego wynika, że na terenie 49% gmin

wiejskich nie ma oczyszczalni ścieków, a jeśli nawet są, to wcale nie znaczy, że wszyscy mieszkańcy korzystają z ich usług. W około 30% gmin posiadających oczyszczalnie poziom obsługi ludności nie przekracza 10%, zaś gmin, których odsetek ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie jest najwyższy – ponad 70%, jest tylko 20%.

4. Podsumowanie

Wysoki poziom rozwoju infrastruktury technicznej jest niewątpliwie impulsem do kształtowania rozwoju obszarów wiejskich, wielofunkcyjnego charakteru wsi, a także poprawy warunków życia jej mieszkańców. Potrzeby w zakresie budowy bądź rozbudowy sieciowej infrastruktury na obszarach wiejskich występują powszechnie i są zaspokajane stopniowo, zgodnie z posiadanymi środkami.

W Polsce ciągle mamy do czynienia z dużym zróżnicowaniem stopnia rozwoju infrastruktury technicznej, szczególnie w odniesieniu do obszarów wiejskich. Po przeprowadzeniu wnikliwej analizy obszaru badań należy stwierdzić, że w województwie kujawsko-pomorskim obszary cechujące się wyższym poziomem rozwoju infrastruktury, to głównie gminy zlokalizowane w zachodniej i centralnej części województwa, przede wszystkim wokół większych miast regionu. Charakteryzują się w większym stopniu działalnością pozarolniczą (m.in. dużym udziałem podmiotów gospodarczych działających w trzecim sektorze), które poradziły sobie z przeobrażeniami ustrojowymi.

W województwie kujawsko-pomorskim są także obszary o słabym zainwestowaniu infrastrukturalnym. Są to najczęściej gminy typowo rolnicze z niedorozwojem sektora usługowego (dotyczy to głównie południowej części województwa). Należy zauważyć, że obszarem, który posiada największy udział podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w pierwszym sektorze (rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo) to północna część województwa, jednakże należy dodać, że obszary te posiadają stosunkowo wysoki poziom rozwoju infrastruktury, a udział w pierwszym sektorze wynika ze specyfiki renty ich położenia (podmioty działające w leśnictwie).

LITERATURA

- Bugajski P., Bergel T., 2001, *Małe oczyszczalnie ścieków jako element ochrony środowiska*, Inżynieria Rolnicza, z. 8.
- Dolata M., Łuczka-Bakuła W., 2005, *Stan i kierunki rozwoju infrastruktury gospodarczej obszarów wiejskich Wielkopolski*, Wydawnictwo AR w Poznaniu.

- Gruszczyński J., 2001, *Zróżnicowanie infrastruktury technicznej obszarów wiejskich w województwie podkarpackim*, Zeszyty Naukowe AR w Krakowie, nr 377, z. 78, Kraków, s. 435–446.
- Kwapisz J., 2002, *Nasylenie infrastrukturą wodno-ściekową województwa małopolskiego w latach 1990–2000*, Inżynieria Rolnicza, z. 3, s. 142.
- Pięćek B., 1997, *Infrastrukturalne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich* [w:] Kłodziński M., Rosner A. (red.), *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, SGGW, Warszawa.
- Pięćek B., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury* [w:] Rosner A. (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, FAPA, Warszawa.
- Piszczek S., 2008, *Rozwój sieci wodno-kanalizacyjnej na obszarze Krajeńskiego Parku Krajobrazowego*, „Dokumentacja Geograficzna”, nr 36, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 115–121.
- Piszczek S., 2010, *Zależności pomiędzy infrastrukturą techniczną a rozwojem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich powiatów bydgoskiego i toruńskiego* [w:] Liszewski S. (red.), *Obszary metropolitalne we współczesnym środowisku geograficznym*, tom 1, Łódź.
- Świątek D., 2003, *Infrastruktura obszarów wiejskich województwa mazowieckiego* [w:] Śmigielska M., Słodczyk J. (red.), *Geograficzne aspekty globalizacji i integracji europejskiej*, Opole.

SPATIAL DIFFERENTIATION OF SELECTED ELEMENTS OF THE TECHNICAL INFRASTRUCTURE IN RURAL AREAS WITH PARTICULAR EMPHASIS ON POLISH KUJAWSKO-POMERANIAN

This paper presents the transformation of selected elements of the technical infrastructure and its spatial variation in rural areas Kujawsko-Pomeranian. The study also illustrated the general trends in the development of the technical infrastructure on a national scale. The analysis of this study include the following variables: the length of the water supply and sewage systems, the density ratio of water supply and sewerage and water supply network length per 1 km of sewerage network.

Mgr Sylwester Piszczek

Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego
Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SPIS TREŚCI

Marcin Wójcik – Geografia wsi w Polsce. Ewolucja koncepcji i problemów badawczych	3
– Rural geography. The evolution of concepts and research problems	17
Maria Bednarek-Szczepańska – Wiejski kapitał społeczny we współczesnej Polsce. Przegląd badań i uwagi metodyczne	19
– Rural social capital in contemporary Poland. Research review and methodological comments	39
Marcin Mazur – Metoda kartograficzna jako źródło informacji w badaniach obszarów wiejskich	41
– Cartographic method of research as a source of information in rural studies	58
Anna Kołodziejczak – Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi w świetle badań geograficznych	59
– Conception of integrated agricultural and rural development in the light of geographical studies	68
Roman Rudnicki – Zróżnicowanie przestrzenne absorpcji funduszy Unii Europejskiej w rolnictwie polskim jako problem badawczy i aplikacyjny	71
– Spatial differences in the absorption of European Union funds by Polish agriculture as a research and an application problem	92
Mirosław Biczkowski – Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego z instrumentów wspólnej polityki rolnej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich	93
– The spatial allocation of financial support from the instruments of the common agricultural policy and its impact on socio-economic development of rural areas	114
Marta Gwiaździńska-Goraj, Aleksandra Jezierska-Thöle – Zmiany w strukturze pracujących i bezrobocia na obszarach wiejskich Polski Północnej i Zachodniej oraz Niemiec Wschodnich	115
– The changes in the structure of employment and unemployment in the rural areas of Northern and Western Poland and East Germany	131
Jolanta Rodzoś, Monika Wesołowska – Wewnętrzne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich w województwie lubelskim	133
– Internal conditions of rural areas development in Lublin province, Poland	151
Marcin Feltynowski – Wykorzystanie baz danych systemu informacji oświatowej do oceny poziomu dostępności szkół na obszarach wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego	153
– Database of education information system element in the assessment the availability of schools in rural areas of Łódź Metropolitan Area	162
Gabriela Czapiewska – Grupy producentów rolnych w rozwoju obszarów wiejskich Pomorza	165
– Farm producer groups in the development of rural areas in Pomerania	178
Mieczysław Kluba – Gospodarka gruntami rolnymi jako wyraz przemian w rolnictwie na przykładzie województwa kujawsko-pomorskiego	179
– Land management as an expression of change in agriculture on the example of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship	198

Małgorzata Flaga – Turystyka religijna jako perspektywiczny kierunek rozwoju obszarów wiejskich województwa lubelskiego	199
– Religious tourism as a perspective for development of rural areas in the Lublin	214
Wieżyczysław Gierańczyk – Walory przyrodnicze województwa kujawsko-pomorskiego jako podstawa rozwoju turystyki	217
– Natural values of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship as a basis for the development of tourism	234
Sylwester Piszczek – Zróżnicowanie przestrzenne wybranych elementów infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich Polski ze szczególnym uwzględnieniem województwa kujawsko-pomorskiego	237
– Spatial differentiation of selected elements of the technical infrastructure in rural areas with particular emphasis on Polish Kujawsko-Pomeranian	250